

FILIALE GÉORGIENNE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES DE L'URSS

BULLETIN

DE L'INSTITUT MARR DE LANGUES, D'HISTOIRE
ET DE CULTURE MATÉRIELLE

II 3

ÉDITION DE LA FILIALE GÉORGIENNE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES DE L'URSS

Tbilissi

1937

Тбилиси

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალი
ГРУЗИНСКИЙ ФИЛИАЛ АКАДЕМИИ НАУК СССР

აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა
და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის

მ ო ა მ გ ე

ИЗВЕСТИЯ

ИНСТИТУТА ЯЗЫКА, ИСТОРИИ И МАТЕРИАЛЬНОЙ
КУЛЬТУРЫ им. акад. Н. Я. МАРРА

II 3

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის გამომცემლობა

თბილისი

1937

Тбилиси

დაბეჭდა სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის
საქართველოს ფილიალის განკარგულებით
თბილისში, შტაბი, ნ. შალვა ლაშვალი

ბეჭდაქტორი პრფ. ს. ივონ ჯანაშია

ბეჭდვაქტორი თ. ანდუღაძე

გადაცემულია ასაწყობად № 10.1937

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 2.8.1938

ქალაქის, ზომა 72 x 105 სმ. ანაწყობის ზომა 7 x 11. 8,5 საბეჭდი თაბახი

მთაველიტი № 395.

შეკვეთა № 267.

ტირაჟი 1000

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის სტამბა, ტფილისი, წერეთლის ქ. 7

ქართველურ ენათა განყოფილება

- I. ანგარიშები 1937 წლის საზაფხულო მივლინებებისა ქართლურ კილოს შესასწავლად და ქართლური დიალექტოლოგიური მასალების შესაგროვებლად
1. დ. ჩხენკელი, ქსნის ხეობა (ლენინგორის რაიონი) 275 276
 2. ივ. გიგინეიშვილი, მდ. კავთურას ხეობა (კასპის რაიონი) 276
 3. შ. გაფრინდაშვილი, წითელქალაქი (კასპის რაიონი) 277
 4. ე. შილაყაძე, სოფელი ხიდისთავი (გორის რაიონი) 277 278
- II. ალ. ჯიშიაშვილი, ანგარიში საზაფხულო მივლინებისა მეგრულ ენაზე სამუშაოდ (წალენჯიხისა და ზუგდიდის რაიონებში) 278
- III. ვახ. გაჩეჩილაძე, ანგარიში 1937 წ. საზაფხულო მივლინებისა სვანური ენის შესასწავლად და სვანური ტექსტების ჩასაწერად (ზემო-სეანეთში) 279

ფონეტიკის კაბინეტი

- I. ს. ჯღენტო, ანგარიში 1937 წლის საზაფხულო მივლინებისა აფხაზური ენის ფონეტიკაზე სამუშაოდ 281-282

კავკასიურ ენათა განყოფილება

- I. თ. გონიაშვილი, ანგარიში 1937 წ. საზაფხულო მივლინებისა საჩაჩნო-ინგუშეთის ავტონ. ს. ს. რესპუბ. 283 289
- II. ქ. ლომთათიძე, ანგარიში საზაფხულო მივლინებისა აფხაზური ენის შესასწავლად ლიხნში 289-292
- III. გ. როგავა, შიფრულური დიალექტის შესასწავლად 1937 წლ. ზაფხულს წარმოებული მუშაობის შესახებ 292 293
- IV. ვლ. ფანჭვიძე, უღური ენა და მისი კოლოები (1937 წ. საზაფხულო მივლინების წინასწარი ანგარიში) 295 316

ლექსიკოლოგიის განყოფილება

- I. ქართლში ჩატარებული სალექსიკოლოგიო შუშაობის ანგარიში
1. შ. ძიძიგური, ქსნისა და ლიხვის სეობა 317—324
 2. ვ. ხუბუტია, სკრისა და ატენის სეობა (გორის რ.) . 325—326
- II.
1. მ. ქალდანი, სოფ. თავრალი და ქუბერი (ზემო-სევანეთი) 327
 2. ა. დავითიანი, სოფ. ლახამულა (ზემო-სევანეთი) . 327—329
- III. დავ. კანტურია, ზუგდიდისა და წალენჯიხის რაიონები . . . 329—330

ეთნოგრაფიული განყოფილება

- I. ანგარიშები 1937 წლის ეთნოგრაფიული ექსპედიციებისა
1. რ. ხარაძე, ზემოსევანეთი 331—333.
 2. გ. ჩიჭაია, იმერეთის ექსპედიცია (ბაღდათის რაიონი) 334—342
 3. ლ. ბოკობიშვილი, თელავის რაიონი 343—359

არქეოლოგიური განყოფილება

- I. ანგარიშები არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებათა 1937 წლ. გაზაფხულსა და ზაფხულში.
1. გ. ნიორაძე, სოფ. არხილო 361
 2. გ. ნიორაძე, სოფ. კასპი 362
 3. გ. ნიორაძე, ბაშკოხეთის რაიონი 362—363
 4. ა. კალანდაძე, არმაზის არქეოლოგიური ექსპედიციის წინასწარი ანგარიში 365—400

СО Д Е Р Ж А Н И Е

Отчеты о летних экспедициях и поездках ИЯИМК в 1937 г.

Отдел картвельских языков	275—279
Кабинет фонетики	281—282
Отдел кавказских языков	283—316
„ лексикологии	317—330
„ этнографии	331—359
„ археологии	361—400

TABLE DES MATIÈRES

Rapports sur les expéditions scientifiques de l'Institut Matr Pétré 1937.

Section des langues kartvèles	275—279
Cabinet de phonétique	281—282
Section des langues caucasiques	283—316
„ de lexicologie	317—330
„ d'ethnographie	331—359
„ d'archéologie	361—400

ენიშკი-ს

1937 წლის

სამეცნიერო მივლინებათა

და

მეცხედრისაგან ანგარიშები

ქართულურ მნათა განყოფილება

ანგარიშები 1937 წლის საზაფხულო
მივლინებებისა ქართულური კილოს შესასწავლად და
ქართულური დიალექტოლოგიური მასალების შესაბრკვებლად

ქსნის ხმოვა (ლენინგორის რაიონი)

აკად. ნ. მარის სახ. ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის ქართველურ ენათა განყოფილების მესამე ხუთწლიანი გეგმით გათვალისწინებულია, სხვათა შორის, აღმოსავლეთ საქართველოს კილოების საფუძვლიანი შესწავლა: 1938-39 წ. წ. ქართული დიალექტისა, 1940 წელს კახური დიალექტისა და 1941-42 წ. წ. მთის კილოებისა.

1937 წლის გეგმის თანახმად განყოფილება შეუდგა ქართული დიალექტის შესწავლას, რისთვისაც მოწყობილ იქნა მივლინებები ქარალის სხვადასხვა რაიონში დიალექტოლოგიური მასალების შესაკრებად.

რაიონების განაწილებისას წილად მხვდა ლენინგორიდან ჩრდილოეთით 3 კილომეტრზე მდებარე სოფელი იკოთი, რომელიც ლენინგორის რაიონში მდებარე სოფელთაგან ყველაზე დიდი და მრავალრიცხოვანია და რომელიც ყველაზე უფრო ხელსაყრელი აღმოჩნდა სამუშაოდ. დიდი უმრავლესობა ჩაწერილი მასალისა სწორედ ამ სოფელზე მოდის. ეს იქიდანაც ჩანს, რომ 14 მთქმელისაგან 10 იკოთელია, ხოლო 2 ყანჩაველი, 1 კორინთელი და 1 ალეველი. ყანჩავეთში (ლენინგორიდან ჩრდილოეთ-დასავლეთით 6 კილომეტრის მანძილზე, იკოთიდან ჩრდილოეთ-დასავლეთით 5 კილომეტრის მანძილზე), კორინთაში (ჩრდილოეთით ლენინგორიდან 7 კილომეტრის მანძილზე და ჩრდილოეთითვე იკოთიდან 4 კილომეტრის მანძილზე) და შუა-ალევში (ლენინგორიდან ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით 10 კილომეტრის მანძილზე, იკოთიდან აგრეთვე ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით 6 კილომეტრის მანძილზე და კორინთიდან აღმოსავლეთით 4 კილომეტრის მანძილზე) მუშაობა ატარებდა უფრო ცდის ხასიათს იმის გამოსარკვევად, არის თუ არა ამ სოფლებში რაიმე დიალექტოლოგიური თავისებურება იკოთთან შედარებით. აღმოჩნდა, რომ არავითარ განსხვავებას ადგილი არ ჰქონდა. ამაში დამარწმუნა იმ პირთა მეტყველებაზე დაკვირვებამაც, რომელნიც იკოთის გარშემო მდებარე სოფლებიდან ჩამოდიოდნენ იკოთში რაიმე საქმეზე.

ამის შემდეგ ისევ იკოთი დავიტოვე სამუშაო პუნქტად, ვინაიდან მიზანშეწონილად მიმაჩნდა ასე თუ ისე ამომწურავი მასალა შემეგროვებინა ისეთ მსხვილ პუნქტში, როგორცაა იკოთი. ამას ხელს უწყობდა ისიც, რომ აქ მთქმელების შოვნა შედარებით უფრო ადვილი იყო.

სულ ჩაწერილია 98 ზღაპარი და ამბავი (უმთავრესად ზღაპრები), 85 ლექსი, 22 შირი და გაგონილი ცალკე ფრაზეოლოგია (რვეულის 6 გვერდი).

დასასრულ, შევამოწმე 4 სასრფლო საბჭოს ფარგლებში მდებარე სოფლების სახელწოდებები.

ს. ჩხენკელი

მდ. კადთურას ხეობა (კასპის რაიონი)

ემუშაობდი კასპის რაიონში, მდინარე კავთურას ხეობაში, კავთისხევსა და მის ახლომახლო მდებარე სოფლებში 50 დღეზე მეტი. ჩემი მუშაობის არე ორი სასოფლო საბჭოთი შემოიფარგლებოდა: კავთისხევისა და წინარეხისა (სოფლები: ჩოჩეთი, კავთისხევი, იდლეთი, ეზათი, თვალადი, წინარეხი, ხვედრელიანი და სხვ.). ძირითად ბაზად სოფ. თვალადი ავირჩიე. იგი აღნიშნული რაიონის ცენტრში მდებარეობს და თითქმის ყველა სოფლისაგან თანაბარი მანძილითაა დაშორებული. ბუნებრივია, რომ ასეთი ადგილი ყველაზე ზღვსაყრელი იქნებოდა.

ამ რაიონში მუშაობისას ანგარიშის გაწევა მიხდებოდა იმ ფაქტისათვის, რომ ამ რაიონში, მთებისაკენ, ცხოვრობენ გუდამაყრელები (და ფშავლებიც), რომლებიც, როგორც გადმოგვცემენ, გასულ საუკუნეში გადმოსახლებულან ამ რაიონში (მათი სოფლებია: ვარჯაანი, პარეტისი და სხვ.). ესენი აქ ყველანი „მთიულების“ სახელწოდებით არიან ცნობილნი. ამათ ახლო ურთიერთობა აქვთ კავთისხევს და წინარეხს ქართლებთან (სამეურნეო ხასიათისა, ერთმანეთში ქალის გათხოვება და სხვა). ბუნებრივია, რომ ამათი ენობრივი გავლენაც ანგარიშგასაწევეა.

მუშაობა უმთავრესად იმაში გამოიხატებოდა, რომ ვაკვირდებოდი იქაური მეტყველების თავისებურებებს და ვიწერდი ტექსტებს. სულ ჩავიწერე 14—15 სასტამბო თაბახის მოცულობის ტექსტები (ზღაპრები, თქმულება-გადმოცემანი, ლექსები, სასაუბრო მასალა...). გარდა ამისა, სალექსიკოლოგიო განყოფილების დავალებით შევამოწმე ქართლური დიალექტოლოგიური ლექსიკონის მასალები და შევაგროვე მცირეოდენი სალექსიკოლოგიო მასალაც.

ენობრივ თავისებურებათაგან მრავალი მოვლენა იპყრობს ყურადღებას. (II პირის სუბიექტური და III პირის ობიექტური პრეფიქსები და მათი ხმარების წესი, ზმნის შეთანხმება რიცხვში სახელთან, ი-ს ხმარება ენიანი აორისტის I და II პირში, მრავალი ფონეტიკური მოვლენა და სხვ.). ეს ენობრივი თავისებურებები ცალკე წერილში იქნება აღნუსხული და წარმოდგენილი.

წითელქალაქი (კასპის რაიონი)

1937 წლ. 15 ივლისიდან 15 აგვისტომდე მივლინებული ვიყავი კასპის რაიონის სოფ. წითელქალაქში (ყოფ. ახალქალაქი). წითელქალაქს გარდა ერთი დღე დავეყავი მეტეხსა და ჩოჩეთში, ერთიჯ ახალციხეში, რამდენიმე დღე გარიყულაში (წითელქალაქს აკრავს), ორიჯ გორის რაიონის სოფ. ხიდისთავსა და ატენში.

ჩემ მიერ შესრულებულ იქნა შემდეგი სამუშაო: ჩაწერილია ტექსტები 181 გვერდი. შემოწმებულია 1260-მდე სიტყვის მნიშვნელობა. შემოწმებულია კასპის რაიონის რუკა და სოფლების თუ მთა-მდინარეების სახელები.

ტექსტების ჩაწერისას უმთავრესად ხელს მიშლიდა ხალხის მოუცვლელობა. ამიტომ მიხედობოდა გასულა მინდვრად (კალო, რწყვა, საძოვრები). ამ გარემოებამ თავისი დაღი დააჩნია ჩანაწერის რაოდენობას.

შოთა გაფრინდაშვილი

სოფელი ხიდისთავი (გორის რაიონი)

ვმუშაობდი გორის რაიონში, სოფ. ხიდისთავში, ყოველდღე ვახერხებდი რამდენიმე გვერდის ჩაწერას.

პირველ ხანებში ნაწყვეტებს ვიწერდი, რომ უფრო კარგად შემესწავლა ადგილობრივი საუბარი, მისი მოსმენა და ჩაწერა. ხანდახან მახვილსაც კი მივსდევდი, ასევე ვადევნებდი ყურს გრძელ ხმოვნებს, რომელნიც ინტონაციით არიან მიღებული და ჩვეულებრივ მოვლენად ქართულურისათვის (ისევე, როგორც საერთოდ ქართულისათვის) არ უნდა ჩაითვალოს, რადგან მას არა აქვს მისტემატური ხასიათი. ინტონაციის შესასწავლად კი ამ ორ ფონეტიკურ მოვლენას (მახვილს და გრძელ ხმოვანს)—ყურადღებას ვაქცევდი პირველ ხანებში.

ტექსტების ჩაწერისას ვცდილობდი, რამდენადაც შეიძლებოდა სიზუსტე ყოფილიყო დაცული, მაგრამ უნებლიე შეცდომები მაინც არის ზოგჯერ, ეს იმ ჩვეულებრივი მიზეზის გამო, რომ, როცა რომელიმე თავისებურებას მოჰკრავ ყურს და კარგად ვერ დარწმუნებულხარ ასეა თუ ისე,—მას გამეორება აღარ უხერხება. ძალიან დახელოვნებულადაც ზომ მიუდგეთ და ის სიტყვა გაამეორებინოთ, ის მაინც არ არის, რაც წინათ გაიგონეთ. ასე, მაგ.: მეორე პირის ობ. პრეფ. მრ. რ. გვ აქუსტიკურად ძალიან ხშირად ტოვებს შთაბეჭდილებას, თითქოს მეტათეზისი მოსვლოდეთ გ-ანსა და ვ-ინს: ვქშია, ვკ/ქწერს და სხ. ან: ჭ, ჯ, ჩ-სთან პრეფ. ჰ დადასტურებულ შ-დ არ ისმის ხანდახან: დაშქედა თუ ღააჰქედა; მრ შჩამს თუ მოაჰჩამს და სხ. ასეთი შემთხვევები სხვაც არის, როცა არ ხარ დარწმუნებული, როგორ გაიგონე და იძულებული ხარ ალღოსა და გამოცდილებას დაეყრდნო მხოლოდ. ამ შემთხვევების აღნუსხვა (და სხვ. თავისებურებებისა საერთოდ) მიზნად არ დამისახავს.

ჩასაწერად ყოველაღვის ვარჩევდი ამბავს: ზღაპარს, არაკს, მოგონებას, თავგადასავალსა და სხვა. ჩვეულებრივი საუბრიდან მხოლოდ ნაწყვეტები გამო-

ქონდა და დაკვირვება. ლექსების ჩაწერას დიდად არ გამოვდევნებოვარ, მაგრამ მაინც საკმაოდ მოგროვდა. მუდმივი სამუშაო ადგილი იყო სოფ. ხიდისთავი, რომელიც გორიდან 3 კილომეტრითაა დაშორებული და მდებარეობს გორიდან აღმოსავლეთით. მოსახლეობა აქ მთლიანად ქართულია, ზოგიერთი გამონაკლისის გარდა, მეტყველება კი მხოლოდ ქართული. ორიოდ ტექსტი ჩაწერილია ატენში (ფუხანთ უბანში).

სულ ჩაწერილია 294 გვ., 143 ტექსტი—ლექსადაც და პროზითაც.

უნდა აღინიშნოს რომ თითქმის 3 დღე მოითხოვა სალექსიკოლოგიო სექციის დავალების შესრულებამ: 2000-მდე სიტყვა უნდა შეგვემოწმებინა. ესეც შესრულებულია: ადგილობრივ რაც იცოდნენ და როგორც იცოდნენ, განმარტებულია. ახსნა მთქმელის ენითაა სიტყვებზე მიწერილი. გარდა ამისა, ამავე სექციისათვის შევავაროვე 200-მდე სიტყვა.

ვ. შილაკაძე

ანგარიში საზაფხულო მივლინებისა მებრუნ ენაზე სამუშაოდ (წალენჯიხისა და ზუგდიდის რაიონებში)

1937 წლ. 5 აგვისტოდან 5 სექტემბრამდე მივლინებული ვიყავი წალენჯიხისა და ზუგდიდის რაიონებში მებრუნ ენაზე სამუშაოდ. მუშაობის ძირითადი მიზანი იყო მებრუნ ენის პრაქტიკულად დაუფლება და, შესაძლებლობის ფარგლებში, ზოგიერთ დიალექტოლოგიურ მასალათა შეგროვება.

ჯერ მუშაობა ჩავატარე წალენჯიხის რაიონის სოფ. ჯვარის სას. საბჭოში. აქ შესრულებულ იქნა ჩემ მიერ შექმნილი სამუშაოები:

1. ჩაწერილია რვეულის 78 ფურცელი (156 გვერდი) მასალა (ზღაპრები, ლექსები, ლეგენდები და სხვა).

2. შეგროვებულია შემდეგი სალექსიკოლოგიო და დიალექტოლოგიური მასალები: 1) მცენარეთა სახელები, 2) ცხოველთა სახელები, 3) ადამიანთა დეცხოველთა სხეულის ნაწილთა სახელები, 4) ნათესაობის აღმნიშვნელი ტერმინები, 5) ადამიანთა ხელობის აღმნიშვნელი ტერმინები, 6) ადამიანთა და ცხოველთა ავადმყოფობათა სახელები, 7) საქმელთა სახელები, 8) სხვადასხვა ნაგებობათა და მათ ნაწილთა სახელები, 9) დროისა და ბუნების მოვლენათა სახელები, 10) ზოგიერთ საზომ ერთეულთა სახელები. სულ შეგროვებულია 1300-ზე მეტი სიტყვა.

3. შედგენილია ორი სოფლის (ლექარდე და ჯვარზენი) მიხედვით დაწვრილებითი სია საყანე მიწებისა, მინდვრებისა, გორაკებისა, მდინარეებისა და ღელეების სახელწოდებათა.

4) ვმუშაობდი ენის პრაქტიკულად დაუფლებისათვის. ამ მიზნით ვმუშაობდი ზუგდიდსა და დარჩელში.

შეგროვებულ და შეესებულ იქნა სალექსიკოლოგიო და დიალექტოლოგიური მასალები.

ანბარიში 1937 წლ. საზაფხულო მივლინებისა სვანური ენის შესასწავლად და სვანური ტექსტების ჩასაწერად (წამო-სვანეთში)

მივლინებული ვიყავი ზემო-სვანეთს სვანური ენის შესასწავლად და ტექსტების ჩაწერა-შემოწმებისათვის.

ემუშაობდი მესტიაში. 10 დღის განმავლობაში ვამუშავებდი უკვე ჩაწერილ სვანურ ენობრივ მასალებს, შემდეგ დავიწყე ზღაპრების ჩაწერა. მთქმელებად იყვნენ სოფ. სოფ. ლენთაგის, ლაღამის, სეტის, ლანჩვალისა და მულახის თემის მცხოვრებნი. შევაგროვე 20-მდე ზღაპარი და 40 კუპლეტი სასიმღერო ლექსები, ამავე დროს ვკრებდი სვანურ ლექსიკოლოგიურ მასალებსაც. ჩაწერილი მაქვს დაახლოებით 1000-მდე სიტყვა.

ტექსტების ჩაწერასთან ერთად ვცდილობდი ამ უკანასკნელთა გარჩევას გრამატიკული თვალსაზრისით. ამ მხრივ შევქელი, ძირითადად მაინც, სვანური ენის გრამატიკული აგებულების ელემენტების გათვალისწინება.

საჭიროდ მიმაჩნია აღვნიშნო აქ ერთი გარემოებაც: სვანეთში მუშაობა მომიხდა ისეთ დროს, როდესაც სოფლად გაცხარებული მუშაობა ჰქონდა გლეხებს და ჩვენთან სამუშაოდ არ გააჩნდათ საკმარისი დრო.

ვახტანგ გაჩეჩილაძე

ფონეტიკის კაზინეტი

ანბარიში 1937 წლის საგაფხულურ

მივლინებისა აფხაზური ენის ფონეტიკაზე სამუშაოდ

მივლინების მიზანს შეადგენდა, პირველ რიგში, აფხაზური ენის რთული ბგერითი სისტემის გაცნობა ცოცხალს მეტყველებაში და მისი ფონოგრაფზე ჩაწერა; გარდა ამისა, აფხაზური ენის სტრუქტურის გაცნობა საერთოდ.

მუშაობა ჩავატარე გუდაუთის რაიონში, „14 ოქტომბრის სახელობის“ კოლმეურნეობაში. ეს რაიონი აფხაზური მეტყველების თვალსაზრისით ფონეტიკურად საყურადღებო რაიონია.

ვინაიდან აფხაზური ენა ბგერით შედგენილობის მხრით, სხვა კავკასიურ ენებთან შედარებით, ყველაზე უფრო რთული შედგენილობისაა, ამიტომ ამ ენის ნიმუშების ზუსტად ჩაწერისათვის ერთად ერთი საშუალებაა მისი ფონოგრაფზე ჩაწერა.

პირველ რიგში ფონოგრაფზე ჩავიწერე აფხაზური ენის ბგერითი სისტემისათვის დამახასიათებელი რთული ბგერები: თითოეული მათგანი ჩაწერილია ჯერ ცალკ-ცალკე (3-ჯერ) და შემდეგ ბგერითს კომპლექსებში — სათანადოდ შერჩეულს სიტყვებში.

ჩაწერილია შემდეგი რთული ბგერები:

1. დი სიტყვები: ა) ადიგბგა — მელა.
ბ) ადიგ — მოედანი.
გ) არდბგნა — შაშვი.
2. თი სიტყვები: ა) არუთა — გაზი.
ბ) ათა — თივა.
გ) ამათა — ტანსაცმელი.
3. ჟი სიტყვები: ა) აჟა — კურდღელი.
ბ) აჟაჰა — ჩაქუჩი.
გ) აჟირა — მჭედელი.
4. ტი სიტყვები: ა) ატიჯა — რქა.
ბ) ატიგმ — უცხო.
გ) ატიგლა — მხარე, ქვეყანა.
5. ში სიტყვები: ა) აშაპგ — ფეხი.
ბ) აშახა — ფუტკარი.
გ) ახში — მიმინო.
6. ში სიტყვები: ა) აშუ — დათვი.
ბ) აშო — ყვავილი.
გ) აშუ — კარი, ყველი.

7. ც სიტყვები: ა) აცა — ხარი.
 ბ) აცუმზა — სანთელი.
 გ) აცა — ტყავი.
8. ძ სიტყვები: ა) აძძარა — რეცხვა.
 ბ) აძგ — ერთი კაცი.
 გ) აძძალა — თითო თითო (გონიერი)
9. წ სიტყვები: ა) აწა — ქიქა.
 ბ) აწა — ვაშლი.
 გ) აწაგურ — ანკესი.
10. კა სიტყვები: ა) აკაგ — შეშა.
 ბ) აკაგ — პირი.
 გ) კაგ — ახალი.
11. ჯა სიტყვები: ა) აჯაგ — ნიორი.
 ბ) აჯაგ — ფოლადი.
 გ) აჯაჯა — ფართო.
12. ჰ სიტყვები: ა) აჰგზბ — დანა.
 ბ) აბჰა — ქლიავი.
 გ) აჰგს — ხბო.
13. ჩა სიტყვები: ა) აჩგ — ცხენი.
 ბ) ამახჩა — აქლემი.
 გ) აჩაგა — თოხი.

ზემოხსენებულ ბგერებს ფონოგრაფთან წარმოთქვამდნენ და ეით ს. მ. ი. რ. და ქ. ა. ზ. ი. მ. არ. ძ. გ. ნ. ბ. ა. (პირველმა წერა-კითხვა იცის).

გარდა ამისა, ფონოგრაფზე ჩაწერილია სხვადასხვა პირისაგან აფხაზური მეტყველების ნიმუშები საკმაო რაოდენობით.

1. ხასგრა დ ს. მ. ი. რ. ს. თქმით ჩაწერილია: ა) „როგორ მოჰყავთ თუ-თუნია“. ბ) „როგორ იჭერენ და წრთენიან მიმინოს“.

2. თ. შ. რ. კ. ი. ლ. ყ. ა. ნ. ს. ო. ს. თქმით ჩაწერილია: ა) ზლაპარი: „აბგთაა ბეს-ლან“ (6 ფირფიტა). ბ) „ორი ძმის მოკვლის (ისტორიული) ამბავი“ (3 ფირ-ფიტა). გ) „ქუქა კაბტესა და მანჩა უჩერდიას შორის ბრძოლის ისტორია“ (3 ფირფიტა). 4. „არძენა“ ისტორიული ამბავი (3 ფირფ.).

თ. შ. რ. კ. ი. ლ. ყ. ა. ნ. ს. ო. ს. ყველაზე უხუცესი იყო იმ პირებს შორის, რომლებ-თანაც მე მქონდა ურთიერთობა (დაახლოებით 80 წ.) და როგორც ობიექ-ტივ მეტად საინტერესო აღმოჩნდა იგი (წერა-კითხვა არ იცის).

3. არძენა ქაბილის თქმით ჩაწერილია:

ა) ზლაპარი: „სამი ამხანავი“. ბ) „მეფე და მწყემსი“ (ზლაპარი).

4. არგუნ ახმედის თქმით (კოლ. თავმჯდომარე) ჩაწერილია:

1. „14 ოქტომბრის სახელობის“ კოლმეურნეობის ისტორია“. 2. „ქურ-დის ზლაპარი“.

სულ ჩაწერილია 23 ფონოგრაფის ფირფიტა. ენის, ისტორიისა და მატე-რიალური კულტურის ინსტიტუტის ფონეტიკის კაბინეტის 1938 წლის გეგმაში შეტანილია ზემოხსენებული მასალების გაშიფრვა-დამუშავება და მისი ბიულე-ტენის სახით გამოცემა.

კავკასიურ მნათა განყოფილება

ანგარიში 1937 წ. საზაფხულო მივლინებისა

საჩაჩანო-ინგუშეთის ავტონ. იმიურ ს. ს. რესპუბლიკაში

1937 წლ. ივლისში აკად. მარის სახ. ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტმა საზაფხულო სამუშაოსთვის მიმავლინა საჩაჩანო-ინგუშეთის ავტონ. რესპუბლიკაში ჩაჩნურის ან ინგუშურის გასაცნობად, შემდეგში ერთერთ მათგანში დასპეციალების მიზნით. საბოლოო არჩევანს ვფიქრობდი ადგილობრივ, სახელდობრ, ქ. გროზნოში, ენისა, ისტორიისა, ლიტერატურისა და ხელოვნების ჩაჩნურ-ინგუშურ სამეცნიერო-საკვლევ ინსტიტუტში, სადაც წარმოებს მუშაობა ენის საკითხებზე და სადაც გაირკვეოდა მთავარი, ჩემთვის საინტერესო საკითხი: როგორ არის დაყენებული ჩაჩნურ-ინგუშურ-ბაცბიურის მეცნიერული კვლევა. სამწუხაროდ, ხსენებულ ინსტიტუტში საენათმეცნიერო მუშაობა დამაკმაყოფილებლად არ ტარდება (ეს გარემოება ადგილობრივ პრესაში რამდენჯერმე აღინიშნა).

ჩემი შთაბეჭდილებით, ინსტიტუტის ხელმძღვანელსა და ნაწილობრივ მეც. თანამშრომლებს სათანადოდ არ წარმოუდგენიათ ის ფოკუსი, რომელშიაც გაივლის ენათა ხსენებული ჯგუფის პრობლემატიკა. თუ ჩაჩნურ-ინგუშურზე მუშაობა ასე თუ ისე ტარდება, სრულიად უგულვებელყოფილია ბაცბიური (შედარების თვალსაზრისი ჩაჩნურ-ინგუშურს არ სცილდება). სამართლიანობა მოითხოვს საგანგებოდ აღინიშნოს, რომ საგრძნობად ბევრი კეთდება ჩაჩნურ-ინგუშურის მომავალი უნიფიცირებული, სალიტ. ენის გამოუმუშავებისა და ნორმების დასადგენად, რადგან მთავრობის გადაწყვეტილებით ახლო მომავალში განზრახულია სახელმწიფო აპარატისა და სახალხო განათლების ქსელის ადგილობრივ ენაზე გადასვლა. მე შემთხვევა მქონდა გაცნობობდი ხსენებული დაწესებულების სტრუქტურას და ინსტიტუტის მოამბის II ტომისათვის დასაბეჭდად გამზადებულ მასალებს. ტომში საკმაოდ საგულისხმო წერილები იყო. მათგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია განსვენებული ზაურბეკ მალსაგოვის გამოკვლევები: ბაცბიურის გრამატიკა მდიდარი თემატიკური ლექსიკონით და მოსაზრებები და რეალური წინადადებები სალიტერატურო ჩაჩნურისთვის.

გამოირკვა, რომ სპეციალისტთა რაოდენობა ჩაჩნურ-ინგუშურისათვის. თითქმის თანაბარია და რომ მომავალ ერთიან სალიტერატურო ენას პირველი უკანასკნელთან შედარებით მეტ მასალას მიაწვდის. ამჟამად, გამოსული ლიტერატურის ენა ძირითადად ჩაჩნურის ბარის კილოკავს ეყრდნობა. ს. შატოი (ადგილობრივი გამოთქმით შუტა)—აუნქტი, რომელზედაც მე შევიჩერდი გროზნოს ინსტიტუტის მუშაკთა რჩევით—ენობრივად ჩაჩნურის მთის კილოკავს ეკუთვნის, მაგრამ მაქსიმალურად დაახლოებულია ბარის კილოკავთან. შატოის გარდა, მასალის შესამოწმებლად სამი დღით ვიყავი იტუმ-კალის რაიონის სოფ.

კინნახ(ოა)ში და ამგვე მიზნით ერთი დღით, შატოს რაიონში შემავალ ვაშანდაროისა და ბარზოიში. საჩიასსრ-ს ტერიტორიაზე, სამუშაოდ მხოლოდ 28 დღე იქნა გამოყენებული. გაკეთებულია შემდეგი: შეძლებისამებრ შემოწმდა უსლარის „ჩაჩნური ენის“ გრამატიკული ნაწილი და საფუძვლიანად ამ შრომას დართული ჩაჩნურ-რუსული (და რუსულ-ჩაჩნური) ლექსიკონი; აგრეთვე, იქვე მოთავსებული „სიტყვათა კრებული“ აკად. ა. შიფნერისა. ამას გარდა, შემოწმდა И. Ч. Улико в-ის «Правописание чеченского языка»-ს ბოლოში დართული მოკლე სიტყვარი. ჩემს მიზანს, პირველ ყოვლისა, ჩაჩნურის პრაქტიკული შესწავლა შეადგენდა, ამიტომ ვიწვრდი სასაუბრო მეტყველების მარტივ ნიმუშებს ლექსიკური მარაგის დაგროვების მიზნით. პრაქტიკული მხარეცა და საკითხის თეორიული ინტერესი მიკარნახებდა. მთავარი ყურადღება კლას-კატეგორიათა ნიშნებისა და მრავლობითი რიცხვის წარმოებისათვის მიმექცია. უსლარის, ელდარხანოვისა და სხვათა მიერ შეკრებილ ტექსტებზე ვარჯიშობა სრულიად შეუძლებელი აღმოჩნდა, რადგან ინფორმატორების მომზადება ამ მხრივ მეტად სუსტი იყო, და სუსტი იმდენად, რომ შეთოდი, რომლითაც თავდაპირველად ჩემი მუშაობის წარმართვას ვაპირებდი—დაწყებითი სასკოლო სახელმძღვანელოების თარგმნა—განუზოცოვებელი შეიქნა და „აბატ“-ის (დედაენა) დამუშავებას ვერ გასცილდა.

ენის სწავლას შევუღებე ბგერითი სისტემის გაცნობით. ლათინური დამწერლობის ის ვარიანტი, რომელიც საფუძვლად უძევს ჩაჩნურს, ვერ ჩაითვლება მაინცდამაინც მოხერხებულ ანბანად. მიუხედავად ამისა, ჩვენ მაინც მას დავყურდებით, ოღონდ, საჭიროებისამებრ, ფონეტიკური სიზუსტისათვის მივმართავდით დამატებით ნიშნებს, როგორიცაა, მაგ., კ, ძ, ჯ, ზ და სხვა. ჩაჩნურის ბგერით სისტემასა და მასთან დაკავშირებული ფონეტიკური მოვლენების შესახებ შენიშვნები, ალბათ, ცალკე იქნება წარმოდგენილი, ხოლო წინასწარ ყურადღება მიიპყრო შემდეგმა საკითხებმა: რატომ არა გვაქვს რ-ბგერაზე დაწყებული სიტყვა (თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ნასესხებ რალუ, რაგბა, რამა, რუზბან-სა და საკუთარ სახელთა წყებას), რა ბუნებისაა ჩაჩნური მკვეთრ-ხშულები ქართულთან შედარებით, ცხვირისმიერი დანართი ბგერის ბუნება სიტყვის დასასრულში, უმლაუტები, გრძელი ხმოვნები და განსაკუთრებით მასვილი, რომლის სტაბილურობა (ბაზარ, ჭაშანდაროა) მეორეული ჩანს, და რამელიც ოდესღაც აქტიური მოზიარე უნდა ყოფილიყო ხმოვანთა მორფოლოგიურ ფუნქციათა მისიისა (დღესაც ხომ უპირატესად ხმოვნები და არა თანხმოვნები გვევლინებიან მორფოლოგიურ-სემანტიკური ფუნქციის მატარებელ ელემენტებად ჩაჩნურ ენაში, მაგ., დყა—წილი, ნაწილი, მაგრამ დაყა—მკედარი).

შემოწმებამ გამოარკვია, რომ უსლარის ჩანაწერი გრამატიკული ფორმები და ლექსიკა მთლიანად ბარის კილო-თქმებზე როდია აგებული, არამედ გამოყენებულია მთის ზოგი კილოკავიც და მასთან ისეთი შორეული, სპეციალისტების თქმით არქაიზმების შემცველი, როგორიცაა ჩებერლოის კილოკავი. შუტას (შატოს) ენამ უსლარისა და აბატ-ის (ჩაჩნ. დედაენა) მასალასთან შედარებით დიდი დაცილებულობა არ წამოადგინა და ასეთმა მეტწილად ლექსიკისა და ცალკეულ სიტყვათა ფორმებში იჩინა თავი, (მაგ., უსლარით ჯალლარ ნაცვლად ბეპიგ-ისა, უსლ. ცას-

ტარ—ცასტრგ, ცერიგ—ცერგ, წე—წგ, ჩა—ჩგ, ჩუორპა—ჩორპა, ორცუ—ორსგ, პხა—პხგ, ბარული ას წანჲო, შუტას მიხედვით ას წაჲო და მისთანანი). ტექსტების ჩაწერა არამცდურ პირველ ხანებში, არამედ სამუშაო პერიოდის მიწურულისთვისაც მეტად მიჭირდა და მხოლოდ უკანასკნელ დღეებში ვცადე რამდენიმე ტექსტის ჩაწერა სანიმუშოდ და გასაჭარჯიშებლად. ამგვარად, უმთავრესად ვკრებდი ლექსიკურ მასალას იმ თემატიკური მაჩვენებლის მიხედვით, რომელიც წინასწარ იყო მითითებული, და ონომასტიკურსა და ტოპონიმიკურ სახელებს. ენობრივი მასალის გრამატიკული გარჩევისას (ამოსავალ წერტილად უსლარია მიჩნეული) წესისამებრ, სიტყვა ყოველთვის ფრაზაშია აღებული. უსლარის მიერ მოცემული ბრუნებისა და უღვლილების სქემები ყველგან ვერ გაიკვია (დროები, ზოგი „ბრუნვა“), ზოგჯერ იმიტომ, რომ შუტას კილოკავი იძლეოდა განსხვავებულ ჩვენებებს, ხან კი იმიტომ, რომ ინფორმატორებს ვერ ვახვედრებდი, რისი თქმა იყო საჭირო. ყურადღება გამახვილებული იყო შემდეგზე: რამდენად მართლდება უსლარის ამოსავალი დებულება იმის შესახებ, რომ ჩაჩნურში ზმნა მოქმედებითი გვარისა არ არის, და რომ მაშასადამე, იგი თავისი ბუნებით პასიურია; მართლა ასეა და რატომ, ან ხომ არ ჩარჩენილა ჩაჩნურ ზმნაში მისი წარსულში აქტიურობის ნიშნები, ან ეგების ამჟამად დაეტყო აქტიურობის ტენდენცია? ამის მიკვლევა უმეშვეოდ უნდა ებჯინებოდეს ზმნის გარდამავლობა-გარდაუვალობისა და კლას-კატეგორიათა საკითხს, რადგან, როგორც ცნობილია, სწორედ ობიექტის კლასია გადამწყვეტი ზმნის გვარობაში. უსლარის თავისდათავად შესანიშნავი პროგნოზი ჩაჩნურ-ხუნძურის ზმნის პასიურობის შესახებ დღეს არსებითი კორექტივის შეტანას საჭიროებს სწორედ იქ, სადაც უსლარს ერთი მეორეს დამთხვეულად მიაჩნია ზმნის პასიურობა გვარისა და სემანტიკის მიხედვით. ზმნა ამ ენებში პასიურია არა გვარის მიხედვით, არამედ, თუ შეიძლება ასე ითქვას, სემანტიკურად, და მაშასადამე, არსებითად იგი აქტიურია. ბუნებრივად, აქვე ამოტივტივდა მოქმედებით-ბრუნვიანი სახელის სინტაქსური როლი ზმნის გააქტიურებაში, ამ ბრუნვის ის ერგატიულობა, რომელიც ჩაჩნურში (ხუნძურისა და ლეზგიურის მსგავსად) ქმნის ე. წ. ერგატიული წინადადების ტიპს. ამას გარდა, ზმნის თემის მიაქტივებლად, ხშირად, ზმნის ფუძეს დართული მეშველი ზმნა გვევლინება, როგორც მოქმედებით-ბრუნვიანი სუბიექტის თანმდევი (იხ. მაგ., სუო. ყონა ვუ, მაგრამ ას ყონდუო, სუოპონუ, მაგრამ ას ჰიზადუო და მისთ.). საგულისხმოა, რომ დ კლასნიშანი მრავალ შემთხვევაში ნეიტრალურად, უკეთ, ობიექტის (კლას-კატეგორიისად დამოუკიდებლად) გამოხატულებად ქცეულა (ეს პროცესი, რომელიც ჩაჩნურისათვის ჯერ კიდევ მკრთალია, განსაკუთრებით გამოკვეთილია ბაცბიურში). მაგ., წერა ზმნა, რომელიც უმეშველზმნოდ უკვე აღარ იხმარება და რომელსაც მეტწილად დ კლასნიშანიანი ობიექტი გააჩნია (თუმცა ბ კლასნიშანიანი ობიექტიც შეიძლება ახლდეს), ხშირად დაზღარს დაზღარის ნაცვლად ხმარობს (ჩვენ მიერ ფიქსირებული მასალის მიხედვით). დაზღარ-ი გამოჩაქოსი არ არის და ამგვარად დ-მეყინული ფუძე რამდენიმე სხვა ზმნაშიც შეგვხვდა. გასარკვევია, რატომ დ გვევლინება ასეთად და არა სხვა რომელიმე კლას-ნიშანი? ჩვენის აზრით, ემავე მიშველი ზმნის (დ, ვ, ჯ, ბ-არ, რომელიც დაახლოებით werden-ის მიხედვით

ლობისა) უკლასნიშნო ფუძე უნდა იყოს გამოყენებული სახელზმნის საწარმოებლად ჩაჩნურში (ირბ-არ „თლა“, დსშ-არ — „დნობა“, „ლლობა“, ტაყაზ-არ „დასჯა“ და ა. შ.). ეს არ ფუძე (თუ ძირი) ეტიმოლოგიურად და სემანტიკურად მონათესავე უნდა იყოს ქართველურ ენებში ფართოდ გავრცელებული არ ძირისა.

ჩაჩნურში კლას-კატეგორიების ვითარების ნათლად წარმოსადგენად ყოველი ჩვენს მიერ ფიქსირებული სიტყვა აღებულია ან სათანადო კლას-ნიშნით (ზოგი ზმნა და ზედსართავი) ან კლას-კატეგორიების მიხედვით დიფერენცირებული მეშველი ზმნის დართვით. უსლარის მიერ წარმოდგენილი კლას-კატეგორიების ექვსი დანაყოფი იწვევს ამ რაოდენობის მეორეულობის სასარგებლოდ საკითხის დასმის აუცილებლობას (რათქმაუნდა, ჩაჩნურ-ინგუშურ-ბატბიურის შედარებით ფონზე). როგორც ვიცი, ამჟამად სიტყვა ჩაჩნურში თავის კლასურ დეტერმინაციას ახორციელებს ან მეშველი ზმნის დართვით (ახ. ბეპიგ დუ, ახ ხორბუზ აუ, ახ ყაე ბუ, ახ საგ ვუ), ან კლას-ნიშნის პრეფიქს-ინფიქსურად დართვით (ვეზი საგ, ბეზი ჟსტალ, დეზი ციციგ, აგეზი ძუდა). ამათგან პირველადი მეორე ტიპი უნდა იყოს და დღეს ამ ტიპის სახელებისა და ზმნების უდაოდ დაკლების წინაშე ვდგავართ. ამასთან, კლას-ნიშნადობას ეცილება უკვე სხვა დანიშნულება, სახელდობრ, მნიშვნელობითი დიფერენციაციის მრმვეტი. ასე დაკარგა გაცილებით უფრო ადრე თავისი პირვანდელი ფუნქცია ლ-ნიშანმა (თითქოს მხოლოდ პრეფიქსულად ხმაერებულმა). დაცული მაგალითებიდან ჯერ ხნობით არა ჩანს, რომელი კლას-კატეგორიის ნიშანი უნდა ყოფილიყო იგი. დღეს კი მას ეკისრება სემანტიკური შემოქმედებობა. ლ-ს კლას-ნიშნად გამოყენების რელიქტები, ლიტერატურაში პირველად ზ. მალსაგოვის მიერ დამოწმებული (ვ, მ, დ, ბ-იეკარ, მაგრამ ფონდურ ლიეკარ, ალარ-„გამოსვლა“, ლ-იელარ „სიარული“, „სვლა“, აეცარ—აღება, ლ-აცერ—შეპყრობა, წატაცება [ხელის], [ლა]ჭერა; იხ. მისი «К вопросу о классных элементах в нахском языке», Изв. Ингуш. научно-исслед. Инст. Краеведения, II—III, 1930), რამდენიმე ახალი მაგალითით შეიძლება გაიზარდოს; მაგ., ზმნა ლაჭყარ, რომელიც ნიშნავს-მალვას, პარვას (შდრ. ხუნძ. წოპარ—ჭურდი), ჩვენ მიერ ჩაწერილია ჭყორ-ის სახით: ჭუმალა-ჭყორ ყოლუგარ—რაიმეს მოპარვა, ე. ი. პრეფიქსად აქ ლ რჩება; ასეთივეა იეცარ—შესყიდვა, აღება, გაცრა, მაგრამ ას ლრცუ დგმა—ვცრი ფქვილს (შდრ. უსლართ ას იცინ ცუინგირი დამა—მე ვიყიდე მისგან ფქვილი) და ას ლრცუ საგ—მე ვაბატირებ კაცს. ამავე ხასიათისა უნდა იყოს ლ ზმნებში ლალლარ (ქ. გალადვა), ლარდალარ (ქ. მორიდება), ლადუოდარ და ა. შ. ზომ არ არის ეს ის ელემენტი (სათანადო გახმოვნებით), რომელიც სვანურში მასდარის თავსართადაა გამოყენებული?

კლას-კატეგორიების საკითხს კარგად აშუქებს სხვადასხვა დროს ნასესხებ და შეთვისებულ სიტყვათა კლას-ნიშნები; მაგ., ვუ-ს გაჰყვებიან: ჩეტავოდ, სიკრიტარ, პრისიდატელ, ბუ-ს: რუჩკა, ყოლუმ, პატარმა, ხობ, ხიერხ, ზენოკ, დუ-ს: ჩაგ, შეიკარ, სნაბ, სკა, სოლ, ეპპიზ, თუმა, ჟუ-ს: ისპრავკა, იშკოლ, ჭურაშკვ პეშ და ა. შ. როგორც ვხედავთ, ნასესხებ ლექსიკონში სიტყვა კლასურად დეტერმინირებულია მეშველი ზმნის მეოხებით; ე. ი., პირველი ტიპის წარმოებასთან გვაქვს საქმე. უსლარის მიერ მოცემული „სალექსიკონო მასალის შემოწმებისას ზოგი სიტყვის კლას-ნიშანი თანხედენილი არ აღმოჩნდა ამავე მასალისათვის ჩემ მიერ ჩაწერილი კლას-ნიშნებისა, მაგ., ასეთი დაცლებათა:

უსლარით: ვირ—ჲუ, აუ, გა—ბუ, დუ, გუეზინ—ჲუ, აუ, გუოლა—ბუ, ბუ.

ჩვენით: —დუ, დუ, —დუ დუ, გუეზინ—ბუ, ბუ;—ჲუ, აუ.

უსლარით: დახკა ბუ დუ, დნცა—ბუ დუ, დინ—ბუ, დუ, ჯრ—დუ დუ, ჰუორდ
—ბუ, დუ, ხაშტიგ—ჲუ, აუ.

ჩვენით: ბუ ბუ, —ბუ ბუ, —ბუ ბუ, ბუ ბუ, —ბუ ბუ;—დუ, დუ.

უსლარით: სინდა—ბუ დუ მუოხ—ბუ ბუ.

ჩვენით: ბუ ბუ, მოხ ბუ დუ და ა. შ. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ მამაკაცთა კლასის გამომხატველი ვუ კლასნიშანი თითქმის უ-დ გამოითქმის.

ჩაჩნურს (ისე როგორც მრავალ სხვა კავკ. ენას) ახასიათებს გრამატიკული ნაგებობის უაღრესი ტენადობა. მასში თავმოყრილია სხვადასხვა სისტემის ფორმალური მექანიზმები. ეს ტენადობა მრავლობითი რიცხვის წარმოების მრავლობაშიც აისახა. ჩაჩნურში მრავლობითობა გამოხატულია რამდენიმე ურთიერთ განსხვავებული ნიშნით. ამასთან, მრავლობითობა სათავეა მეტად ღრმა ფონეტიკურ ცვლილებათა სიტყვის ფუძეში. მრავლობითობის ნიშანთა რეგისტრაციაშიც აგრეთვე ადგილი ჰქონდა დაცილებას უსლართან. მაგ.,

უსლარით: მუოხ-მესიშ, ყა—ყინუოშ, ტარა-ტარაშ, ჩუო-ჩუეშ.

ჩვენით: მოხ-მეხნიშ, ყგ-ყენაშ, ტარა-ტარანაშ, ჩო-ჩოშ და ა. შ.

ყურადღება მიიპყრო ლუო (იშვიათად რუო) სუფიქსმა სახელებში, რომელიც მეტ წილად nom. agentis-ის მაწარმოებლად იხმარება: ტუმ (ომი), ტემელუო (მეომარი), ღშმ (მთა), ლამარუო (მთიული), მეკირ (ვერაგობა), მეკირლუო (ვერაგი), შა (ყინული), შიელუო (სიცივე, გაცივება), ბუორზ—ბერხელუო, ბუოყ—ბეჟილუო.

შთაბეჭდილება, რომელიც ჩაჩნურთან პირველი გაცნობისთანავე რჩება, არის ამ ენის უაღრესი მრავალფენიანობა, როგორც სიტყვა-ძირებისა, ისე ფორმალური აღნაგობის მხრით. კავკასიურ ენათა ჯგუფიდან, თუ რომელიმეს შესწავლა საპირობეს კავკასიურ ენათა ზოგად ჭრილში განხილვას, ყველაზე მეტად ეს ჩაჩნურზე ითქმის. თუ ქართველურ ენათა შესწავლა მთის კავკას. ენათა გარეშე გარკვეულ ეტაპზე მაინც წარმოსადგენია, სრულიად წარმოუდგენელია ჩაჩნურის შესწავლა ამ ენათა მოუშველებლად რომელიმე ეტაპზეც კი. ასე, მაგ., ზოგი მორფოლოგიური მაჩვენებელი და სიტყვა-წარმოების ზოგი ელემენტი ზიარია არაკავკასიური ავებულების ოსურთან. ჩაჩნურის მიმღეობისა და არსობითების მაწარმოებელი სუფიქსი იგ/აგ (გურიგ, დოჟზიგ, საგ, ლერიგ, შელიგ) მოგვაგონებს ოსურში აგრეთვე მიმღეობებისა და ზედსართავ-არსებითების ანალოგიურ დაბოლოებას (სტონგ, საინფგ საფაგ და სხ.), რომ არაფერი ვთქვათ ისეთ აშკარად ოსურ შენატანზე, როგორიცაა ჩაჩნური შოჟდა და მისთ. ამას გარდა, კლას-კატეგორიების ზოგადად და კერძოდ კლას-ნიშნების საკითხი მხოლოდ და მხოლოდ გარსშემორტყმული ენათა მეოხებით თუ მიიკვლევა მთელი სისავსით, ზმნის მექანიზმი, მაგ., არსებით სტრუქტურულ გამოძახილს ჰპოებს ხუნძურსა და ლეზგიურში. იმავე ხუნძურში წავაწყდებით ს-ზე, თუ ას-ზე დაბოლოებულ მოქმედებითს (resp. ერგატივის) ბრუნვას (ჩაჩნ. ვაშ-ას; ხუნძ. ვაც-ას) და სხვა. სემანტიკურ ძიებაში ჩაჩნური გვერდს ვერ აუხვევს კავკას. ენათა თითქმის ვერც ერთ წევრს. საილუსტრაციოდ იგივე ხუნძური რომ

ავილოთ, წავაწყდებით არა მარტო ისეთს შეხვედრებს, როგორცაა ჰოტ (ჰუჰყი)—ხუნდ. ჰატ (თიხა), ჩ. მოტ (ენა) ხ. მაწ (id., შდრ. მაზ ლაკურში), ჩ. პალ (მკითხავი)—ხ. პალ (id.), ჩ. ვაშა და ღოშა, ხ. ვაც და ძაც, ჩ. დუოპა (ლოცვა)—ხ. დუპა (მლოცავი), ჩ. მიკ, ხ. მიკ, ჩ. მაჟ (წვერი, —*нрица*)—ხ. მეგეჟ (id.), ჩ. კოუ (*вопота*) ხ. კაუ (id.), არამედ წავაწყდებით სრულიად გარკვეული ფონეტიკური კანონზომიერების ნიშნებს ბგერათშესატყვისობაში, მაგ., ხუნდ. ბერ (თვალი) ჩაჩნ. ბჰარგ (id.), ხ. ბო (ჯვარი) ჩაჩნ. ბჰუო (id.), მაგრამ ჩაჩნ. მარა (ცხვირი), ხუნდ. მეცერ (id.) და ა. შ.

ჩაჩნურს ბევრ რამეში შეუძლია დაიმოწმოს ენობრივი შეხვედრები ქართველურ ენებთან. სადღაც, ოდესღაც მათ ერთად განვლეს კულტურულ-ეკონომიური ცხოვრების კარგა მოზრდილი მანძილი და ხშირ შემთხვევაში ერთი წყაროს წყალი უსვამთ. თუ დღეს ამ ურთიერთობის კვალი ძირეულ აღნაგობაში დაჩრდილულია და მხოლოდ პერიფერიულად შეღავნდება, ეს იმას არ ნიშნავს, რომ შემდგომი ძიება ამ მიმართულებით არ დაადასტურებს უფრო კანონზომიერი შესატყვისობის არსებობის მოლოდინს. ამჟამად, ჩვენთვის ნათელია, რომ ჩაჩნურ-ქართველურ ენათა ურთიერთობა გულისხმობს სრულიად გარკვეულს ენობრივ სუბსტრატს, რომელიც ისტორიზმის ნიადაგზე დგომას და სათანადო დასკვნების გამოტანას გვავალებს. მაგ., არ შეიძლება არ დავგაფიქროს იმ გარემოებამ, რომ დღესდღეობით უცნობ მ ელემენტთან სვანურ ერთერთ ირიბ ბრუნვაში (ნათესაობითში)—მარე-მ-იშ, ლგგრე-მ-იშ, გუ-მ-იკან(ვ) ე-მ— შეიძლება გავისხენოთ ქისტურის სახელობითი ბრუნვის მრავლობითში აღმდგარი მ-ანი ზოგი სიტყვისათვის (მარ-მარ-მ-ოშ, დალ-დალ-მ-უშ, ლჟ-ლოჟუ-მ-უშ და მისთ.), რომ ჩაჩნურის მა-ს, რომელიც ფუნქციონალურად იმეორებს ქართული ნუ-ს სემანტიკას—საერთო მომენტი უნდა ჰქონდეს სვან. მა-სთან მამა და მა-ში (უარყოფ. ნაწ.), რომ სვან. თავსართ-ბოლოსართ ჩუ-ს (თხუმ-ჩუ, ნებგვა-ჩუ...) აგრეთვე საზიარო ნიუანსი უნდა ჰქონდეს ჩაჩნურის ჩუ(პ)-თან (წა-ჩუჰ — სახლში, ჩუ-ხაარ.— ჩაჯდომა, ჩუ(ხ)ლიქლარ — შიგნი სვლა) და ა. შ.

უფრო ღრმად რომ არ ჩავიდეთ, საკვირვლად გვემცნაურება შვიდეულში შემავალი ზოგი დღის სახელწოდება, როგორცაა, კირანდი (კვირადღე), ორშოტდი (ორშაბათი დღე), პერისკანდი (პარასკევი დღე), შუოტანდი (შაბათი დღე); სიტყვათა რიგი, რომელიც ზიარია სხვა ენებთანაც: მახა (მახათი), ჰავა (ჰავა), ერზო (არწივი), ზიენ (ზიანი), პილ (ძვ. ქართ. პილო), სუპი (სვან. სუფ), კურჩი (ქორი), ხუოხ (ხახვი), ისეთი სიტყვები, რომლებიც ქართულ სიტყვებად არიან დღემდის მიჩნეულნი: ხიენჯ (ძელი, ქართ. ხე), ჯჰარ (ჯვარი), ტრლღე (ტალღა), ნვა (აკვანი), ნშბ ან ნშბარ (ძილი, ქართ. განაზება), წოწყუმ (წამწამი და წარბი), კუოტამ (ქათამი) და ა. შ.

მუშაობის შედეგად შეგროვილია 3000 სიტყვა, 300-ზე მეტი ონომასტიკური და 200 ტომონიმიკური სახელი. საცდელად ჩაწერილია ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული ხასიათის ტექსტები მცირე რაოდენობით (სულ 40 გვერ-

დამდე: 6' სასიმღერო ლექსი, 4 ზღაპარი, 10 საკმაოდ საინტერესო ეთნოგრაფიული ხასიათის ნაწყვეტი და რამდენიმე ანდაზა).

თ. გონიაშვილი

ანბარიში საზაფხულო მივლინებისა აზხაზური ენის შესასწავლად ლიხნში

— 1937 წლის ივლისში ენიშკის კავკასიურ ენათა განყოფილებამ თვენახევრით მიმავლინა აფხაზეთში სამუშაოდ.

მივლინების მთავარი მიზანი იყო პროფ. ს. ჯანაშიას მიერ შეკრებილი აძვიბუური (აბჟუა) ფოლკლორული ძეგლებისათვის ლექსიკონის შედგენა და ადგილობრივ შემოწმება.

ეს სამუშაო უკვე დაწყებული გვქონდა. ამოწერილი და განმარტებული იყო 70 გვერდის მასალიდან სიტყვები. დანარჩენი სამუშაოს შესრულება და უკვე ამოწერილის შეჯერება უნდა მომხდარიყო ადგილობრივ.

ვინაიდან აბჟუის მეტყველება, ასე თუ ისე, ნაცნობი იყო ჩვენთვის და ეს მასალაც არა სალექსიკონოდ, მაგრამ მაინც, დამუშავებული და შედარებული გვქონდა ჯგერდაში, ახლა ჩვენ ავირჩიეთ ბზიფი (სოფ. ლიხნი, აფხ. ლგნგ), რათა საშუალება მოგვეცემოდა ბზიფის მეტყველებასაც გავსცნობოდით. ლექსიკაშიაც ისეთი განსხვავება არ იყო მოსალოდნელი, რომ ამის იქ დამუშავება არ შეძლებულიყო. ეს არჩევანი იმანაც გავვიმართლა, რომ იქვე ვიშოვეთ კბჟუელი, რომელთანაც მოხერხდა მისი დამუშავება.

ობიექტების მხრივ საერთოდ დიდ სიმცირეს განვიციდი. ზაფხული აფხაზეთში მოძალებული სამუშაოების პერიოდია (თამბაქო, ჩაი, სიმინდი...) და თავისუფალი პირი ამ დროს ძნელი საშოვნელია. სოფლის მასწავლებლობა საზაფხულო დასვენებას იყენებდა და ადგილობრივ ვერც ერთ მათგანს ვეღარ იპოვიდით. რომელიმე სხვა ენის მცოდნე-კი (რუსული, ქართული) ჩვენი მუშაობისათვის აუცილებელი იყო. ჩვენ შეგვეძლო მხოლოდ აფხაზურის მცოდნეთაც დაეკმაყოფილებულიყავით, უმთავრესად მაინც ასეთ პირთან მომიხდა მუშაობა, მაგრამ აფხაზურისათვის ამას თან სდევს გარკვეული ნაკლიც. აფხაზური სიტყვის თავისებური აღნაგობის წყალობით შეიძლება რომელიმე მათგანი რამდენსამე ცნებას გამოხატავდეს, მომდინარეს ძირითადი მნიშვნელობისგან. აფხაზისათვისაც ამოსავალი სწორედ ეს არის და განმარტების დროსაც ამ ძირითადს მნიშვნელობას უსვამს ხაზს. უკეთ რომ ვთქვათ, ახდენს მისს ანალიზს და კონკრეტული მნიშვნელობა სიტყვისა მიუწვდომელი რჩება. ამისთვის ყოველთვის არც კონტექსტი ზველის ადამიანს. ასეღს პირობებში თარგმნა ყველაზე უფრო სანდო საშუალებაა. ჩვენ კი მას ნაწილობრივ მოკლებული ვიყავით.

სოფ. ლიხნში (გულ. რ.) დაყავი 40 ღლეს.

ამ ხნის განმავლობაში:

კალკე ბარათებზე ამოვწერე და განემარტე დანარჩენი 200-ოდე გვერდის მასალიდან სიტყვები.

ერთხელ კიდე შევაშოწმე ჩემ მიერ ჯგერდაში ჩაწერილი ტექსტები.

ამოვწერე და განემარტე 1936 წ. გამოსული აფხაზური ზღაპრების (ap-sua lakokua) გაუგებარი სიტყვები და ფორმები (42 ნაბეჭდი გვერდისა).

ჩავიწერე ტექსტები ხსენებულს დიალექტზე დაახლოებით 50 რვ. გვერდის რაოდენობით.

გეოგრაფიული განყოფილების დავალებით შევაშოწმე გუდაუთის რაიონის გეოგრაფიული ნომენკლატურა.

ვასდენდი დაკვირვებას ბზიფურს დიალექტზე.

ამ დიალექტებს შორის (აბჟუტური, ბზიფური) განსხვავება განსაკუთრებით ჩაღად ფონეტიკაში მოჩანს. ბზიფურს მთელი რიგი თავისებური ბგერები გააჩნია. ჩვენც ვასერხებდით, თუ არა ზუსტი გამოთქმით, აკუსტიკურად მაინც შათს შორის განსხვავების დამყარებას. ამ ბგერებს წარმოადგენს ერთი მხრივ ხა და მეორე მხრივ თავისებური სისინა თანხმოვნები სჲ, ზჲ, ცჲ, წჲ, ძჲ.

ყველა მკვლევარს, რომელიც კი ბზიფურის ბგერით სისტემას შეჰხედა, ამასთანავე აღნიშნული აქვს განსხვავებული ჟ, ჟ-ს არსებობა. რამდენადაც შეიძლება ჩვენს სმენას დავეყრდნოთ, განსხვავება შჲ შჲ-სა და ჟჲ ჟჲ-ს შორის თითქოს აქ არ არსებობს. ყოველ შემთხვევაში ეს განსხვავება ჩემთვის შეუნიშნავი დარჩა. თვით იქაური აფხაზებიც, ჩაკითხვისას ვერავითარს სხვაობას გამოთქმის მხრივ ვერ ხედავდნენ აშჲ-სა (კარი) და აშჲ-ს (წიფელი) შორის, აჟჲ-სა (ძველი, მოხუცი) და აჟჲ-ს (ძროხა) შორის. შეიძლება ეს მდგომარეობა დამახასიათებელი იყოს ლიხნის მეტყველებისათვის და სხვა სოფლებში ასეთი განსხვავებაც ჩანდეს.

ხსენებული სისინა თანხმოვნები თითქოს უფრო, შიშინისაკენ იხრებიან. ამხრივ სწორედ საინტერესოა შესატყვისობები ბზიფურსა და აბჟუტურს შორის. ხშირად ბზიფური ს-ს შესატყვისად აბჟუტურში შ-გვაქვს. ირკვევა, რომ სწორედ ამ თავისებური ბზიფური ს-ს შესატყვისია შ აბჟუტურში მაგ.: აბჟ. კშქტს ბზიფ. ასჟქტს, აბჟ. აშგშჟამს ბზიფ. ასჟგჟამს, აბჟ. იშგჟოუ ბზიფ. ისჟგჟოუ და სხვ.

მართალია, ბზიფურს ბგერითი მხარე უფრო მდიდრულად და კარგად აქვს წარმოდგენილი, მაგრამ ზოგს შემთხვევაში ბგერის გამოთქმა იქ უფრო შერყეულა. კერძოდ ზ ბგერა ციცილებით უკეთ აქვს დაცული აბჟუტურს, ვინემ ბზიფურს: აქ უ-დ ქცეულა გარკვეულს შემთხვევაში, გარკვეულშიაც — ი-დ (მღრ. ბზიფ. „ცოცხი“) ამჟჲაგ, მაჟჲაგ („ოცი“) აბჟ. აჟგმსგ, მაჟჲაგ.

ასევე ითქმის ჰ-ზედაც ა-ჰა-რა (თქმა) ზმნაში. ამ ზმნიდან ძირი ჰა გამოკნეებულია სხვათა სიტყვისათვის ბზიფში მას ჰა-თი გადმოსცემენ, მაგ. დცეფტ-

ჰა—წავიღარ, იზბჯტ-ჰა—ენახეო. ზოგჯერ თვით ზმნაშიაც მარტივდება იგი მაგ., იზბჯტ—თქვა და სხვ.

თანხმოვანთა ასიმილაცია ბზიფში უფრო განვითარებული ჩანს (მაგ., სგი-მგრშენ || სგიმგრშენ—სგიბმგრშენ ჩემს თავს ნუ მოაკვლევინებ მას (კაცს); ისამ-მჰარ—ისამმჰარ (არ მითხრა ქალო რამე); ეძბა-ეფშბა (უმცროსი); იკვდტრ-შუა—იკვდზგრშუა).

გვაქვს თითო-ოროლა შემთხვევები ბგერათა შენაცვლებისა დიალექტთა შორის მაგ.: აბუ. ამჰანდტრ ბზიფ. ამჰანდტრ (თანჩატური); აბუ. აჰარჰაუ ბზიფ. აჰარჰალ (ხალიჩა) და სხვ.

დადასტურდა, უკვე ჩვენ მიერ აღნიშნული, გარკვეულ დროთა წარმოებისათვის დამახასიათებელი ა ხმოვნის შეკვეცა ბზიფურში და ამავე ხმოვნის სხვა მთელს რიგს შემთხვევებში მოკვეცა ან შეცვლა გ ხმოვნად. მაგ.: აბუ. ახტაჟა ბზიფ. ახტაჟა (წყვიდი), აბუ. არანცა ბზიფ. არანცა (ნახშირი), აბუ. აკტრცხა აკტრცხა, აღარდტ ბზიფ. აღარდტ (თითისტარი), ათრბ ბზიფ. ათრბ (ბუდე) და სხვა მრავალი.

ამ მხრივ აბუურში უფრო სრულად იცავს სიტყვის ფუძეს, მაგრამ ზოგჯერ გვხვდება სრულიად საწინააღმდეგო მოვლენაც. შეიძლება აბუურში დაიკარგოს ფუძის ა ხმოვანი ან იქცეს გ-დ, ბზიფურში კი ამ კერძო შემთხვევაში გადაარჩინოს იგი დაკარგვასა და რედუქციას, მაგ.: აბუურში გვაქვს აჰაბტ (უფროსი), აჰშბტ (უმცროსი), ბზიფურში კი—აჰაბა, აჰშბა, სიტყვის აღნაგობითაც ეს სახეა მოსალოდნელი. აბუურში ერთის აღმნიშვნელად გამოდის აკტ ბზიფურში—აკს; თანდებული აყნტ (აბუური) იქ წარმოდგენილია ა-ყა-ნტ||ა-ყნტ-ს სახით.

მრავლობითის ვინ კლასის მაწარმოებელი ცა ბზიფში ზოგჯერ შეიძლება ც-ს სახითაც მოგვევლინოს, მაგ., აშარაცა ცა (მონადირეები). აქაც ალბათ ბზიფურისათვის დამახასიათებელი ბოლო ხმოვნის მოკვეცის წესი მოქმედობს.

ვითარების აღმნიშვნელ ელემენტად აბუური შ-ს ნაცვლად სჰ გამოდის მაგ., დგსჰყოუ— როგორც არის (გონ.), „დგსჰბაყოუ“ „როგორ არის“ (გონ.)? (კითხვით —ბა— ნაწილაკი ამ შემთხვევაში ასიმილაციას არ განიცდის ბზიფურში). ამ ზჰ-ს გვერდით გვხვდება—ჰა-ც და შ-ც (ეს უკანასკნელი ბზიფურის კუთვნილება არაა); შეიძლება მაშასადამე დგსჰბაყო-ც. უნდა ვიფიქროთ რომ აქ ზჰ ბ-სთან გამყდრებით მიღებულია სჰ-საგანო, მაგრამ ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ არა თუ კითხვითს ფორმებში, სადაც ბა გვხვდება, არამედ არა კითხვითშიაც სჰ-ს პარალელურად ზჰ გამოდის, მაგ., დგსჰყოუ „როგორც არის“ (გონ.), იზგლთახგუ „როგორც უნდოდა ქალს“. ამ შემთხვევაში დიდს სიჭრელეს აქვს ადგილი, ერთი და იგივე პირი ხმარობს, როგორც სჰ-ს, ისე ზჰ-ს და შეიძლება შ-საც. ანდა შეხედება ერთი პირი ყველგან ატარებდეს სჰ-ს, მეორე კი (იმავე სოფლისა) ზჰ-ს.

ზმნაში ადგილის („სადაც“) აღმნიშვნელად გამოდის (ა)ხ და არა ახა, მაგ.: ჰოხნეჰა (სადაც მიდიხარ), იხნაფშგუ (სადაც მიხედეს).

მნიშვნელოვანი სხვაობა ჩანს ლექსიკაში. აბუტური სიტყვა ზოგჯერ გაუგებარია ბზიფელისათვის და პირუკუ. ხშირ შემთხვევაში ბზიფურს აბუტურთან შედარებით უფრო დიფერენცირებული ცნებები და მათი შესაფერი სიტყვიერი გამოხატულება მოეპოება. მაგ., აკტუტწარა აბუტურში ნიშნავს როგორც ბუდეს ქათმისას, ისე საქათმეს. ბზიფში აკტუტწარა ბუდეა (ქათმისა), საქათმე კი—აკტუტგარშარა; წაყ აბუტურში ნიშნავს ქვეშ, ქვევით. წაყ ბზიფში იქნება ქვეშ, ხოლო საარა—ქვევით, ძირს (მიწაზე); აბუტურში თითზე ჩამოცმა, წელზე შერტმა გამოიხატება ერთი სიტყვით—ამლაწარა. ბზიფში ამლაწარა ნიშნავს წელზე შერტყმას, ხოლო ამხაწარა—თითზე ჩამოცმას. ასევეა განსხვავებული სხვა აბუტურის მლა-თი შედგენილი სიტყვები.

ამასვე ერთვის სპეციფ. ბზიფური ბგერებით განსხვავებული სიტყვები. მაგ.: ახტსრა აბუტურში ნიშნავს: 1. სროლას, 2. თავის წაკვეთას, 3. რაზედმე გადასვლას. პირველისათვის ბზიფში არის ახტსრა, მეორე-მესამისათვის—ახჯსრა, აწარა აბუტურში ნიშნავს ქმნას (კვერცხის დებას) და სწავლას, ბზიფში პირველისათვის რჩება აწარა, მეორისათვის—აწარა.

თუმც მორფოლოგიაში დიდი სხვაობა მაინც არ ჩანს აბუტურთან შედარებით, მაგრამ ზემოაღნიშნული მოვლენები საკმაოდ თავისებურ სახეს აძლევენ ბზიფურს მეტყველებას. აბუტურს ყოველთვის თავისუფლად არც შეუძლია მისი გაგება.

ქ. ლომთათიძე

ზავსულური დიალექტის შესასწავლად

1937 წლ. ზავსულს წარმოემართა მუშაობის შესახებ

მივლინებული ვიყავი ჩრდილო კავკასიაში ადიღური ენის შესასწავლად. ვმუშაობდი ქვემოადიღური ენის შავსულურ დიალექტზე. სამუშაო ადგილად არჩეული მქონდა შავსულები რაიონი, რომელიც ამჟამად შედის კრასნოდარის მხარეში. მდებარეობს ქალ. ტუაფსესთან ახლოს. რაიონი შედარებით პატარაა. შედგება სულ 13 აულისჭვან, რომელშიაც მხოლოდ ოთხი აულია მოზრდილი. აულები საკმაო მანძილითაა ერთიმეორისაგან დაშორებული.

შავსულური დიალექტი საფუძვლიანად განსხვავდება ქვემოადიღური ენის სხვა დიალექტებისაგან. განსხვავება შესამჩნევია როგორც ლექსიკასა და მორფოლოგიაში, ისე განსაკუთრებით ფონეტიკაში. თვით დიალექტის შიგნითაც არის საგრძნობი განსხვავება. განკერძოებულად დგას კუბიშიშევის აული (აუჟუ), რომელსაც უახლოვდება დიდი და მცირე ფსესუხო. ამათგან განირჩევა კრასნი ალექსანდროვსკის აული.

განსხვავებულია აული ქიჩმაიც. ქიჩმაის მახლობლად მდებარე აული გოლოვინკა დასახლებულია სხვადასხვა კუთხიდან გადმოსახლებული ადიღეებით. გადმოსახლებული არიან განსაკუთრებით ყუბანის ადიღეები.

შავსულური დიალექტის ლექსიკაზე დიდი გავლენა აქვს რუსულ ენას. ხშირია შემთხვევა, როცა რთული წინადადების (დაქვემდებარებულის) შედგენის შემთხვევაში შავსულები ხმარობენ რუსულიდან ნასესხ კავშირსაც (потомы-хто, когда და სხვა).

ინსტიტუტისაგან მქონდა მტკიცე დავალება შემეგროვებინა შატსულური დიალექტის ლექსიკოლოგიური მასალა.

ჩემ მიერ შეგროვებულია დაახლოებით 6000-მდის სიტყვა.

ადილეურ ენაზე მუშაობის პროცესში ჩემი ყურადღება მიიქცია შემდეგმა საკითხებმა:

1. პირის, საკითხი ადილეურში (განსაკუთრებით მესამე პირის ნიშანთა ბრუნვის შესახებ).

2. წინდებულის საკითხი ადილეურში დაკავშირებით ქართველური ენების წინდებულებთან.

3. ბრუნვები ადილეურში.

4. ადილეურ და ქართველურ ენათა შორის საურთიერთო ზეგავლენა ლექსიკაში.

5. ზოგიერთი ქართული სიტყვის ეტიმოლოგია ადილეური ენის ანალიზით. ყველა შემოხსენებული საკითხი ჩემ მიერ იქნება დამუშავებული.

ბოლო ხანებში რამდენიმე დღით ვმუშაობდი ქვაშეხაბლის რაიონში ყაბარდოულ ენაზე. მომავალი ჩემი მუშაობა მიმართული იქნება ყაბარდოული ენის შესწავლაზე.

გ. როგავა

უღურ ენა და მისი კილოები

(1937 წლის საზღვსულო მივლინების წინასწარი ანგარიში¹)

1. მიმდინარე (1937) წლის ზაფხულში: 18. VII. — 30. VIII. მივლინებული ვიყავი უღურ ენაზე სამუშაოდ. ეს ენა ამჟამად მოგვეპოვება მხოლოდ სამ სოფელში, რომელთაგან ორი — ვართაშენი და ნიჯი (ადგილობრივი გამოთქმით — ნიჟო) — არის აზერბაიჯანის სს რესპუბლიკაში, ხოლო ერთი — ზინობიანი — საქართველოში (მცხოვრებნი გადმოსულნი არიან სოფ. ვართაშენიდან).

უღურ ენას, როგორც ცნობილია, აქვს ორი კილო: ნიჯური და ვართაშენული; ჩვენ მიზნად გვქონდა დაკვირვება გვეწარმოებინა ორივე კილოზე. არსებული ლიტერატურა შეეხება მხოლოდ ვართაშენულს, ამიტომ განსაკუთრებული ყურადღება ჩვენ მივაპყარით ნიჯურს, როდლის შესახებაც თითქმის ზრადფერია ცნობილი და რომელიც საყურადღებო აღმოჩნდა მრავალმხრივ. მუშაობა ჩავატარეთ ვართაშენული კილოს გასათვალისწინებლად სოფ. ზინობიანში, ხოლო ნიჯურისათვის — სოფ. ნიჯში.

სოფ. ზინობიანი მდებარეობს ყვარლის რაიონში — 18 კმ. მანძილზე თვით ყვარლიდან (15—16 კმ. სადგ. მუქუზნიდან). იგი დასახლებულია მხოლოდ უღებით, რომელნიც 1922 წ. გადმოსახლდნენ სოფ. ვართაშენიდან. სულ არის 120 კომლამდის, 700 სული მოსახლეობით².

მოსახლეობა გაერთიანებულია კოლმეურნეობაში ვარდა-იმათი, ვინც მუშაობს საქარხნო არტელებში. არტელი სამია: აბრეშუმის ძაფსახვევი, ხე-ტყის სახერხი და აჭურისა. მთავარი სამეურნეო საქმიანობაა მემინდვრეობა და მევენახეობა.

ძირითადი სასაუბრო ენა უღური, თუმცა იციან თურქული, ესმით სომხური და ახალგაზრდობამ იცის ქართული ენაც. არის დაწყებითი სკოლა (4 კლასი), რომელშიც სწავლა წარმოებს ქართულ ენაზე. მხოლოდ I კლასში ასწავლიან უღურ ენაზე (ანბანი და პირველი საკითხავი წიგნი³).

¹ წაითხულია მოხსენებად ენიმკი-ის კავკასიური ენების განყოფილების სტდომანზე — 1937. XI. 2.

² 1926 წლ. საკავშირო აღწერით უღები საქართველოში მოხსენებულია მხოლოდ 5 სული (2 კ. + 3 კ.), ისიც ტფილისში. იხ. „Вс. перен. насел. 1926 г.“ т. XIV, ЗСФСР. Стр. I. ч. IV, გვ. 18.

³ Samei dos. 1934.

ნიჯი წარმოადგენს დიდ სოფელს, რომელშიც 800-მდის კომლია — 3000-მდის მცხოვრებით¹.

ძველად იგი გაყოფილი ყოფილა 15 მაჰალად (უბნად), რომელთაგან 13-ში უღებში, ხოლო ორში თურქები მოსახლეობდნენ. მდებარეობს კუტკაშენის რაიონში, 20 კმ დაშორებით თვით კუტკაშენიდან.

მოსახლეობა ჭრელია. სასაუბრო ენა სამია: უღურის, თურქული, სომხური. სამივე ენა ისე კარგად იციან, რომ თითქმის ძნელი გასარჩევია, თუ რომელია დედა-ენა. გასაგებია თურქულის კარგი ცოდნა, ხოლო სომხურის კარგ ცოდნას იწვევს სკოლა და განსაკუთრებით ის, რომ ოჯახში რძალი ჩვეულებრივ სომეხთა მოსახლეობიდან მოჰყავთ (ალბათ, სარწმუნოების ნიადაგზე ძველი მახლობლობის გამო). ამასთან ერთი ნაწილი გადმოსახლებულია გარშემო სომხური სოფლებიდან, ისინი ასიმილირებულნი არიან ენობრივად უღებთან და თავის თავს უღებს უწოდებენ.

ძლიერია თურქული გარემოს გავლენა. ეს ჩანს განსაკუთრებით ფოლკლორში: ზღაპრები, ლექსები, სიმღერები უმთავრესად თურქული წარმოშობისაა, თუმცა არის შერეული სომხური ელემენტიც. ძველი უღური ხალხური ჩვეულებანი დღეს ნაკლებად შეიგრძნობა.

სოფელში არის არასრული საშუალო სკოლა, რომელშიც სწავლა მიმდინარეობს სომხურ ენაზე (ასე ყოფილა ძველთაგანვე). პირველ წელს აქაც ასწავლიან უღურ წერა-კითხვას და საკითხავ წიგნს.

მუშაობაში დავაყ სულ 43 დღე. აქიდან სოფ. ზინობიანში 25 დღე (17. VII — 10. VIII) და სოფ. ნიჯში — 18 დღე (13. VIII — 31. VIII). მუშაობის პირობები კარგი იყო. როგორც სასოფლო საბჭო, ისე კერძო პირები ორივე სოფელში დიდის გულისყურით ეკიდებოდნენ მუშაობას და ყოველმხრივ ხელს მიწყობდნენ. ეს უნდა ითქვას უფრო სოფ. ზინობიანის შესახებ, სადაც განსაკუთრებულ ყურადღებას იჩენდა ამხ. ივ. დ. სილიკაშვილი — ოჯახითურთ. ხოლო წინასწარი მოსამზადებელი მუშაობისას დიდად დამეხმარა ამხ. აღ. აჯიაშვილი (ტფილისში).

2. როგორც აღვნიშნეთ, მივლინების ძირითადი მიზანი იყო ნიჯური კილოს თავისებურებათა გამოკვლევა. მაგრამ ამ მიზნისათვის საჭირო იყო ვართაშნულიც ვაგვეთვალისწინებინა და შეგვემოწმებინა არსებული ლიტერატურის მონაცემები ამ კილოს შესახებ. ჩატარებულმა მუშაობამ აღმოაჩინა მნიშვნელოვანი ახალი ფაქტები თვით ვართაშნულისთვისაც. რაც შეეხება ნიჯურს, იქ გადაიშალა სრულიად ახალი მასალა, დადასტურდა პრავალი თავისებურება, როგორც ფონეტიკურის, ისე მორფოლოგიური ხასიათისა. ზოგი ფაქტი იმდენად ახალი და მნიშვნელოვანია, რომ საერთოდ უღური ენის აგებულების ძირითად საკითხებს სვამს და მათი ახალი თვალსაზრისით გადაწყვეტის საშუალებას გვაძლევს.

¹ 1926 წლ. აღწერით 2083 (1151 კ. + 932 ქ): „Вс. пер. нас. 1926 г.“, т. XIV, Стл. I, 4, II, გვ. 74.

უღური ენის ყველა მკვლევარი ჩვეულებრივად იკვლევდა ვართაშნულ კილოს: ორი ძირითადი შრომა უღურის შესახებ ა. შიფნერისა და ა. დირისა შეეხება მარტოოდენ ამ კილოს¹.

პირველ რიგში ჩვენ შევეცადეთ შეგვემოწმებინა ამ ორი შრომის მონაცემები. უნდა ითქვას, რომ მათგან პირველ წყაროს წარმოადგენს ა. შიფნერის შრომა, რადგანაც ა. დირი მთლიანად ემყარება ა. შიფნერის „Versuch...“-ს და მისი შრომისათვის თითქმის არაფერი მიუმატებია. ზოგ შემთხვევაში ი. შიფნერს უკეთესადაც ესმის უღური ენის აგებულება. გამონაკლისს წარმოადგენს ფონეტიკური მხარის გადმოცემა, რაც ა. შიფნერს ხშირად მცდარად აქვს წარმოდგენილი (მას ცოცხალი უღური მეტყველება არც მოუხმენია!). ა. დირი შედარებით ზუსტად და თანმიმდევრობით გადმოგვცემს უღურის ფონემებს, მაგრამ მრავალ შემთხვევაში იგი იძლევა ეტიმოლოგიურ დაწერილობას, და არა ცოცხალი მეტყველების ფაქტებს...

ვართაშნულზე მუშაობა ჩვენ დავიწყეთ სწორედ ამ ორი შრომის მონაცემთა შემოწმებით. ამ მუშაობის დროს განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა უღური ენის აგებულების ძირითად საკითხებს. ამასთანავე ცოცხალი მეტყველების ჩვენებათა მიხედვით შევამოწმეთ ა. შიფნერის შრომას დართული ლექსიკონი (2500 სიტყვამდის).

ქვემოთ ჩვენ შევეცადეთ, აღვკენუსხა ჩატარებული მუშაობის ძირითადი შედეგები. აქ წარმოდგენილი იქნება მოკლე შენიშვნები მთავარი საკითხების შესახებ, ხოლო ამ საკითხების ვრცელი განხილვა და სათანადო მასალის ანალიზიც მოცემული იქნება შემდგომ.

3. უპირველეს ყოვლისა საყურადღებოა უღურის ბგერითი შედგენილობა, რაც მკვლევართა მიერ სხვადასხვაგვარად არის განსაზღვრული. ა. შიფნერი გამოჰყოფს 45 ბგერას (ნიშანსაც), ა. დირი — 46 ბგერას, ხოლო უღურის საანბანო წიგნი („სამჯი დს“, 1934) — 50 ბგერას.

თუ შეხედვლობაში მივიღებთ უღურის დღევანდელ ვითარებას, ჩვენ შეგვიძლია შევძღვი ბგერითი შედგენილობა მივიღოთ უღურისათვის.

A. ხმოვნები:

ა, ე, ო, ი, უ — მარტივნი

აჲ, ოჲ, უჲ — უმლაუტირებულნი

აა, ეა, ოა, ია, უა — ხორხისმიერნი

გ — გაურკვეველნი.

ხმოვანთა ამ რაოდენობას მეტ-ნაკლებად ლებულობს ა. შიფნერიც და ა. დირიც. მაგრამ ზოგიერთი ხმოვნის კვალიფიკაცია არაა მართებული. კერძოდ, ხორხისმიერ ხმოვნებს ა. შიფნერი ასე ახასიათებს:

„გარდა უმლაუტიან („getrübt“) ა, ო, ი ხმოვანთა... მე იძულებული ვიყავი კიდევ გამომეყენებინა ნიშნები ა, ო, ი, იმ შემთხვევებისათვის, სადაც ჩემ-

¹ A. Schiefner, Versuch über die Sprache der Uden, 1863.

A. Дирр, Грамматика удинского языка, Сб. МОИМК, XXXIII, 1903.

თვის ხელმისაწვდომი წყაროები ამ ხმოვნების უფრო რბილ (sic!) წარმოთქმას გვაძლევს...¹

ხოლო შემდეგ მას მოჰყავს მ. კოვალენსკის ცნობა და ამბობს: „კოვალენსკის მიერ მოცემულ შენიშვნებში ამ უფრო რბილ (sic!) ხმოვანთა წარმოთქმის შესახებ მოიპოვება მითითება, რომ *a* წარმოითქმის როგორც *a* ფრანგულ *la*-ში, *o* როგორც *eu* *heure* სიტყვაში და *u*, როგორც *u* სიტყვაში *une*...“² ხოლო *a*. დირი ამ ხმოვნების შესახებ ამბობს: *a, o, y, занимает среднее место—первое между а и я, второе между о и я, третье между у и я*“³.

არც ერთი ეს დახასიათება ზუსტი არ არის. ყოველად შეუძლებელია, მათი „სირბილის“ შესახებ ლაპარაკი რაიმე თვალსაზრისით. ამასთან *a*. შიფნერს მათი ხმარება არეულ-დარეულ აქვს. ჩვენი სმენითი დაკვირვებით, ისინი წარმოადგენენ მარტივ ბგერებს, რომელთა წარმოებას შემდეგი ახასიათებს: ენა იწევს უკან ხორხისკენ, პირის ღრუ ვიწროვდება, სახმო სიმებში დაძაბული ვიბრაციაა. განსაკუთრებული სიწმინდით ისინი გამოითქმიან ხორხის მიერ (*y, ж...*) თანხმოვნებთან.

არც *a*. შიფნერს და არც *a*. დირს ეხ და იხ არა აქვს მოხსენებული. ხმოვანთა შესახებ უნდა აღინიშნოს აგრეთვე ისიც, რომ ხშირად *o*-ს დაჰყავს *u*-ს ელფერი (თითქოს ვლებულობთ იუ დიფტონგს) და *e*-ს *i*-სა (ვლებულობთ ეჰ დიფტონგს); ამას სჭირდება ექსპერიმენტული კვლევა.

В. თანხმოვნები:

1. ბ, პ, ფ, ვ, ზ, უ — ბაგისმიერნი
2. დ, ტ, თ, ს, ზ, შ, ჟ — წინაენისმიერნი
შო, ჟო
3. ჯ — შუაენისწიერნი
4. რ, ლ, ლ', მ, ნ, ყ — სონორნი
5. კ, გ, ქ, ლ, ხ — უკანაენისმიერნი
6. ყ, ჯ, ჰ, ც — ხორხისმიერნი
7. წ, ძ, ც, ჰ, ჯ, ჩ — აფრიკატები
ქო, ჯო, ჩო

სულ — 40 თანხმოვანი.

ამათ უნდა მიემატოს თავისებური თანხმოვნები, რომელთაც ვლებულობთ მკვეთრებისგან სიტყვის ბოლოში. მკვეთრნი ამ შემთხვევაში გვაძლევენ ყრუ *media*-ს, რომელიც რაღაც საშუალოს წარმოადგენს ფშვინიერსა და მკვეთრს შორის. ეს გარემოება დღემდის არაა აღნიშნული, საჭიროა მისი ექსპერიმენ-

¹ *a*. შიფნერი, Versuch... გვ. 9: „Ausser den getrühten Vocalen ä, ö, ü, ... bin ich genötigt gewesen, noch die Zeichen a, o, und u für die Fälle anzuwenden, wo die mir zu Gebote stehenden Quellen eine weichere Aussprache dieser Vocale angeben.“

² იქვე, გვ. 9: „In den von Kovalensky gegebenen Notizen in Betreff der Aussprache dieser weicheren Vocale finde ich ausgezeichnet, dass *a* wie das *a* in dem Französischen *la, o* wie *eu* in dem Worte *heure* und *u* wie *u* in dem Worte *une* ausgesprochen werde...“

³ *a*. დირი, Гражд... გვ. 1.

ტული ძიება. შესაძლებელია, უღურშიც დადასტურდეს ხშულთა ოთხი რიგო როგორც ეს გვაქვს ზოგ კავკასიურ ენაში (მაგ. ლეზგიურში¹).

ძირითადად უღურის ფონემები მეტ-ნაკლებად შეესაბამება ქართულს. განმარტებას საქიროებს მხოლოდ:

ა. შ, უ, ჭ, ჩ, ჯ ჩვეულებრივისაგან განსხვავდებიან იმით, რომ ენა ცოტა უკან იწევა, ფართოდ ეღება მაგარ სასას და აკუსტიკურად გვაქვს მაგარი ეფექტი, თითქოს ორი ბგერა იყოს.

ბ. წ — უკანაენისმიერი „წ“ გვაქვს უკანაენისმიერთა წინ, კომპლექსებში: ნე, ნგ, ნღ...

უღური ენის ბგერითი შედგენილობის სხვა წვრილანებს აქ ალარ შევეხებით.

4. ახლა თუ მივმართავთ ფონეტიკურ მოვლენებს, შეინიშნება ზოგი რამ მნიშვნელოვანი:

ა. უკანაენისმიერებთან — გ, კ, ქ — უმლაუტიან ხმოვანთა წინ ვითარდება „ჟ“ (რაც ცნობილია სხვა ენათა სინამდვილიდანაც!):

სამე გაბრღ (|| სამე გირდა)

ქარმზგ „შემწე, დამხმარე“

ქაღღზ „ქალაღი, წერილი“

ბ. ნ ასიმილაციით ემსგავსება წინა რ, ლ, ტ, დ-ს, და ლ რ-ს, ხოლო შემდეგ გემინირებული თანხმოვანი მარტივდება და რჩება ერთი თანხმოვანი. ე. ი. ვართაშნულისათვის, შეიძლება ითქვას, გემინაცია ალარ არის დამახასიათებელი. ეს მოვლენა საყოფადღებოა ზმნაში პირის აღნიშვნის თვალსაზრისით (შდრ. აქვე, გვ. 302).

ც. საყოფადღებოა რედუქციის მოვლენა. ხმოვნის ამოღებისას მხედველობაში მიიღება, თუ როგორ ნაწილდება სიტყვაში თანხმოვან-ხმოვანი მარცვლის შესაქმნელად.

ცამ + ფესუნ — „წერა“

აღთ + ფესუნ — „სიტყვის თქმა“

აღზა + ფესუნ (— *აღზა-ფესუნ) — „აღვომა“

ეს მოვლენა მნიშვნელოვანია მთელი უღულილების სისტემისათვის.

სხვა ფონეტიკური მოვლენები მეტ-ნაკლებად წარმოდგენილია სათანადო შრომებში და მათ აქ არ შევეხებით².

5. ვართაშნულის ძირითადი მორფოლოგიური მოვლენები შედარებით კარგად არის წარმოდგენილი ლიტერატურაში. მიუხედავად ამისა მაინც დადასტურდა ზოგი რამ ახალი.

¹ შდრ. რ. შორი, К вопросу о т. н. «геминатах» (усиленных смычных) в лфет. яз. Дагестана. კრებ. „Языки Северн. Кавказа и Дагестана“, I, გვ. 135 შდ.

² შდრ. ა. შიფნერი, Versuch..., გვ. 10 შდ., ა. დირი, Грамм., გვ. 5 შდ.

პირველ რიგში უნდა შევეხოთ სიტყვაწარმოებას. სიტყვაწარმოების ელემენტები, საერთოდ, მცირე გვაქვს უღერში, და ისიც უმთავრესად ნასესხები თურქულიდან.

ასეთებია: **ლულ**, -**ლუ** (|| რუ || დუ), -**მიშ**, -**სუზ**, -**ჩი...**

თითქოს საკუთარი უნდა იყოს: -**ლა**, -**ბა**, -**ზა**, -**ო...** -**ნუთ**, -**ა**.

თურქულიდან ნასესხები სუფიქსები ა. დირს დასახელებული აქვს (§ 4 B). მას გამორჩენია მხოლოდ ამ სუფიქსთა ზოგიერთი ნიუანსი. რაც შეეხება მეორე რიგის სუფიქსებს, ზოგი მას მოხსენებული აქვს, მაგრამ კვალიფიკაციას და მაგალითებს არ იძლევა (-**ზა** და -**ა** მას აღნიშნული არა აქვს).

ა. -**ბა** და -**ლა** ფუნქციით ერთგვარია: ორივე აწარმოებს ზედსართავს და უახლოვდება ქართულ -**იან** || -**ოვან** სუფიქსებს.

მაგალ.

ა. ად-ბა — „სუნიანი, მყარლი“ (ად — „სუნი“).

თ შ მ ი ზ-ბ ა — „სუფთა“

ე ყ-ბ ა — „ხორციანი, мяснстый“

ი ყ-ბ ა || ი ყ-ენ — „ნაცრიანი“

ინ-ბ ა — „ტილიანი“

ქ ი რ ა ჯ-ბ ა — „კირიანი“

შდრ. «შეტა ტოპოლოლ ეყუნჩერი გოლრ ჯინბა-ტლოზ»
(მათ. VIII, 16).

„... К нему привели много бесноватых“.

ბ. უ კ-ლ ა — „გულადი“ (გულიანი)

ჰ ა ს ო-ლ ა — „მოღრუბლული“

ქ ა ლ ა ს ს-ლ ა — „დიდ -ხმიანი“ „წკრიალა-ხმიანი“, „с зволким, громким голосом“.

ქ ა ლ ქ ა ლ ა თ უ მ-ლ ა — „დიდ-დიდ ძირიანი“

ს ა ქ უ ლ-ლ ა — „ცალხელა“ (ერთხელიანი)

ხ ა შ-ლ ა — „მთვარიანი, ნათელი“, „светлая, лунная“

შდრ. «შემ ბეში ლ ა ზ უ მ ლ ა თადა დაღე» (მათ. VI, 11).

„... хлеб наш насущный дай нам на сей день“.

განსხვავება ამ ორ სუფიქს შორის არაა ნათელი. შეიძლება ითქვას, რომ „ბა“ თითქოს აღნიშნავს გარეგნულ კუთვნილებას, ხოლო „ლა“ უფრო შინაგან თვისებას.

ბ. „-ო“ სუფიქსის შესახებ ა. დირი აღნიშნავს:

„Суффикс о присоединяясь к некоторым словам, служит для образования имен существительных“ (ა. დირი, Грамм., გვ. 11).

ეს განმარტება არსებითად სწორია. მხოლოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ეს სუფიქსი შეიძლება მიემატოს არა მარტო „ზოგ სიტყვას“, არამედ მეტყველებების კვლეზ ნაწილს და მისგან მივიღებთ არსებით სახელს.

მაგალ.:

აპი-ო — „მწიფე“ (სუბსტანტიური გაგებით) მასდ. აპსუნ, აპი—მიმღობა. მანდი-ო — მასდ. — მანდ-ესუნ — „დარჩენა“, მიმღ. — მანდი.

სა || სო — სა-ო — „ერთი“ (სუბსტანტ. გაგებით), სა — „ერთი“.

ბისი-ო — „ძველი“ (სუბსტ. გაგებით), ბისი ფართალ „ძველი ტანსაც-მელი“.

ბულაპკალ-ო — „ხელმძღვანელი“ („თავის გამწევი“).

საყურადღებოა ამ სუფიქსთან დაკავშირებით მოვიგონოთ ის საყვედური, რომელსაც ა. დირი ეუბნება ა. შიფნერს. სახელდობრ „გომბალო“ — „მღება-ვი“, Färber, ა. დირს ჰგონია, რომ მხოლოდ „ხელობას“ აღნიშნავს. მას არა აქვს გათვალისწინებული ის, რომ აქ შეიძლება იყოს ჩვეულებრივი Nom. act.

ც. -ზა სუფიქსი ა. დირს არა აქვს აღნიშნული. უღრის ის ქართულს: „უ-“ პრეფიქსს.

ხენე-ზა — „უწყლო“, „მწყურვალი“ (ხე — „წყალი“).

დ. „-ნუთ“ სუფიქსი ა. დირს აღნიშნული აქვს მხოლოდ ზმნის ფორმებთან. მაგრამ ის გვაქვს სახელთა საწარმოებლადაც:

ქალ-ანუთ — „უთავო“

თოგ-ნუთ — „უფასო“ („ძვირფასი“)

ბახტ-ნუთ — „უბედო“

ე. საყურადღებოა „-ა“ სუფიქსი, რომელიც ა. დირს აღნიშნული არა აქვს. იგი ერთვის აწმყო-მყოფადის მიმღობას და უღრის ქართულ „სა. — ელ-“ აფიქსს.

ააზაპელალ-ა — „ასაწონი“ მასდ. ააზაპსუნ „აწონვა“, მიმღ. ააზაპელალ-

ჩხარკესტალ-ა — „გასათავებელი“, ჩხარკესტესუნ „გათავება“, მიმღ. „ჩხარ-კესტალ“.

ვ. ბრუნების სისტემა დღევანდელ უღურში ძირითადად იმგვარადვე არის, როგორც ეს ა. შიფნერს და ა. დირს აქვთ მოცემული. მხოლოდ გვაქვს გამარტივებისა და უნიფიკაციის ტენდენცია: ნიშანთა შრავალფეროვნებას სცვლის ერთი ფორმანტი. ეს განსაკუთრებით შეეხება ნათესაობით ბრუნვას, რომლისთვისაც მოგვეპოვება ტიპოლოგიურად სამი ძირითადი ფორმანტი¹:

I -ი, -ინ

II უნ, -უნჯ, -უან

III აა, -ეა -ნ-აა, -ნ-ეა ..

დღევანდელ მეტყველებაში ბატონდება -უნ ტიპი, სხვა ფორმანტი კი ნაკლებ იხმარება. ახლად შესული სიტყვის ნათესაობითს აწარმოებს მხოლოდ -უნ.

¹ შდრ. ჩვენი „სახელთა ბრუნებისათვის უღურ ენაში“. „ენიკის მონაბე“, I, გვ. 125-

მაგალ.: კალხოზ... გენ. კალხოზ-უნ.

გამარტივება ხდება მრავლობითი რიცხვის წარმოებისაც. აქ გვაქვს სახელთა ორი ჯგუფი: I. ერთმარცვლოვან და II. ორ- და მრავალმარცვლოვან სახელთ. პირველთ მრავლობითში აქვთ -ურ-უნ, ორმაგი მრავლობითის ფორმანტი:

კოჯ — „სახლი“, მრავლ. კოჯ-ურუს.

ხოლო მეორეთ კი — უხ:

მუყაა — „რქა“, მრავლ. მუყი-უს.

— მუხ სუფიქსი მხოლოდ ზოგ სიტყვასთან იხმარება და არის ტენდენცია, რომ ის შესცვალოს ცოცხალმა „-ურ-უნ || -უს“ სუფიქსმა.

რაც შეეხება ცალკე ბრუნვათა ვითარებას, უნდა აღინიშნოს შემდეგი:

a. საყურადღებოა ე. წ. Causativus-ი, რომელიც ქართული თვის თანდებულიანი ბრუნვის მნიშვნელობას გვაძლევს. აქ ფორმანტად გვაქვს -ენქ:

ადამარ-ენქ — „კაცისთვის“.

ამის შესატყვისად ა. შიფნერი და ა. დირი გვაძლევენ ფორმას: ადამარ-ენქენა, რომელიც ამჟამად იშვიათად დასტურდება.

საყურადღებოა ის, რომ ამ ბრუნვის მაგივრად ხშირად გვაქვს აღწერითი ფორმა: ნათესაობითი ბრუნვა სრული მნიშვნელობის მქონე სიტყვის დართვით:

ადამარი ბახტინქ... კაცისთვის...

ა. შიფნერი და ა. დირი გვაძლევენ ამ „ბახტინ“ სიტყვას და ის მიაჩნიათ თანდებულად — „для, für“ მნიშვნელობით. ნამდვილად იგი წარმოსდგება ცალკე სიტყვისაგან: ბახტ — „ბედი, სვე“ (შდრ. ბახტ-ნუთ სონა — „უბედო სონა“).

იგი ლებულობს Causat. ფორმას: ბახტ-ინქ — „ბედისთვის“... ხოლო შემდეგ დაერთვის ნათესაობით ბრუნვას და ჭლებულობთ ქართულის ანალოგიურ მოვლენას:

ადამარ-ი ბახტ-ინქ — „კაცის-გულისთვის“ (= ბედისთვის).

ამ გარემოების გათვალისწინება უნდა მიგვითითებდეს, რომ Causativus-ის ფორმანტის პირვანდელი სახეა „ინქ“ და არა „ენქ“, რომელიც სხვაგან გვაქვს და რომელიც მიღებული უნდა იყოს ფონეტიკურ ნიადაგზე.

b. აგრეთვე საყურადღებოა ე. წ. Locativus-ის საკითხი.

ა. შიფნერი ამბობს: „მხოლოდ მცირე მაგალითებით შემიძლია მე „ადგილობითი“ ბრუნვა [ლოკატივი] -ის დაბოლოებით დავადასტურო...“¹

ხოლო ა. დირი იმეორებს:

„ix. — сүффикс местного падежа (locativus)“ და შემდეგ უმატებს: „весьма вероятно, этот locativus есть остаток древняго винительного падежа или наоборот“ (Грамм., გვ. 21).

¹ „Nur durch wenige Beispiele kann ich einen Locativ auf ih [იხ] belegen: ʿamatih in der Woche pʿakih, im Garten“ (Versuch, § 59, გვ. 18).

ის, რაც ირკვევა შიციემითისა და ბრალდებითის ურთიერთობის შესახებ (შდ. აქვე, გვ. 314), ვვარწმუნებს, რომ უღურში არ უნდა იყოს სპეციფიკური ლოკატივი. ამ ბრუნვის ფუნქციას ასრულებს შიციემითი, როგორც სხვა ენებშიც გვაქვს. შიციემითი შემთხვევებში უნდა გვეკონდეს გაქვეავებული ი-ფუძიანი სახელების შიციემითის ფორმები, რომელშიც შერჩენილია სრული სახე:

ფაქიზ — *ფაქი+ახ.

ეს უფრო სარწმუნოა იმიტომ, რომ ამჟამად ამ ფუნქციით გვაქვს ჩვეულებრივი შიციემითი:

ფაქი-ი — „ბალში“, ქუთხჯი — „კუთხეში“, ყაფი — „სოფელში“...

ც. მნიშვნელოვანი ფაქტია, რომ მოქმედებითი ბრუნვის ფორმა გამოყენებულია შიციევაწარმოებაში.

იფენ — „ზამთარი“ (შიციევა-შიციევით: თოვლ-ით-ი, იფენ — „თოვლი“)

ტამენ — „გემრიელი“ (ტამ — „გემო“)

ეყენ — „ხორციანი“ (შიციევა-შიციევით: ხორც-ით-ი, ეყენ — „ხორცი“).

d. ზმნისართა უმრავლესობა წარმოება ბრუნვის ფორმებით. ა. შიფნერი და ა. დირი ამ გარემოებას არ აღნიშნავენ, ზმნისართები დამოუკიდებელ ძირებად მიაჩნიათ. მაგ. ტოლოლ — „у, подле“ „neben“. ნიჯურში გვაქვს სრული მნიშვნელობის შიციევა: ტოლოლ „ნაპირი, მხარე“. ამგვარად, ეს ზმნისართი იქნება Terminativ-ის ფორმით: *ტოლოლ-ალ — ტოლოლ.

7. რიცხვითი სახელი იმგვარად არის ვართაშულში, როგორც ა. შიფნერი და ა. დირსაც აქვთ წარმოდგენილი. საყურადღებოა მხოლოდ ერთი საკითხი. სახელდობრ, ა. შიფნერი აღნიშნავს:

„ჩანს თავდაპირველად რიცხვითი რიცხვის წარმოდგენა უღურში არა გვეკონდა; იხ. § 151; ამჟამად მას გამოხატავენ ნათესაობითის -უნ დაბოლოების დართვით; მაგალ.: 1. საუნ — პირველი, 2. პაუნ — მეორე...“¹

ა. დირი იხსენიებს შიფნერის აზრსა და ამბობს: „Шифнер говорит, что имена числительные порядковые тождественны с родительным пад. числительных количественных, но теперь употребляются только формы на мѣи...“²

დღეს რიცხვითი რიცხვით სახელს მართლაც აწარმოებს „უ-მჯი || უ-ნჯი“ (საფუძველია თურქ. „-მჯი“). მაგრამ საყურადღებოა, რომ იგი. სილიკაშვილს, რომელთანაც მე ვმუშაობდი, რიცხვითის საწარმოებლად მიაჩნდა „-უნ“ ნათესაობითის ფორმანტი: სა-უნ, პა-უნ...

შიფნერს დაეუფოთ, რომ ეს ვითარება მიღებული გვაქვს ლიტერატურული გზით, მაგრამ მიუხედავად ამისა ფაქტი მაინც საყურადღებოა. მით უფრო, რომ ცალკეული ფრაზები, რომელთაც იგი მაწვდიდა, სხვებშიც არ იწვევდა ეჭვს:

¹ ა. შიფნერი, Versuch., გვ. 20: „Ursprünglich scheint der Begriff der Ordnungszahl im Udishen zu fehlen; s. § 151. man drückt dieselbe jetzt durch Anfügung der Genetivendung *un* aus...“

² ა. დირი, Грамм., გვ. 15: იხ. დამატებ. და შეცდ.

მაგალ:

«... ჯო-უნ კოჯ შონო-ნე» „მეხუთე სახლი ის არის“
 «... ოაშუნტინ ჟკალ-ლე» „შემდგომი ეტყვის...“

8. ზმნა ვართაშნულში.

a. როგორც ცნობილია, უღუტ ზმნას გააჩნია პირის ნიშნები: ეს ნიშნები წარმოდგენილია სათანადო ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკებით. ამათგან 2. პირის „ნუ“ და 3. პირის „ნე“ თანხმოვანი ელემენტი განიცდის ასიმილაციას წინა რ, ლ, ლე ტ -სთან, შემდეგ კი გემინირებული თანხმოვანი მარტივდება და გვაქვს:

2. პ.: ნუ — რუ || ლუ || დუ || ტუ — უ

3. პ.: ნე — რე || ლე || დე || ტე — ე

მაგალ.: მასდარი: ქარ-ხ-ესუნ — „ცხოვრება“

ზუ ქარ-ზუ-ხსა — მე ვცხოვრობ

უნ ქარ-რუ-ხსა (— ქარ-ნუ-ხსა) — ქარ-უ-ხსა — შენ სცხოვრობ
 შონო ქარ-რე-ხსა. (— ქარ-ნე-ხსა) ± ქარ-ე-ხსა — ის ცხოვრობს.

b. მეორე საყურადღებო თავისებურება უღუტის პირის მაჩვენებელთა ისაა, რომ ისინი მეტად მოძრავნი არიან: ისინი ხან ფუძის ბოლოს, ხან შიგნით და ხან თავში დაისმიან (შდ. ა. დირი, გვ. 50—51.).

მაგალ.:

ზუ ღი თე-ზ-უხსა — „მე ღვინოს არ ვსვამ“.

ამ მოვლენას დღემდის ახსნა არ მოეპოვება. ცოცხალ მეტყველებაზე დაკვირვება და უღუტის აგებულების გათვალისწინება გვაფიქრებინებს, რომ ამგვარ შემთხვევებში ზმნის მთლიან ფორმად უნდა გავიგოთ საკუთრივ ზმნა და მის წინ დასმული სიტყვა, ე. ი. ისინი წარმოადგენენ ერთ ფუძეს. ზმნა იქნება არა „უხსუნ“ — „სმა“, არამედ თე-უხსუნ — „არ-სმა“. ეს ვფიქრობთ შეესაბამება სწორედ უღუტის აგებულებას: უღვლილების სისტემა ჩამოყალიბების პროცესშია. ამას მიუთითებს პირის ნიშანთა ვითარებაც (პირის ნიშნები წარმოადგენენ იმავე პირის ნაცვალსახელებს!)...

c. მეტად საყურადღებო მოვლენა გვაქვს ე. წ. მიცემითიან ზმნებში. ფუ. ავიღებთ ზმნას „მაცივებს“, მისი უღვლილება იქნება თავისებური. სახელდობრ:

ზა ილარი-ზა-ფსა- || ილარი-ზა-ბსა — მაცივებს

ვა ილარი-ვა-ფსა — გაცივებს

შეტუ ილარი-ტუ-ფსა — აცივებს

და ილარი-და-ფსა — გვაცივებს

ვაა ილარი-ვაა-ფსა — გაცივებსთ

შოტლო ილარი-ყო-ფსა — აცივებს...

ამ ზმნებთან ლოგიკური ქვემდებარე დასმის მიცემითი (თუმცა არა ყოველთვის), სათანადო პირის ნიშნებზე წარმოადგენენ ნაცვალსახელებს მი-

ცემით ბრუნვაში. ეს მოვლენა ლიტერატურაში ცნობილია (შდრ. ა. დირი, Einführ., გვ. 338—339).

მაგრამ ამასთანავე დადასტურდა ახალი ფორმები, რომელნიც ახალი თვალსაზრისით აშუქებენ ამ ზმნების აგებულებას. სახელდობრ, გვაქვს:

- «ზა || ზუ თე-ზა-ბუყსად, თე ილარიბა-ზახ-ი
- ზა || ზუ თე-ზა-ბუყსად, თე უნ ილარიბა-ვახ-ი
- ზა || ზუ თე-ზა-ბუყსად, თე შოტუ ილარიბა-ტუ-მ.
- ზა || ზუ თე-ზა-ბუყსად, თე და ილარიბა-ჯახ-ი
|| დან ილარიბა-ჯან-ი
- ზა || ზუ თე-ზა-ბუყსად, თე ვაჰ ილარიბა-ვახ-ი
|| ვაჰ ილარიბა-ვაჰ-მ
- ზა || ზუ თე-ზა-ბუყსად, თე შოტლო ილარიბა-ყო-მ
|| შოტლონ ილარიბა-ყო-მ».

- „მე არ მინდა, რომ მაცივებდეს
- „ „ „ შენ გაცივებდეს
- „ „ „ მას აცივებდეს
- „ „ „ ჩვენ გვაცივებდეს
- „ „ „ თქვენ გაცივებდეს
- „ „ „ მათ აცივებდეს...

მნიშვნელოვანი აქ ის არის, რომ მიცემითის მაგივრად ფორმანტად გვაქვს დღემდის ბრალდებულთადა (ა. შიფნერით — Affectiv, ა. დირით — винительный падеж) მიჩნეული ფორმები (ზახ, ვახ... ჯახ, ვაჰ...).

მესამე პირში გვაქვს ჩვეულებრივი ფორმები.

ასეთი ფორმები არაა საყოველთაო, მაგრამ აქა-ბქ გვხვდება.

მაგ.:

- უნ ქაშლახ აბავახ?
- ჰო, აბაზახ!
- „შენ ეს საქმე იცი? — ჰო, ვიცი!...“

იშვიათად გვხვდება ნაბეჭდ ტექსტშიც:

—აბავახ ზაკონლოხ... [უღურბი ოთხთავი, მარჯ., 10₁₉]

ამ ფორმების დადასტურება საყურადღებოა ჯერ ერთი თვით ამ ზმნის აგებულების გასათვალისწინებლად, ხოლო, მეორე მხრივ, ისმის მნიშვნელოვანი საკითხი დღემდის ბრალდებითად (აკუზატივად) ცნობილი ბრუნვის შესახებ.

სახელდობრ კითხვა ისმის: ბრალდებითად მიჩნეული ბრუნვა ხომ არ არის იგივე მიცემითი, მხოლოდ სრული სახით წარმოდგენილი? ნიჯური კილოს

ჩვენება გვიკარნახებს, სწორედ ამგვარად გადავწყვიტოთ ეს საკითხი (შდ. ქვემოთ, გვ. 314).

d. ამავე ზმნებში საყურადღებოა მრავლ. 2. პირის ფორმები. მხოლოობითა და მრავლობითში 2. პირი განსხვავდება ხმოვნით: I -ვა II -ვა. მაგრამ ხორხისმიერი აა გვაძლევს ზოგჯერ მარტივ ა-ს, განსხვავება იკარგება, და საჭირო ხდება მეორეული ფორმანტის დართვა...

ეაჟან || ვან ილარი-ვა-ბსა-ნან

უ. იყოს: ილარი-ვა-ბსა...

e. საყურადღებო ფორმები გვაქვს აგრეთვე „ყოუნა || ქონება“ ზმნაში.

ბეზი უმუდ-ბეზ-ბუ

ვი უმუდ-ვი-ბუ

შეტაჟ უმუდ-ტაჟ-ბუ

ბეში უმუდ-დე-ბუ

ეჟი უმუდ-დე-ბუ (— უმუდ-ნე-ბუ)

შოტლო უმუდ-ყო-ბუ

აქ პირის ნიშნებად გამოყენებული გვაქვს მხოლოობითის სამივე პირში ნაცვალსახელის ნათესაობითი, მრავლობითის 1. და 2. პირში „ნე“ — სახელობითიანი ზმნების 3. პირი (ფორმა აგებულია განსხვავებულად!), ხოლო 3. პირში — მიცემითიანი ზმნის -ყო. უღვლილების სისტემა კრელ ფორმებს გვაძლევს. ეს ფორმები უცნობი იყო დღემდის ლიტერატურაში. ა. დირი ნხოლოდი შემდეგს ამბობს: «Подлежащее глагола „иметь“ ставится в родительном падеже (это, впрочем, способ выражения, так как глагол иметь не существует на удинском языке и заменяется глаголом быть)¹».

თვითონ ზმნის ფორმები კი არსადაა მოყვანილი, თავი რომ დავანებოთ შემცდარ აზრს, რომ „ქონება“ ზმნის ფორმები უღურში არ გვაქვსო.

საერთოდ ეს ფორმები ახალი წარმოშობისა უნდა იყვნენ და მნიშვნელოვანი არიან იმდენად, რამდენადაც აქ გვაქვს ენობრივი აზროვნების მიდრეკილება ობიექტური უღვლილების ჩამოყალიბებისადმი².

ნიჯურში ამ შემთხვევაში ჩვენ გვაქვს მიცემითიანი ფორმები (შდრ. ქვემოთ, გვ. 314).

f. დრო-კილოთა წარმოებისას საყურადღებოა ის, რომ ყველა დრო-კილოს (სულ 16-მდისაა!) მწარმოებს ორი ფუძე: I გაერცობილი „ეს“ — ელემენტით, II — უამელემენტოდ:

მაგალ:

მასდარი: მა-ნდ-ეს-უნ „დარჩენა“

I ჯგუფის ფუძე: მან-დ-ეს-

II „ : მან-დ-

¹ ა. დირი, Грамм., გვ. 81.

² ამ საკითხს ვებებით ცალკე მოხსენებაში: „ე. წ. მიცემითიანი ზმნები უღურში“.

ქი ფუძე აწარმოებს მხოლოდ ორ დროს, მეორე კი — ყველა დანარჩენს. დრო-კილოთა წარმოება აგლუტინაციურია. ამასთან საყურადღებოა, რომ მეორე ჯგუფის დრო-კილოები ყველა იწარმოება მიმლეობისაგან (ნამყოს ან აწყყო-წყყოფადის მიმლეობისაგან).

დამახასიათებელია აგრეთვე კავშირებითთა სიმრავლე, რომელთა ფუნქცია და კვალიფიკაცია ლიტერატურაში ზშირად შემცდარად არის წარმოდგენილი. მათ ანალიზს აქ ვერ შევუძღვებით.

გ. გვარი უღურში არა გვაქვს. ა. შიფნერი და ა. დირიცი ცდილობდნენ მოენახათ უღურში სამი გვარი. ნამდვილად უღურში უნდა გვექნოდეს ორგვარი ზმნა: გარდამავალი და გარდაუვალი. გარჩევა მათ შორის ემყარება მნიშვნელობას, რაც იწვევს სინტაქსურ სხვაობასაც: გარდამავალი ზმნათხოვლობს ლოგიკურ სუბიექტს მოთხრობით ბრუნვაში, ხოლო გარდაუვალი — სახელობითში.¹

მაგალ.:

«ნიკალა ნახგრჩი-ნე» (Sd 57a₂-a) „ნიკალა (სახელ.) მენახირე-ა (არის)“
მაგრამ:

«ნიკალა ენ ტუტთაზ-ნე-ფერება...» (Sd 57a₆-r) „ნიკალა (მოთხრ.) სალაჟურს უკრავს...“

h. საყურადღებოა ამასთან, რომ გვაქვს კაუზატივის კატეგორია, რომელსაც ვღებულობთ გარდამავალი ზმნიდან, თუ მას ემატება „დესუნ“. იგივე „დესუნ“ თუ გარდაუვალ ზმნას მიემატა, მაშინ ვღებულობთ ჩვეულებრივ გარდამავალ ზმნას.

მაგალ.:

ურ-ტ-ეს-უნ „ვართავ“ (ფუძე: ურ-ტ-)

ურ-ტ-ეს-ტესუნ (— ურტეს-დესუნ) „ვართვევინებ“...

ასეთია, მოკლედ, უღურის ვართაშნული კილოს ვითარება მორფოლოგიურ მოვლენების მხრით. დაწვრილებითი დამუშავება ამ საკითხებისა ცალკე მოხსენებათა საქმეა.

დასასრულ, დაგვრჩა ლექსიკის საკითხი. ამ მხრივ აღსანიშნავია ის, რომ უღურ ენაში მრავლადაა შესული სომხური და თურქული სიტყვები და საკუთარი ძირების მოძებნა საძნელოა².

ჩვენ ვაგროვებდით ლექსიკურ მასალას და გზადავხაწვეამოწმეთ ა. შიფნერის ლექსიკონი. აღმოჩნდა საყურადღებო სხვაობანი და ახალი მასალაც, რაც სათანადო ლექსიკონის შედგენისას აღინიშნება.

¹ ამ საკითხს სპეციალური დამუშავება სჭირდება.

² მაგალ. ა. დირი ამ საკითხის შესახებ ამბობს: «...составление удинского словаря — вещь довольно шекотливая. Не знаешь, нужно, ли ограничиться одними удинскими словами, или же ввести в него также и слова татарские, армянские и персидские. В первом случае получится настолько ограниченный поразмерам словарь, что слов не хватит на обозначение самых обыденных вещей»: ა. დირი, გრამ., წინას. გვ. II.

მნიშვნელოვანია ის, რომ, როგორც ირკვევა, ლექსიკის მხრივაც უღურს საკმარისად ახლო ურთიერთობა უნდა ჰქონდეს ქართულ ენასთან. ეს მახლობლობა ადვილი ასახსნელია, რამდენადაც ორივე ეს ენა კავკასიურ ენებს წარმოადგენს. სანიმუშოდ შეიძლება რამდენიმე ძირი მოვიყვანოთ:

1. ნანა — დედა;
შდრ. კილოური — ნენა, ჭან. ნანა.
2. ბაბა — მამა;
შდრ. კილოური — ბაბაჲ, ჭან. — ბაბა.
3. ბეჲ — მზე;
შდრ. ძვ. ქართ. ბლ-უარი — სამხრეთი.
4. გა (gen. გან-ეჲ) — დედა;
შდრ. ქართ. გან-ი; გან- (პრევ.).
5. მაჲ — სიმღერა;
შდრ. მღ-ერ-ა.
6. წი — სახელი;
შდრ. ვუ-წ-ოდ-ებ...
7. კუჲ — კვამლი;
შდრ. ძვ. ქართ. კუ-ამ-ლი.
8. ლი (gen. ლენ-) — დღე;
შდრ. დღ-ენ-.
9. ხე (|| ხენ-) — წყალი;
შდრ. ხევი || კევი...
10. -ყუნ- || -ყო- — სუბიექტის 3. პირის აფიქსი (იხ. აქვე, გვ. 304—305);
შდრ. ქართ. -ყე ნაწილაკი.

აქ მოცემულია მხოლოდ მეტად თვალსაჩინო მაგალითები. შემდგომი კვლევა ალბათ დაადასტურებს უფრო მჭიდრო ურთიერთობას უღურსა და ქართულს შორის. ცხადია, ეს ურთიერთობა უნდა გვესმოდეს არა ვიწროდ, არამედ საერთოდ კავკასიური ენების ურთიერთობის თვალსაზრისით¹.

*
* *

9. გადავიდეთ ახლა ნიჯური დიალექტის განხილვაზე. როგორც აღვნიშნეთ, ცნობები ნიჯური კილოს შესახებ ლიტერატურაში სრულიად არა გვაქვს. დღემდის არაა აღწუსებული ნიჯურის თავისებურებანი და არაა გარკვეულ მისი მიმართება ვართაშნულთან (ა. ში-ფნერს მოეპოვება მხოლოდ ორიოდე მითითება). ამიტომ ჩვენ მიზნად დავისახეთ პირველ რიგში შეგვედარებინა ნიჯური ვართაშნულისათვის და გამოგვერკვია ფონეტიკური და მორფოლოგიური თავისებურებანი ნიჯურისა. ამ მხრით დადასტურდა ბევრი ახალი და საყურადღებო მოვლენა. ცხადია, ყველაფრის აქ აღწუსვა შეუძლებელია, ჩვენ შევეხებით მხოლოდ ძირითად მოვლენებს.

¹ უღურ-ქართული ლექსიკური შეხვედრების საკითხი სპეციალურად მუშავდება და წარმოდგენილი იქნება ცალკე მოხსენების სახით!..

1. ბგერითი შედგენილობა ნიჯურში ისეთივეა, როგორც ვართაშნულში უნდა გვეკონდეს დამატებით „ა“ ხმოვანი [α], რომელიც თავისებურ ღრმა, უკანანისმიერ „ა“-ს წარმოადგენს. იგი უფრო ხშირად სიტყვის დასაწყისში გვხვდება. გაცილებით ხშირია ნიჯურში „გ“: იგი ჩვეულებრივ იქა გვაქვს, სადაც ვართაშნულში სრული ხმოვანია...

2. თუ შევეუდარებთ ახლა ერთმანეთს ვართაშნულისა და ნიჯურის ლექსიკას, ნიჯურში ვნახავთ გარკვეულ ფონეტიკურ ცვლილებებს. სახელდობრ:

a. ხმოვნით დაწყებული სიტყვების თავში ნიჯურს ჩვეულებრივ გააჩნია „ა“-ს წინ „ჰ“ და „ე“-ს წინ „ჟ“:

ჰაყსუნ		ვართ.	აყსუნ—„აღება“
ჰადზესუნ		„	ყადზესუნ—„ადგომ“
ჰემა		„	ემა—„რამდენი“
ჰუნ		„	უნ—„შენ“
ჟეყ		„	ეყ—„ხორცი“

b. ვართაშნულ მარტივ „ა“-ს შეესატყვისება „ჰ“- უმლაუტიანი:

კაჰშა		ვართ.	კაშა—„თითი“
ჰში		„	აშ—„საქმე“
ჰჩი		„	აჩი—„თამაში“

c. ხმოვნით დათავებული სიტყვის ბოლოს გვხვდება „ჟ“:

ტალაჟ-მალაჟ		ვართ.	ტალა-მალა—„იქით-აქეთ“
ოყალოჟ		„	ოყალო—„დაბალი“

ამასთან დაკავშირებით საყურადღებოა ის, რომ ნანათესაობითარ მსახ-ღერელში შენარჩუნებული გვაქვს ბრუნვის „ჟ-ი“:

კოოცხოჟ		ვართ.	კოკოცხო კოჯ (—კოკოცხოჟ კოჯ) — „ქათმების სახლი“, „საქათმე“
---------	--	-------	---

შეტაჟ წი || შეტა წი (—შეტაჟ წი) — „მისი სახელი“.

d. უმლაუტიანი ჟ, რ ზოგჯერ გვაძლევს მარტივ „ი, ე“-ს:

სიჟტინ		ვართ.	სუჟტინ—„პირველად“
გელე		„	გოლო—„ბევრი, ძალიან“

e. თუ აფიქსების დართვისას ორი ხმოვანი ხვდება ერთმანეთს, მათ შორის „ჟ“-ს ეპოვებთ:

ფი-ჟ-ინ		ვართ.	ფ-ინ ხაშ—„თვალის ჩინი, გუგა“
ხაჟ-ე-ე		„	ხაჟ-ე ბულ—„ძალის თავი“
ნიკალა-ჟ-ენ		„	ნიკალა-ენ—„ნიკოლოზმა“.

f. „ბ“, შეტადრე ორ ხმოვანს შორის, გვაძლევს „ვ“-ს:

ბავა		ვართ.	ბაბა—„მამა“
ჩუბუხ.		„	ჩუბუხ—„დედაკაცი, ცოლი“
ბეჟ ვახტინ.		„	ბეჟ ბახტინქ—„ჩემთვის“
თე-ზ-ავა		„	თე-ზ-აბა—„არ ვიცი“.

გ. უკანანისმიერი „ბ, კ, ქ“ განსაკუთრებით უმლაუტიან ხმოვნებთან გვაძლევს „ჟ“-ს:

შაზრ	ვართ.	შგზრ — „თუ, если“
გზდინ	„	გზდინ — „ცისფერი“, მწვანე
ქრმზდ-ე	„	ქრმზდ-ნე — „დამხმარე არს“
ქალზა	„	ქალზგ — „ტყე“
შაქს	„	შაქს — „ხვალ“
დზლზა	„	დზლზქ — „დალაქი“.

საყურადღებოა ის, რომ ნასესხებ სიტყვებს დედა-ენაში (მაგ. თურქულში) ეს ბგერები შენარჩუნებული აქვთ; ზოგჯერ კი თვით უღურშიც შერჩენილია მაგალ. ტაბონიმიკაში გვაქვს „აღ - დზლ ზქლი“ (ნიჯის ერთერთი მაჰალას სახელია), საერთოდ კი — „დზლ ზა“ — „დალაქი“. უნდა ვიფიქროთ, ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს მოგვიანებით სესხებასთან, როცა ეს ფონეტიკური წესი აღარ მოქმედებდა.

h. „ჯ“ საერთოდ იშვიათია უღურში (გვხვდება არაბულიდან მომდინარე სიტყვებში), ხოლო ნიჯურში იქაც გვაქვს: „ჟ || ჟ“:

კოჟ	ვართ.	კოჯ — „სახლი“
კოჟა	„	კოჯა — „მოხუცი“
ბიხაჟუხ	„	ბუხაჯუხ — „ღმერთი“
ჟოჟურ	„	ჯეჯურ — „ბაგე“.

i. ძლიერ მცირე შემთხვევაში გვაქვს „ჩ || ჟ-ტ“:

ტილინ კაშშა || ვართ. კილინ კაშა — „ნეკი“

შორობ ბა-ტუნ-ცი || „ შონორ ბა-ჟუნ-ცი — „ისინი შევიდენ“.

უკანასკნელ შემთხვევაში „ტუნ || ჟუნ“ მორფოლოგიური ელემენტია და მთელ უღვლილებას გასდევს. ამდენადვე შეიძლება აქ საქმე გვქონდეს მორფოლოგიურ მონაცვალეობასთანაც?!

ქ. უღურისათვის დამახასიათებელია თანხმოვანთა ასიმილაცია: ლნ → ლლ რნ → რრ, ტნ → ტტ, დნ → დდ...

ნიჯურში ეს ასიმილაცია არ გვაქვს ზმნის პირის აღნიშვნისას:

ჰუნ ათკალნუ || ვართ. უნ ათკალნუ (— *ათკალ-ნუ) — „შენ იტყვი“.

k. ხმოვანთა ჰარმონია, რომელიც ვარხაშნულში სუსტად არის წარმოდგენილი, ნიჯურში ფართოდ არის გავრცელებული: იგი უკვე ფორმანტებსაც შეეხება (თუმცა გვაქვს მერყეობაც).

l. ნიჯურში უფრო ხშირია ხმოვანთა რედუქცია: ვღებულობთ „გ“-ს; იგივე „გ“ ჩაერთვის ზოგჯერ სხვა ადგილს თანხმოვანთ გასაყარად:

მულადითგზბაქსა || ვართ. მუყაით-ზუ-ბაქსა — „ეუვლი“

ყოლაშგფსა || „ შელ-ზუ-ბესა — „ვარჩენ“

ყოლაშგფსა || „ შელ-ლუ-ბესა — „არჩენ“.

m. საყურადღებოა ხმოვანთა შეკვეცა: ვართაშნულში იკვეცება ფუძის ბოლო ხმოვანი, ხოლო ნიჯურში — აფიქსის დასაწყისი ხმოვანი!

ვა-ანაქ || ვართ. ვენქ (— *ვა-ინქ) — „შენთვის“

ზა-ანაქ || „ ზენქ (— ზა-ინქ) — „ჩემთვის“...

¹ ფუძისა და აფიქსის ურთიერთობის შესახებ ქართველურ ენებში შდრ. ა. ჩიკობავა, კანურის გრამ. ანალიზი, გვ. 56 შმდ.

ასეთია ძირითადი ფონეტიკური მოვლენები, რომელნიც ნიჯურს ასხვავებენ ვართაშნულისაგან. მათი დაწვრილებითი და სისრულით განხილვა აქ უადგილო იქნებოდა.

10. თუ გავითვალისწინებთ მორფოლოგიურ მოვლენებს, შეიძლება ითქვას, რომ აგებულების მიხედვით ნიჯური ძირითადად იმავე სისტემას გვაძლევს, რასაც ვართაშნული. ამიტომ დიდი განსხვავება მათ შორის არ გვაქვს, თუმცა ნიჯურს ზოგჯერ გააჩნია საყურადღებო თავისებურებანი, რომელთაც პრინციპული მნიშვნელობა აქვთ საერთოდ უღერის აგებულების გასათვალისწინებლად.

სიტყვაწარმოების აფიქსები ისეთივეა ნიჯურში, როგორც ვართაშნულში. საერთო ტენდენციაა მხოლოდ ის, რომ თურქული აფიქსების ხმარება მეტადგილს იჭერს, ხოლო საკუთარი იჩქმალება. ასე მაგალ., „ო“ — მასუბსტანტივებელი სუფიქსი ზოგჯერ აღარ იხმარება და შეიძლება პარალელური ფორმები გვქონდეს:

მო ამდარ ჭარკალ-ო-ნე... || ჭარკალ-ე
 „ეს კაცი დამკვრელია“.

ამასთან საყურადღებოა, რომ „ა“ სუფიქსი უფრო ხშირად გვხვდება ნიჯურში, ვიდრე ვართაშნულში, სადაც ის იშვიათად იხმარება (შდრ. აქვე, გვ. 301).

11. ბრუნების სისტემა ნიჯურს ძირითადად საერთო აქვს ვართაშნულთან¹. მაგრამ მას გააჩნია თავისებურებანიც.

a. ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნად დამატებით გვაქვს — ნაჟ (ხმოვანთა ჰარმონიით) და — გენ (— უნ || ინ რედუქციით). ამასთან, როგორც აღვნიშნეთ, ნანათესაობითარი მსახვრეელი ინარჩუნებს დამბოლოებებს „ჟ — ი“ — ელემენტს.

კალხოზ-გენ || ვ ა რ თ კალხოზ-უნ
 კოოწ-გენ || „ „ კოკოწ-უნ
 შეტაჟ-წი || „ „ შეტა წი

b. მეტად საყურადღებო მოვლენაა ის, რომ ნიჯურში დღეს თითქმის აღარ გვაქვს ე. წ. ბრალდებითი ბრუნვა (ა. შ ი ფ ნ ე რ ი თ — Affectiv, ა. დ ი რ ი თ — винительный п.). მის ფორმანტად ვართაშნულში გამოყოფილია — ა-ხ (რომელშიც „ა“ — ს მივიჩნევდით მიცემითის ფორმანტად). მისი სინტაქსური ფუნქცია არეულია. ჩვეულებრივ მით აღინიშნება „პირდაპირი“ ობიექტი, მაგრამ ამ ფუნქციაში მას სხვა ბრუნვებიც ენაცვლება (სახელობითი, მიცემითი). ნიჯურში კი მის ფუნქციას ყველგან მიცემითი ასრულებს:

«შოტლონ შოტლო ქრრუხ-ტუნ-თასტა»
 || ვ ა რ თ. შოტლოხ
 „ისინი მათ სტანჯავენ“

¹ ჩვენ წერილში: „საბელთა ბრუნებისათვის უღერ ენაში“ („ენიქი-ს მოამბე“, I) უმთავრესად ვემყარებით ვართაშნულ მასალას; აქ წარმოდგენილ მასალას ნაწილობრივ შეაქვს დამატებები და შესწორებანი ზემოაღნიშნულ წერილში.

„მოტოლონ და || დახ ფანგა-ტუნ-თადიჲ“

|| ვართ. თანგინ-ახ

„მათ ჩვენ ფული მოგვეცეს“.

მაგრამ ამ ბრუნვის წაშლი ჩვენ გვეხდება ნაცვალსახელებთან და ისიც ერთ — „ყოფნა || ქონება“ ზმნასთან. აქ ისმება საკითხი თვით ამ ბრალდებითი ბრუნვის რაობის შესახებ, მაგრამ მას ქვემოთ შევეხებით (იხ. აქვე, გვ. 314).

c. ვართაშნულის ორი ბრუნვა Ablativus (გან-ბრუნვა) და Comitativus (I თან-ბრუნვა) ნიჯურში გავრთიანებულია და მათ საერთო ფორმანტი მოეპოვებათ: ესაა —-ხუნ. ვართაშნულში კი გვაქვს: Ablat.—-ა-ხო, Comit.—-ა-ხოლ
კულა-ხუნ || ვართ კულახო —-„მიწისგან“
ვიჩა-ხუნ || „ვიჩხოლ —-„ძმასთან“

მაგალ.:

„ხუ ბეზ ბავახუნ თასცი || თაცცი“

„მე ჩემ მამასთან წავედი“

„ხუ ჰახცი ბავახუნ ქაღღზ (ნამაკ)“

„მე მივიღე მამისგან ქალაღდი (წერილი)“.

d. Allativus-ის (მდის-ბრუნვა) ფორმანტი წარმოდგენილია ფონეტიკური სხვაობით: „-ჩო“, ვართ „-ჭ“

უსაჩო || ვართ. უსაჭ —-„ხარამდის“

ზაჩო || „ზაჭ—-„ჩემამდის“

e. აგრეთვე ფონეტიკურად სხვა სახეს გვაძლევს Causativus (-თვის-ბრუნვა):—-ანაქ/კ || ვართ.—-ენქ/კ. ამ ფორმანტის წინ ჩვენ სრულად გვაქვს მიცემითის ფორმა, მაშინ, როდესაც ვართაშნულში ის არ გვაქვს.

ვა-ანაქ || ვართ. ვენქ—-„შენთვის“

ზა-ანაქ || „ზენქ—-„ჩემთვის“

ეშყარე-ანაქ || „ეშყარენქ—-„მამაკაცისთვის“

ამ ბრუნვის ნიჯური ფორმა გვაფიქრებინებს, რომ ძირითადი სახე ამ ფორმანტისა არის—-ინაქ/ქ —-ანაქ“, რომელიც ვართაშნულში ფონეტიკურ ნიადაგზე გვაძლევს „ენქ“ სახეს. ამასთანავე ირკვევა, რომ იგი არ უნდა იყოს დაკავშირებული მოთხრობით ბრუნვასთან, რომლის ფორმანტია „-ენ“.

f. მრავლობითის ფორმანტები და მათი ხმარების წესი ძირითადად ისეთივეა, როგორც ვართაშნულში. მაგრამ გვაქვს ერთი საყურადღებო მორფოლოგიურ-სინტაქსური მოვლენა: სახელობითი და მიცემითი ბრუნვა მრავლობითში გაერთიანებულია ფუნქციით და ფორმანტით. ამის გამო თითქოს ვღებულობთ მრავლობითის ახალ ფორმანტს:—-ურხო, -ხო, ექ—-„ცხენი“, Pl. Nom. ექურხო || ვართ. ექურხს

Pl. Dat. ექურხო || „ექურხო...“

მაგალ.:

„ბეზ ექურხო ტი-ტუნ-ტერი“ „ჩემი ცხენები გაიქცნენ“, „ხუ ბეზ ექურხო ბესგზბი“ „მე ჩემი ცხენები მოვკალე“.

ზოგჯერ ძველი ვითარება შერჩენილია, ზოგჯერ კი გვაქვს პარალელური ფორმები:

ჩუტუხ	—	პრავლ. Nom. ჩუფუხ ჩუფხო—	„დედაკაცი“
		Dat. ჩუფხო...	
თურ	—	„ N. თურმუხ	— „ფები“
		D. თურმუხო	
ჩო	—	„ N. ჩოფურ[უხ]	— „სახე“
		D. ჩოფურხო	

ეს მოვლენა მნიშვნელოვანია უღურ ბრუნვათა ბუნებისა და ფუნქციის გასათვალისწინებლად.

12. რიცხვითი სახელი ნიჯურში თავისებურია: თვლის ოცობითი სისტემა დაცულია მხოლოდ ოცამდის (რიცხვთა სახელები ისეთივეა, როგორც ვართაშნულში), შემდეგ კი გვაქვს ოცობითი სისტემა და სდთანადო 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90 უღური სახელები შეცვლილია თურქულით. 20—ყა, 30—ოთუზ, 31—ოთუხსა... 40—ყგრხ, 41—ყგრხსა, 50—პლი, 51—პლისა... 60—ალთმიშ, 70—აფთმიშ, 80—სქჰან, 90—დოხსან, 100—საბაჩო (უღურია!)

რიგობითი რიცხვითი სახელების წარმოება კი ჩვეულებრივია.

13. ზმნა ნიჯურში.

ა. პირის აღნიშვნა ზმნაში 1. და 2. პირში ჩვეულებრივია. ოღონდ ხმოვნითი ელემენტი უფრო ხშირად ამოვარდება ხოლმე: ზუ—ზ (|| ზე || გზ), ნუ—ნ (|| ნე || გნ). ამასთან, როგორც აღვნიშნეთ, თანხმოვანი „ნ“ ასიმილაციას არ განიცდის წინამავალ ლ, რ, ტ, დ-სთან. განსაკუთრებული თავისებურება გვაქვს 3. პირში: მხოლოდობითში „ნე“ აფიქსის გვერდით გვაქვს „ე“—აფიქსიც, რომელიც, როგორც ჩანს, არ უნდა იყოს მიღებული ფონეტიკური ვითარებით. მათი ხმარება ამგვარადაა განაწილებული: ხმოვნთან ფუძეს ერთვის „ნე“, ხოლო თანხმოვნთან „ე“. მრავლობითის 3. პირში კი ყველგან გვაქვს „ტუნ“, ვართაშნულის „ჟუნ“ აფიქსის შესატყვისად. მთლიანად პირის აღნიშვნა ნიჯური უღვლილების სისტემაში ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ:

მასდარი: უახსუნ (—უფ-ეს-უნ)—„სმა“,

აწმყო:

ზუ	უზ-ზ-ხსა,	დან უზ-დან-ხსა
ჰუნ	უზ-ნე-ხსა,	ვან უზ-ნან-ხსა
მოტინ	უზ-ნე-ხსა,	მოტოლონ უზ-ტუნ-ხსა

მყოფადი I:

ზუ	უფალ-ზუ,	დან უფალ-დან
ჰუნ	უფალ-ნუ,	ვან უფალ-ნან
მოტინ	უფალ-ე,	მოტოლონ უფალ-ტუნ.

ბ. პრინციპული მნიშვნელობა აქვს ე. წ. მიცემითიანი ზმნების უღვლილებას (შდ. აქვე, გვ. 305). ნიჯურში ჩვენ გვაქვს სრული უნიფიკაცია უღვლილებისა. მიცემითიანი ზმნები პირის აღნიშვნაში უთანაბრდებიან სახელობითთან ზმნებს ანდა მიცემითიანი ზმნის შესაბამისად ნიჯურში გვაქვს ახალი ფუძე, რომელიც ჩვეულებრივი წესით იუღვლება.

მაგალ.:

მასღარა: აკსუნ „ხედვა“

ზუ	ა-ზ-კი	ვართ.	ზა	ა-ზა-კი—მე ვხედავ
ჰუნ	ა-ნ-კი		ვა	ა-ვა-კი—შენ ჰხედავ
შოტინ	ა-ნე-კი		შოტუ	ა-ტუ-კი—ის ხედავს
ძან	ა-ძან-კი		ძა	ა-ძა-კი—ჩვენ ვხედავთ
ვაჟნ	ა-ნან-კი		ვაძნ	ა-ვაჟ-კი—თქვენ ჰხედავთ
შოტოლონ	ა-ტუნ-კი ა-ნე-კი		შოტლო	ა-ყო-კი—ისინი ხედვენ

მიცემითიან ზმნას „ზუყხუნ—ნდომა, ყვარება“—ნიჯურში შეესაბამება სხვა ზმნა იმავე მნიშვნელობით: „ჩურესუნ“, რომელიც ჩვეულებრივად იუღელებს.

მაგრამ ეს თავისებური უღვლილება ნაშთის სახით შემორჩენილი გვაქვს ერთ ზმნაში (და მისგან ნაწარმოებ ფუძეებში), რომელსაც ვართაშნულში პირის ნიშნები ნათესაობითში აქვს და რომლის შესახებაც აღვნიშნეთ, რომ ეს ფორმები ახალი წარმოშობისა უნდა იყვნენო (შდრ. აქვე, გვ. 306).

სახელდობრ, ჩვენ გვაქვს შემდეგი ფორმები:

ბეზ	კოჟ	ზახ-პუ (ზახ-ბუ)—მე სახლი მაქვს
ვი	კოჟ	ვახ-პუ (ვახ-ბუ)—შენ სახლი გვაქვს
შეტაძ	კოჟ	ტუხ-პუ (ტუხ-ბუ)—მას სახლი აქვს
ბეშ	კოჟ	ძახ-პუ (ძახ-ბუ)—ჩვენ სახლი გვაქვს
ეჟ	კოჟ	ვაჟხ-პუ (ვაჟხ-ბუ)—თქვენ სახლი გვაქვს
შოტოლოძ	კოჟ	ტუჟხ-პუ (ტუჟხ-ბუ)—მათ სახლი აქვთ

ამრიგად უნდა ვივარაუდოთ, რომ მიცემითიანი ზმნის უღვლილება ნიჯურში შემორჩენილი გვაქვს ამ ზმნაში, მაგრამ საყურადღებოა ის გარემოება, რომ მოსალოდნელი პირის ნიშნები წარმოდგენილი გვაქვს სრული ფორმებით: „ზახ, ვახ, ტუხ, ძახ, ვაჟხ, ტუჟხ“, ე. ი. დღემდის ცნობილი „ბრალდებითის“ ფორმებით. როგორც ჩანს, აქ უნდა გვექონდეს ძველი ვითარება. ამასთან ეს ფორმები იძლევიან იმის აშკარა მითითებას, რომ დღემდის ბრალდებითად მიჩნეული ფორმები ნამდვილად უნდა წარმოადგენდნენ მიცემითის, მის სრულსახეს.

საყურადღებოა, რომ ზოგ შემთხვევაში მიცემითი სხვაგანაც გვაძლევს სრულ ფორმას (მაგ. ირიბი ობიექტის გადმოცემისას):

„ზუ ვახ-გზ-თასტა ქაძღზუ“ „მე შენ გაძლევ წიგნს“.

აქ ირიბი ობიექტი გადმოცემულია სრული მიცემითით (ვახ-გზ-თასტა), ხოლო პირდაპირი კი შეკვეცილი მიცემითით. მიცემითის სრული სახით შენარჩუნებას ამ შემთხვევაში, ალბათ, ის უწყობს ხელს, რომ ის გვაქვს ნაცვალსახელში და მას ენკლიტიკურად ერთვის ზმნის ფორმა¹.

¹ ე. წ. ბრალდებითის საკითხს ჩვენ ვეხებით ცალკე წერილში: „აკუზაციის გენეზისისათვის უღურ ენაში“.

ც. დრო-კილოთა ფუძე იმგვარადვე იწარმოება ნიჯურში, როგორც ვართაშულში. თავისებურება გვაქვს მხოლოდ „ფესუნ“ ზმნის (და მისგან ნაწარმოები ზმნების) აწყოში:

მასდარი: ათფესუნ — „ლაპარაკი“

ზუ	ათფესუნ	ვართ.	ზუ ათ ზუ-ეხა
ჰუნ	ათფენე	„	უნ ათ ნუ-ეხა
შოტინ	ათფენე	„	შოტინ ათ ნე ხა
დან	ათფანე	„	დან ათფანეხა
ვან	ათფანე	„	ვან ათფანეხა
შოტლონ	ათფუნე	„	შოტლონ ათფუნეხა

*
**

14. ამგვარია მოკლედ ის ძირითადი ფონეტიკური და მორფოლოგიური მოვლენები, რომელნიც ასხვავებენ ნიჯურს ვართაშულისაგან და რომელთა შენიშვნაც ჩვენ მოვახერხეთ მიმდინარე ზაფხულის მუშაობის დროს. ცხადია, არის გარდა ამისა სხვა წჭრიმალნი თავისებური მოვლენები, რომელთაც სკირდება შემდგომი შემოწმება, და რომელთა აქ აღნუსხვა შეუძლებელი იყო. დამატებითი მუშაობა და ნიჯურის გარდავებული კვლევა ალბათ, კიდევ ბევრ საყურადღებო მოვლენას წარმოგვიდგენს, უფრო სრულად გაგვათვალისწინებს ამ ორი კილოს ურთიერთმიმართებას და უღურის აგებულებას.

რაც შეეხება ნიჯურის ლექსიკას, მასში კიდევ უფრო მეტად არის შესული უცხოური მასალა, ვიდრე ვართაშულში. საკუთარი ძირები აქ კიდევ უფრო მცირედ მოგვეპოვება. ჩვენ ვაგროვებდით ლექსიკურ მასალას და აგრეთვე ვამოწმებდით ა. შიფნერის მიერ მოცემულს და ჩვენ მიერ ვართაშენში შეგროვებულ ლექსიკას...

*
**

როგორც თავში აღნიშნეთ, ჩვენი დაკვირვების საგანი იყო უღურის ენობრივი აგებულების ძირითადი საკითხები. გარდა ამისა განსაკუთრებულ ყურადღებას ვაქცევდით უღური ტექსტების ჩაწერას. ამ მხრივ მუშაობის შედეგი გამოიხატა შემდეგით:

I. ვართაშულზე 25 დღის მუშაობის შედეგად შეგროვებულია და ჩაწერილი:

- a. ტექსტები—რვეულის 82 გვ. (7 ზღაპარი და 14 გამოცანა),
- b. ფრაზეოლოგია და ლექსიკური მასალა (სავარჯიშოებიტურთ)—180 გვ.
- c. შემოწმებულია ა. შიფნერის ლექსიკონი (2500 სიტყვამდის)—152 გვ.

II. ნიჯურ კილოზე 15 დღის მუშაობის შედეგად შეგროვებულია და ჩაწერილი:

- a. ტექსტები — რვ. 235 გვ. (13 ზღაპარი და 15 ლექსი),
- b. ფრაზეოლოგია და ლექსიკური მასალა (სავარჯიშოებიტურთ)—170 გვ.
- c. შემოწმებულია ა. შიფნერის ლექსიკონის ნაწილი — რვ. 60 გვ.

ორივე კილოზე მუშაობის შედეგად:

a. ტექსტები — 317 გვ.

b. ფრაზეოლოგია — 350 გვ.

c. ა. შიტენერის ლექს. შემოწმება 212 გვ.

სულ 879 გვ.

*
* *

ასეთია ზოგადად უღღრზე მუშაობის შედეგი. მოკლე მიმოხილვა კიდევ ერთხელ გვარწმუნებს იმაში, რომ უღღრს გააჩნია მრავალი საყურადღებო, კავკასიურ ენათა სინამდვილისათვის დამახასიათებელი მოვლენა (რომელთაგან ბევრი ჯერ კიდევ უცნობია და ელის გამომზეურებას). აქ მოცემულია ცდა უღღრი ენის ამ ორი კილოს ურთიერთმიმართების გარკვევისა. მომავალი მუშაობის მიზანი უნდა იყოს ამ მოხსენებაში დასმული საკითხების სპეციალური დამუშავება და უღღრი ენის აგებულების სრული გათვალისწინება...

1937. X. 8.

ტფილისი.

*
* *

P. S. დასასრულ სასიამოვნო მოვალეობად მიმაჩნია მაღლობა გამოვეუცხადო ყველა იმ ორგანიზაციას და ცალკე პირთ, ვინც ყურადღებით ეპყრობოდა ჩემს მუშაობას და ყოველ მხრივ ხელს მიწყობდა. ესენია: უპირველეს ყოვლისა ორივე სოფლის სასოფლო საბჭოები და მათი თავმჯდომარეები, ხოლო ჰერსონალურად: სოფ. ზინობიანში — ივ. სილიკაშვილი, ალექსანდრა აჯიაშვილი და ზინ. აჯიაშვილი, სოფ. ნიჯში — ლეონ გუქასოვი და ნიკოლოზ გუქასოვი.

ლექსიკოლოგიის განყოფილება

ქართლში ჩატარებული სალექსიკოლოგიო მუშაობის ანგარიში

ქსნისა და ლიხსვის ხეობაში (1937. VII)

აკად. მარის სახ. ენის, ისტორიისა და მატერ. კულტურის ინსტიტუტის ლექსიკოლოგიის განყოფილების 1937 წლ. საწარმოო გეგმით გათვალისწინებულია ქართლური დიალექტოლოგიური ლექსიკონის შედგენა. მასში შევა ქართლში გავრცელებული სიტყვები, რომელთაც არ შეიცავენ ქართული ენის ძირითადი ლექსიკონები (საბა, ერისთავი, ჩუბინაშვილი, ჭყონია, ბერიძე).

ქართული დიალექტოლოგიური ლექსიკონის შესადგენად ორი მიმართულებით უნდა წარმართულიყო მუშაობა: ა) ამოწერილიყო კუთხური სიტყვები და თქმები ქართლდან გამოსულ მწერალთა (პირველ რიგში კლასიკოსთა) თხზულებებიდან და ბ) ადგილობრივ ქართლში შეკრებილიყო ახალი მასალა.

ამ თვალსაზრისით მწერალთაგან შესწავლილ იქნენ: სოფრ. მაგალობლიშვილი, იაკ. გოგებაშვილი, დ. ქონქაძე, ლ. არდახიანი, ნიკო ლომოური, შიო არავისპირელი, იოსებ დავითაშვილი, შიო მღვიმელი, ან. ერისთავ-ხოშტარასი და სხვ. ამოიწერა მათ ნაწარმოებთაგან — ცალ-ცალკე ბარათზე — დიალექტურად მიჩნეული სიტყვები და თქმები სათანადო კონტექსტებში. შედგება მივიღეთ დაახლოვებით 2500 სიტყვა-თქმა.

საზაფხულო მივლინების მიზანს შეადგენდა: შემოწმებულიყო, ერთი მხრივ, ეს ლიტერატურული ძეგლებიდან ამოღებული სიტყვები ქართლის სხვადასხვა რაიონში (რამდენად, ცოცხალია ესათუის სიტყვა ხალხში; რა მნიშვნელობით იხმარება და სხვ.); აგრეთვე ადგილობრივ შეჯერებულიყო ვ. თოფურისა მიერ ლიხვის ხეობაში 1923 წ. შეკრებილი სალექსიკონო მასალა, და, მეორე მხრივ, შეკრებილიყო დამატებითი მასალები. სამუშაო ადგილებად არჩეულ იქნა ქსნისა და ლიხვის ხეობები: ლენინგორისა და გორის რაიონები, ბაზად კბ სოფ. იკლადი (ლენინგორის რაიონში) და სოფ. ტყვიავი (გორის რაიონში). განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობდა ქსნის ხეობა; რადგანაც ეს რაიონი ლექსიკოლოგიურად (და საერთოდ დიალექტოლოგიურად) სრულიად შეუსწავლელია.

ლენინგორის რაიონის ებნიკური შემადგენლობა ქრელია: აქ ბინადრობენ ქართველებთან ერთად ოსები და სომხები. ძირითადი მოსახლეობა ქართლებია, მაგრამ შიგადაშიგ ურევნიან მთიულწიცი. მუშაობისას შემოვიფარგლე სოფლების

გარკვეული წრით, რომლის მრასახელობას ქართულენი შეადგენენ (იკოთი, კორინთა, ყანჩავეთი, ერედა და სხვ.).

თანწალბებული მასალების შემოწმებებსას მოსალოდნელი იყო 5 შემთხვევა:

1. მოცემული სიტყვა სრულებით გაუგებარი იქნებოდა ადგილობრივ მცხოვრებთათვის (მაგალ., „აშურმა, გახრემილი, დელო, გაეშარა“);
2. სიტყვა გასაგები იქნებოდა მხოლოდ იმ მნიშვნელობით, რომელიც კონტექსტიდან ჩანს. ასეთ შემთხვევაში ბარათი რჩებოდა უცვლელად („მოხეტიალეთა ჯურის ხალხი-ლა და ლან ლალებდა აქა-იქ“; „იყო გააშფოთებულნი“);
3. სიტყვას ექნებოდა დამატებითი, ე. ი., ერთზე მეტი მნიშვნელობა. ამ შემთხვევაში ბარათზე აღინიშნებოდა ახსნა-განმარტება სათანადო კონტექსტებში, ხშირად მთქმელისავე სიტყვით (ა. „აბუეტი კაცი, საქონელი—გაკერპებული, უხირო, თავის ქუთაზე რი დადის“. ამას ემატება ახალი მნიშვნელობაც: „იტყვიან აბუეტიო — ცუდადმხედველი, ელამი“; ბ. „სადოლე წვრილფეხი საქონლის [ლორის,] თხის დასამწყვედვი“. დამატებითი მნიშვნელობა: „მოსაგებად რი არი ცხვარი მომზადებული, სადოლე ცხვარ ვეტყვით“; გ. „საწელური—უნაგირის შესამოსავი“. ემატება სხვა მნიშვნელობა: „ქამარი ყოველნაირი“; დ. „შენი ემანათები რყენენ ისინი და შენ დაიფარე“. განმარტება მიეცა: 1. სტუმარი, 2. მიბარებული რამ“);
4. სულ სხვა მნიშვნელობა ან მცირეოდენი ნიუანსი ექნებოდა სიტყვას. ვცდილობდი ეს უკანასკნელი მომენტი დამეპირა სხვადასხვა კონტექსტში, მაგ.: ა. „ბატა-ბუტი თამაშობაა“, მიწერილია: „სიმინდია“; ბ. ბაია თვალისა; მიწერილია: „პატარა ბავშვი“; ბაკლა ცერცვი; მიწერილია: „ლობიოჲ რი მოგზარშამთ და არ შევანელემთ, ცარიელ ბაკლას ამოვიღემთ [resp. კირკაქი]“; „ბაღყუმი მიწა მიწა რი არაჲ ქვიანი ან მაგარი; სანამდისაც რი გვინდა, ჩავთხრით და ხელს არაფერი გვიშლის; ბაღყუმი მიწაა: რბილი, სუფთა მიწა“);
5. მოცემული სიტყვა გასაგები იქნებოდა შეცვლილი გამოთქმით (ბარყუმი—ბაღყუმი; ბელვრიალა—პეკრიალა; ფოხოლა—ბოხოლა).

იმ მიზნით, რომ ამოკრებილი სალექსიკონო მასალა შემოწმებულიყო ქართლის სხვი რაიონებშიც, იგი გადაბეჭდილ იქნა რამდენიმე ცალად და მიეცა შემდეგ პირებს: პ. ხუბუტიას (ატენის ხეობაში), ი. შილაკაძეს (ს. ხიდისთავში), შ. გაფრინდაშვილს (ქსნის ახლო სოფლებში), ი. გიგინეიშვილს (კავთისხევის რაიონში). მივლინებულებმა მასალა დააბრუნეს და ამ თანწალბებულ, დაახლოებით 2700 სიტყვათაგან ადგილებზე გაუგებარი აღმოჩნდა: 1. პ. ხუბუტიას ეგზემპლარის მიხედვით 20-მდის სიტყვა, 2. შილაკაძე-გაფრინდაშვილისაში—30-მდის, 3. ი. გიგინეიშვილისაში—100-მდის, ხოლო 4. ჩემს ეგზემპლარში—30-მდის. ახსნა-განმარტებები მოცემულია, როგორც ჩამწერის, ისე მთქმელის სიტყვით. ფრაზეოლოგიით განსაკუთრებით მდიდარია ი. შილაკაძის ეგზემპლარი. უმთავრესად სხვადასხვა ცალში განმარტებები ერთმანეთს ემთხვევა, იშვიათად კი ერთმანეთს აგებს. თითო-ოროლა განსხვავებათაგან აღსანიშნავია, მაგალ., ბაბრია ძალის სახელი (პ. ხუბუტიათი); — ბავშვი იქნება სუქანი, ძალზედაც იტყვიან (ი. გიგინეიშვილით); — ბაბრია ის არი, რომ სუქანია და კარქია, პატარა (ი. შილაკაძით); — ბებერი კაცი რომ ცუდუბრალოდ

ილანძღება, შე ზაბრიაო, ვეტყვი (შ. ძიძიგური). ან კიდევ: ყორული სათიბის, ტყის შეკრა, რომ არაჭერმა გაიაროს (ხუბუტიანი),—ზალახს არ მასთიბავენ, საქონელს არ მოაძუებენ, ნიშნად სარს დაუსვამენ (ი. გიგინეიშვილით),—სათიბი ბალახი (შ. გაფრინდაშვილით),—სათიბ ვეტყვი; იქ ვერავენ შევა, შანახულა; გლეხებმა იციან და არავინ შეუშვებს საქონელს, დაცული ალაგია (შ. ძიძიგური).

ახალ მასალას კი ვაგროვებდი შემდეგი წესით: ინფორმატორს ვაძლევდი კითხვებს თემ ტიკურად, დარგობლივად: ავიღებდი, ვთქვათ, მცენარეულობას და ვცდილობდა მიქმელს ამოეწურა 'ეს დარგი. შემდეგ გადავიდოდი ახალ დარგზე და ა. შ. ბოლოს გამოწმებდი ჩაწერილის სისწორეს სხვების გამოკითხვით. ამ საშუალებით შემიგროვდა 2000-ზე მეტი ახალი სიტყვა-თქმა.

ნიმუშად აი რამდენიმე სიტყვა, რომლებიც ძირითად ლექსიკონებში არ გვხვდება.

ა ბუ ე ტ ი 1. ელამი; 2. მოსულელო, წინდაუხედავი ადამიხნი; 3. ჯიუტი, გაკერპებული საქონელი.

ბ ო დ ა, ა ო დ ვ ა 1. ნაწვიმარზე რომ სიცხე ჩამოწვება, კირნახული გაფუქდება, აოდდება. შდრ. აჩალა; 2. პაპანაქება სიცხისაგან რომ ადამიანი ან საქონელი შეწუხდება.

ა ჩ ა ლ ა, ა ჩ ა ლ ვ ა, ხშირი წვიმებით ან სათანადო დაუმუშავებლობის გამო ყანა რომ ამოვა წვრილად და გრძლად, მარცვალს არ გაიკეთებს და მალე წაჭკევა. ყანა აიჩალა.

ა ხ ა ლ უ ლ ი ნახევრად შემწვარი.

ბ ი შ ი მ ა ცხვრის ავადმყოფობა.

ბ ო შ ა თ და წ ნ უ ლ ი, ბ ო შ ი ა თ და წ ნ უ ლ ი, მოშვებით, არამკიდროდ დაწნული. ნ. ბოშე.

ბ ო შ ე დუნე; მოშვებული.

გ ა მ ო ქ ი ა ტ ე ბ ა [მზისა] მზის გამონათება ღრუბლებში შემალვის შემდეგ დაჩიხავებული დასახიჩრებული, ინვალიდი.

კ რ ო ლ ვ ა: გ ა კ რ ო ლ ვ ა, დ ა კ რ ო ლ ვ ა, თხილის ან კაკლის ქერქის, წენგოს გახდა, გასუფთავება. გ ა კ რ ო ლ ი ლ ი გაწმენდილი, გასუფთავებული.

ნ ა კ ე დ ა ლ ი მდინარიდან საგანგებოდ გადაყვანილი რუ ნათესების მოსარწყავად.

ნ ა ყ ი შ ე ბ ა: გ ა ნ ა ყ ი შ ე ბ ა ნაწილ-ნაწილ წაღება, შემოფცქენა, გამოკლება. ნ. ნაყიშ-ნაყიშ. შდრ. გ ა მ ო ნ ა ყ ი შ ე ბ ა.

ნ ა ყ ი შ -ნ ა ყ ი შ ნაწილ-ნაწილ.

ს ა კ ე კ ი ქ ა რ ი ნახევარი თავის ტკივილი, შაკიკი.

წ რ ი ა პ ა წვრილი მუწუკები.

კიდევ რამდენიმე სიტყვა, რომელთაც იდგილობრივ განსხვავებული მნიშვნელობით ხმარობენ, ვიდრე ეს ლექსიკონებშია აღნიშნული.

არსებული ლექსიკონებით:

1. პორწიალი, და-პორწი ალება ჩამოკიდება და ქანაობა. „კაი ქალი იყო, მარა ასე უტიფრათ ქე ჩამეებორწილა იმ კაცს კისერზე“ (ვ. ბერიძე).
2. ავშარა ქორაკი. ავშრიკი (ავშარიკი) თოკის ავშარა ტუდი (საბა-ორბელიანი); ავშარა (სპარ. აფსარ.) სილა, ქორაკი, ულაგმო აღვირ, подушок (დ. ჩუბინაშვილი).
3. აზარი (ვაჟა-ფშ.) ასი წმინდა ნადირი, მონადირისაგან მოკლული, რის შემდეგ მონადირე ხმაღს დროებით მიწაში ჰფლავს (ი. ჭყონია).
4. აივარი (თათრ.) გმირი, ქებული ჰაეროვანებითა, ჭკუითა და მოხერხებითა (დ. ჩუბინაშვილი).
5. ალაო ფქვილი დანოტიებული (ს. ორბელიანი); ალაო დაწვიმული ფქვილი, რომელიც კარგად არ მოიზილება და არც გაღვივდება, подмоченная мука, со-под (დ. ჩუბინაშვილი).
6. ალაჯი საცორავი (ს. ორბელიანი); ლაჯა, ალაჯა მარხილის შეშის ან სხვა რისამე დასაკრავი ღვლეჭი (ვ. ბერიძე).
7. ალეში მდარე, ნაკლები. „ი ბოში რომ ცოტა ალეში ქალი არ იყოს, მზითევი კარგი აქვს“. ალეში ღვინო თხელი, მდარე ღვინო (ვ. ბერიძე).

ქართლური დიალექტოლოგიური ლექსიკონით:

1. აბროწი ალება გადმოყირავებით გადმოტრიალება.
2. ავშარა ცხენის თავზე წამოცმული ღვედი ან თოკი საძოვარზე დასაბმელი.
3. აზარი ვეებერთელა. აზარქალი, აზარი ძროხა და სხვ.
4. აივანი [ხალხი] ჭკუიანი.
5. ალაო „პური-რო გამოღვივება, გავაშრობთ და უშვრებით სრავს, ბურახს, ლუღს“.
6. ალახი მარხილის ფეხზე ან ურმის ბორბალზე ამოდებული წნელი, რათა არ დაცურდეს და მძიმედ წამოვიდეს.
7. ალეში 1. მოუნდომებელი, უხეირო ადამიანი. 2. ტუდი საქონელი. ალეში ხარი ცუდადგამწევი ხარი.

8. ამანათი საწინდარი; მზევალი; ანაბარი, ნივთი მიზარებული ან გაგზავნილი ვისთანმე; *заклад, залог, аманат, заложник, вещь отданная на сохранение, посылка* (დ. ჩუბინაშვილი).
9. ამბარი (სპარს.) საფეკილე ზანდუკი ან სახლი პურის შესანახავი, ბელელი, ამბარ, *житница* (დ. ჩუბინაშვილი).
10. აფსკა თხელი რამ კანი (ს. ორბელიანი).
აპსკა ფრიად აწეული კანი *кожа, болона* ნ. აფსკა (დ. ჩუბინაშვილი).
11. არნადი ბზის ჩასახვეტელი (ს. ორბელიანი).
12. აფრაკი ფიცარი პირმრული (ს. ორბელიანი).
13. აყალო ესე არს მიწა საპნის მსგავსი, მწიკულთა გამრეცხელი (ს. ორბელიანი).
აყალო მიწა საპნის მსგავსი, მწიკულთა გამრეცხელი; *алюминий, глинозем* (დ. ჩუბინაშვილი).
14. აშარი თავხედი, *дръинный* (დ. ჩუბინაშვილი).
15. ჩხილი ჩუყვა, ფუყვა, ცეცხლს როცუდად ეკიდება და დიდი კვამლი ადგება (ვ. ბერიძე).
8. ამანათი 1. მიზარებული რამ, 2. სტუმარი. „შენი ამანათები იყვნენ ამალამ ისინი და შენ დაიფარე“ (არაგვ. 149).
9. ამბარი წისქვილში დადგმული სამინდე ქურჭელი, გატიხრული სამად: ხორბლისათვის, ქერიისათვის და სიმინდისათვის.
10. აპსკა 1. კვერცხის შიგნი თხელი კანი, ფერფლი (ნ.); 2. ხის ან ფიცრის თხელი, ვიწრო და მოგრძო აგლეჯილი ნაწილი.
11. არნადი ბზის, თოვლისა და სხვათა ასახვეტი.
12. აფრაკი 1. მრუდე ფიცარი; 2. ჭკუაზე აფრაკი ჭკუანაკლები.
13. აყალო რბილი მიწა, მსუბუქი სამუშაო. აყალო ადგილი კარგი დასათესი, კარგი მოსავლიანი ადგილი.
14. აშარი მოჩხუბარი, თავშეუკავებელი, ბოროტი. მოგიაშრებია [თავი] მოსდგომიხარ და ლანძღავ ყველას, ეურჩები. აქედან სალანძღავი სიტყვა: „შე აშარო!“
15. აჩულე ბა ცეცხლის დანთება.

16. ბაბაყული, ბობოყველა მფრინველია (დ. ჩუბინაშვილი).
16. ბაბაყული (ყუდო, უხეირო. ბაბაყული კაცი, ბაბაყული საქონელი, ბაბაყული ღამე და სხვ.
17. დაბუკება ფერკოტ მოჭირვება (ს. ორბელიანი).
დაბუხება (გბუხდები) დაჯვიჯვდები, распухнуть, затвердеть (დ. ჩუბინაშვილი).
17. ბუხვა, დაბუხვა, მობუხვა მოკუნტვა, გაშეშება (ნამეტურ სიცივისაგან).
18. ბლლარძუნი უგვანი შემოხვევა (ვებლლარძუნები, ვებლლარძუნობ) უგვანოდ ვებვევი, облапить, обнять по медвежьи (დ. ჩუბინაშვილი).
18. ბლლადბლლუძი „რომოგლევამ რასმე და ლაწალუწით (მტვრევით) წამოვია; ყაშირო ვხნამთ, ბლლადბლლუძით გადადის ბელტები“.
19. ბრჯა მჯა, ერთბამად ძნელი (ს. ორბელიანი).
ბრჯა დამდგარი ზვინი ძნათა, ძნელი, скирд, кпина (დ. ჩუბინაშვილი).
19. ბჯა „ყანას რო დადგამთ გასალეწად“.
20. გოგნება გაყეყება, გალენჩება (ი. კეონია).
20. გოგნება 1. ვადაყრუება, გამოლენჩება, 2. შეწუხება. „ნუ გამოგნე!“
21. გოგროხი დიდი გოდორი (ს. ორბელიანი).
გოგროხი მცირე გოდორი, корзинка (დ. ჩუბინაშვილი).
21. გოგროხა, გოგროხი გოდორი ნაცარ-ნესვით შელე-სილი.
22. იმლიკი ახირებული, უცნაური, чудақ (დ. ჩუბინაშვილი).
22. იმლიკი ეშმაკი, გაიძვერა კაცი.
23. კანტური უნებურად თავის ქნევა (ს. ორბელიანი).
მოკანტურება (მოვიკანტურებ თავს, — რე) თავს დაგლუნავ, ან თავს მოვიმდაბლებ склонить голову, при-смилить (დ. ჩუბინაშვილი).
23. კანტრუში, კატრუში თვლემის დროს თავის ქნევა. „ემანდ რაღაცას აკატრუშებ ე თავსა მომაკდავი გველი-ვითა“.

- 24. კვანწვა ქალთ როკევაში უსულიანად მიმოგრება (ს. ორბელიანი).
კვანწალი, კვანწალები უბრალო რაზედმე გულის მოსვლა. „რო კვანწალდი და დაგვლანდღე ყველაი, რა იყო საკვანწალო ამისთანა უბრალო საქმეში?“ (ვ. ბერიძე).
- 25. მარქათა (არაბ.) ჯინიბი(მეორე ცხენი) (ს. ორბელიანი).
მარქათა ჯინიბი, მეორე ცხენი.
запасная лошадь (დ. ჩუბინიშვილი).
- 26. ფშუტურო შიგნით ცარიელი: „ფშუტურო კერბის წინაშე მუხლმოდრეკილი იდგა“ („მეგობარი“, 1906, № 53, გვ. 3), გურულად ფშუტურაი. „ნიგოზი ფშუტურაი გამოდგა“, ე. ი. ღენჭეოს შიგნით გული არ ჰქონდა (ი. ჭყონია).
- 27. ფხორვა გაფხორვა გაბერვა, дуться, „რავა ინდოურივით იტხოვრები?“ (ვ. ბერიძე).

თქმათა ნიმუშები

„ახი ავიღე“ ჯავრი ვიყარე (შდრ. ჩუბ. ახი).
 „ბედის კვერმა გვითათა“ ბედი გვეწია.
 „ბრავა გუადვივიდა“ ბრავანი მოიღო, დიდი ხმაურით დაეცა, ჩაწოვარდა (შდრ. ჭყ. ბრავანი).
 „გამოიკარა დღემ“ გამოიღარა.
 „გულის შევარდნა“ გულში ჩავარდნა; მოწონება. „თეიმურაზიც არ არის დასაწუნი, — განაგრძო კოსტანტინემ, — მაგრამ მიხაკოზე გული შევარდა“ (არდაზიანი, მორჩ. 180).
 „გულისწადილს მოსწია“ ასურებინა, შეაცდინა. „უკანასკნელმა ხერხმა გულისწადილს მოსწია ისინი და ვეფხვი [მართლაც] გაება გათუხუნულს ფოთლებში“ (გოგებაშვ., კონა. 143).

- 24. კვანწალი, კვანწვა
1. პრანჭვა-გრება; 2. ბავშვის შეთამაშება. აკვანწავა ათამაშა (ბავშვი); 3. ფთილის საძაფედ გაგრძელება. „აკვანწავა ფთილი“.
- 25. მარქათა 1. სათადარიგო ხარი, კამეჩი, ცხენი...; ტივის გვერდებზე მიბმული ზედმეტი ხე. ადამიანზედაც იტყვიან: მარქათა მეხრე; 2. „დასვენებულად რო ცხენი წაიყვანო, ისიც არი“, ე. ი. ნელნელა; 3. მოსარწყავად გადაწყვანილ საერთო რუდან ინდივიდუალური მოხმარებისათვის განკუთვნილი განშტოება.
- 26. ფშუტება აფშუტება დაცლა, გამოჭმა, გამოცალიერება. „გულს უჭამენ ნელს მარცვალსა და აფშუტებენ“ (გოგებაშვ., მოს. მცვ. 42); უამინდობის გამო ყანის გაფუჭება, მარცვლის ვერ გაკეთება. ნ. დაფშუტება.
- 27. ფხორვა აფხორვა გაფხორვა ინდოურის მიერ ფრთების აკეცა და გაბერვა.

„გულისხმის გადევნით“ გულისხმიერად, გულმოდგინედ! „უყურეთ მურიას, როგორი გულისხმის გადევნით უგდებს ყურს თავის პატრონს“ (ქონქ., სურ. ციხე, 22).

ლექსიკონში თავ-თავის ადგილას იქნება გამოყენებული ქართლიდან გამოსულ კლასიკოსთაგან ამონაქრები ფრაზეოლოგია. ნიმუშები:

ავილოთ - დავილოთ უდრის ჩვეულებრივ გამოთქმას მსჯელობის დასაწყისში: „მაგალითად, ავილოთ“... „ავილოთ-დავილოთ, ე მაგითანა ხალხი, ვინც არის ჩვენში, ავარჩიოთ და მერე მოურიგდეთ“ (მაგლობ.. I. 80).

ამოყუნტული ამოჩრილი, უხეიროდ ამოშვერილი. „ეს კუნძი ცუდად არი ამოყუნტული წყლიდამ“ (ლომ., 12).

აშაღლარა მეტისმეტად თამამი. „გარაზბონიკებულ, გაკინტოებულ კაცზე ვიტყვი, აშაღლარა კაციო!..“ „რა გინდა, შე აშაღლარავ, ჩემგან?“ (ან. ერისთ. 15).

გადადებული სიკვდილის პირზე მიმდგარი. „ბადოს ბავშვიც სწორედ ეგრე იყო გადადებული, მაგრამ... თურმე მორჩა“ (მაგალ., I, 20).

სისიიანება: ასისიიანება (გასისიიანება, შემოსიიანება) ძალის ან ბატის შეგულიანება, რომ ვინმეს შეუტოს. გადატანით აღამიანთა ურთიერთობაზედაც იტყვიან: „სულ ანიკოს ბრალია! ის ასისიანებს შენსა და ჩემს წინააღმდეგო“ (ან. ერისთ. 119). შდრ. საბა, ჩუბ. სისინი.

ლანღალი, ღანღარი 1. ყანყალი „აი, მაგალითად, ხე დაბერდა და ნელ-ნელა ხმება, გასაქნობი არის და უნა წაიქცეს, აი ღანღალეებს“; 2. პირში დაგუბებული წყლის ან ლუქის ყბებში მოძრაობა, ღანღალი. „დაიგუბე პირში წყალი, ალივლივე, აღანღარე“ (მღვიმელი, I, 426).

ქუქკვა: ამოქუქკვა, შექუქკვა ამოკეცა, შემოკეცა. „საბანი შემომიქუქკე“; „ცოტა კიდევ ამომიქუქკე ფრთა“ (არაგვ. 338).

იშვითად მოცემულია მხოლოდ ინფორმატორის განმარტება.

ნიმუშები:

არახჩინი „ყმაწვილი რო დაიბადება, იმი თავზე დასახურავი იცოდნენ; ბებერ დედაკაც რო თმა გაასკვივოდათ, ისინიც იკვრავდნენ“ (შდრ. ჩუბ.).

ბარტყი „დიდ ხეს რომ ძირში წვრილები ამოუა, ბარტყებ ეტყვიან“.

ბოგანო 1. მცენარეთა მავნე ქია, ცუანაქია, 2. „ახალ შემოსულ კაცს ვეძახდით, სხვაგნადან რო მოვიდოდა ამ სოფელში და დაიწყებდა ცხოვრებას და ქონება არა ჰქონდა“. შდრ. საბა, ჩუბ. კყ.

ბღლაძაბღლუძი „რო მოგლეჯამ რასმე და ლაწალუწით წამუა; ყამირო რო ვნანმთ, ბღლაძაბღლუძით გადადის ბელტები“. შდრ. ჩუბ. ბღლარძუნი.

ყარყუმი კაცი „ყველგან რო ყური აქვს, ყველა ახალ ამბავს რო უწინ გაიგებს“ (შდრ. ბაბაყული კაცი).

თავმოყრილი მასალების შესწავლიდან ირკვევა, რომ ჩვენ ხელთ არსებულ 4.700 სიტყვიდან ქართლურ დიალექტოლოგიურ ლექსიკონში შევა 3.300-ზე მეტი სიტყვა.

სკრისა და ატენის ხეობა (გორის რაიონი)

აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მიერ მივლინებული ვიყავი ერთი თვით გორის რაიონში, სახელდობრ სკრისა და ატენის ხეობაში სალექსიკოლოგია განყოფილების მიერ დამზადებული ქართლური დიადექტოლოგიური ლექსიკონის მასალების შესამოწმებლად და ახალი მასალებით შესავსებად.

ატენის ხეობაში სალექსიკონო მასალების შემოწმება-შეესებაში სისტემატურად მებძარებოდნენ: დ. საბიაშვილი, ვ. და ლ. მიხანაშვილები, გ. შერმადინი და ა. დოლოშვილი. მიუხედავად სხვადასხვაგვარი ხელშემშლელი პირობებისა, მუშაობის შედეგი ასეთია:

შემოწმებულია და განმარტებული სალექსიკოლოგია განყოფილების მიერ ამოკრებილი 2.700 სიტყვა. ახსნა-განმარტება ამგვარადაა მიწერილი (ხშირად ინფორმატორთა განმარტება უცვლელადაა დატოვებული):

ბოჭკინტი—ნაყოფით დახუნძლული ტოტის შესაყენებელი ბიჯგი.

აჩმუჩინდა—შეიშმუშნა, აჩმუჩინა („გაგაღვიძე, აჩმუჩინდა, მაგრამ ისევ წაკვტა“).

გავღვარცღე—გავარჩიე, გავასუფთავე („პური სარეველესაგან გავღვარცღე“) და სხვა.

ჩემ მიერ შეგროვილია და ახსნა-განმარტება მიწერილი აქვს 1200 ახალ სიტყვას, მაგ.:

გამწყო ტანისამოსი—მორგებული ტანისამოსი.

დუმა—ურმის თვალთან ხელნაზე მიქედილი მუშტისოდენა ხის ნაჭერი, რომ ხელნა არ დასუსტდეს თვის ხახუნით.

დაკორულება—ხის თავის მრგვლად ჩაჭრა თოკისა თუ ჯაჭვის მოსადებად.

ამას გარდა ჩავწერე ექვსი პროზული ტექსტი ძველი თუ ახალი ყოფის შესახებ, ხალხური, საყოფაცხოვრებო ლექსები 31, შელოცვები, გამოცანები და სხ. 12.

ამ სამუშაოთა შესრულებას მოვანდომე 22 დღე, რის შემდეგ გადავედი სკრაში და აქ თავიდანვე შევამოწმე მთელი მასალა. შემოწმებისას აღმოჩნდა ფონეტიკური, თუ სხვა ხასიათის განსხვავებანი, მაგ.:

ეჭიმი (ატენის ხეობა)—ჰეჭიმი (ახალხიზა, სკრიდან 3 კილომეტრითაა დაშორებული).

ინდოვილი (სკრა)—ინდოული (ატენის ხეობა) ინდაური.

სათივე—ხეზე აყრილი თივის ზინი (სკრა)—თივის ზინი—თივა ხეზე აყრილი ან ძირს დადგმული (ატენის ხეობა).

ნახირი—ხარების, ძროხების ჯოგი (ატენის ხეობა)—ხარობა—ხარების ნახირი, ძროხობა—ძროხების ნახირი (სკრა) და სხვა.

ზემო და ქვემო სკრაში ვიმუშავე ხუთ დღეს, ხუთი დღე კი ატენის ხეობისა და სკრის ახლომახლო ადგილების გაცნობას მოვანდომე. ამგვარად, მივლინებაში დავეყვი სულ 32 დღე.

აქვე ვურთავ ჩემ მიერ ჩაწერილი ხალხური სიტყვიერების მასალების მცირე ნიმუშს, რომელთა მიხედვით ცალკე იქნება წარმოდგენილი ქართლური დიალექტის თავისებურებათა მიმოხილვა.

ნ ა თ ლ ო ' გ ა

ჩვენ ხუთი ღვდელი გამოვიცვალეთ ამ სოფელში. ბავშვი ან უნდა მოენათლა მეჯვარეს, ან გლექკაცს. ეკლესიაში მიიყვანდნენ, იამბაზში, წყლით საესეში, ჩასვამდნენ. ნათლიას ხელსახოცი უნდა მიეცა ღვდლისათვის: ხელი შეიწმინდეო. მანეთი იყო თუ ორი მანეთი, ნათლიაი აჩუქებდა ღვდელს. ღვდელი მონათლავდა. თუ ღვდელი არ იყო, გლექკაცი მონათლავდა და ესე ეტყოდა: „აჰა, ქალო, შენი შვილი ძველ რჯულიდან გაცარცული, ახალი რჯულიდან შემოსილი. სახელითა მამისათა და სულისა წმინდისათა, ამინ“. მერმე ღვდელ ეტყოდნენ: ესე, ესე მონათლა და ესე თქვაო,—ეს კარქიაო.—იტყოდა ღვდელი. შემდეგ იპართებოდა ქეიფი, ღვდელსაც მიიპატიყებდნენ.

დეგვიდა დევი ეშმაკს და ვერ მოერია.—რა გვარი ხარო?—ჰკითხა დეგმა.—შერმადინიო.

—შენ შერმადინთა ბეჩიო,
მე შენ არაფერ გერჩიო;
მე დორეული მეგონე,
გადაგაგდებდი ხეჩიო.

ხ ა ლ ხ უ რ ი ლ ე ქ ს ე ბ ი:

აზნაურობა მიყვარდა,
გვერდზე დახურვა ქუდისა;
გავლა-გამოვლა ბაზარში,
გადაკიდება ჩხუბისა.

აზნაურო, განა გლევო,
კარგ ჯოხებსაც გაგაგრევო.

გ ა მ ო ც ა ნ ე ბ ი:

თავი უგამ ბუსა, ფეხები უგამ ჩალასა, ნახტომი—მდევი ქალასა (კალია).
ძირი დედამიწასა, შუა წელი საბძელსა, თავი მკვდარსა და ცოცხალსა (პური).

თ ქ მ ე ბ ი:

ერთმა ქალმა დაიწუწუნა:—ქერი პურმა და დომა შეილები დამიხოცაო.
მეორემ უპასუხა:—კიდევა გაქო? და:—არაო.—აბა ახლა დაგეხოცებო.

პავლე ხუბუტია

სოფ. თავრალი და ჭუბერი (ზემო-სვანეთი)

ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის სალექსიკოლოგიო განყოფილების მიერ დავალებული მქონდა შემგროვებინა ახალი (დამატებითი) სალექსიკონო მასალები ზემო-სვანეთში სოფ. თავრალსა და ჭუბერში (ჩუბეხეურ დიალექტზე), სახელდობრ ის, რაც აკლდა განყოფილების განკარგულებაში არსებულ მასალებს.

ადგილობრივ ამ ახალი სალექსიკონო მასალების შეგროვებაში დიდი დახმარება გამიწია, შედარებით მოცილილობის გამო, დიასახლისობამ. მათგან ჩავიწერე საკმაოდ დიდძალი მასალა (განსაკუთრებით კნინობითი ფორმები არა მარტო არსებითი სახელებისა, რომელთაც ყველა ხმარობს ყოველდღიურ სალაპარაკო სვანურში, არამედ კნინობითი ფორმა ზმნებისაც, რომელთაც ყველაზე მეტად მომპირნე დიასახლისები იყენებენ მეტყველებაში; მათგანვე ჩავიწერე ლოცვები (16), ანდაზები (274-მდე), გამოცანები და თქვები.

ძლიერ ნაყოფიერი აღმოჩნდა ახალი სალექსიკონო მასალების შეგროვებისათვის სასოფლო-სამეურნეო მუშაობაში მონაწილეობის მიღება; იქ ბევრ ახალ სიტყვებს, თქმებს, ანდაზებსა და სხვას მოვკარი ყური, რომელთაც გაგონებისთანავე უბის წიგნაკში ვიწერდი. ასევე ნაყოფიერი იყო მწყემსებთან ყოფნა მთაზე, სადაც ხუთი დღე-ღამე დავყავი (აქ ჩავიწერე ოჯახიოდე რჩეული ზღაპარი, რამდენიმე ანდაზა და გამოცანა).

აგვისტოს 9-დან 20 რიცხვამდე ვმუშაობდი ჭუბერში (40 კილომეტრით დაშორებულია სოფ. თავრალიდან დასავლეთის მიმართულებით).

ამ ხნის განმავლობაში შევქელი 7.400 ახალი სიტყვისა, 16 შელოცვისა, 300-მდე ანდაზისა, თქმისა და სხვათა ჩაწერა.

უნდა აღინიშნოს, რომ მხარისა და ხალხის პირადმა ნაცნობობამ დიდად შემიწყო ხელი მასალის შეგროვებაში; ინფორმატორი თავისუფლად გრძნობდა თავს და დაუზარებლად მაწვდიდა საჭირო ცნობებს.

მ. ქალდანი

სოფ. ლახამულა (ზემო-სვანეთი)

განყოფილების დავალებით გავემუზავრე (1937 წლ. ივლისში) ზემო-სვანეთში, ლახამულის თემში, სვანურ-ქართულ-რუსული ლექსიკონისათვის დამატებითი მასალების შესაკრებად. ლახამულა ძირითადი სოფელია; საიდანაც წარმოდგადლევანდელი ლენხერის თემი. თიბვის, მკისა და ლეწვის პერიოდმა ჩემი მუშაობის ფართოდ გაშლას ხელი შეუწყო, რადგანაც ამ დროს ლახამულაში სამუშაოდ მოვიდნენ ლენხერის შორეულ სოფლებიდანაც კი, როგორც არის ვედ, იდლან, კაიშდ და სხვა, შედარებით ახლომახლო სოფლებში კი მე თითონ დავდიოდი.

ჩემს მთავარ მიზანს შეადგენდა ლახამულურ კილოზე ჩამეწერა სიტყვები, თქმები, ანდაზები, თქმულებები, ხალხური ლექსები, ძველი ყოფაცხოვრებითი

ამბები, ხალხური შელოცვები, გადმოცემები, ნადირობა, სანადირო იარაღები, აღმეწერა ხელობები და სხვა.

თითქმის თვენახევრის განმავლობაში:

1. შეეკრიბე ახალი (დამატებითი) სალექსიკონო მასალა 2871 სიტყვის რაოდენობით და ვთარგმნე ქართულად;

2. ჩაეწერე სვანური 1288 ანდაზა და თქმა და ვთარგმნე ქართულად სიტყვა-სიტყვით (რამდენადაც ეს შეიძლებოდა); მაგ.: „ედუჟიუ ნეჟნდ ბედუჟს ხავხა“ ‘ედუჟის ანაცდენი ბედუჟს მოხვედრია’; „თხერემ გერაჟი ნჰრისდღ ლი“ ‘მგლის ტყავზე მონათლულია’; „ამაბუასდ კამინ გარ ლი, ივა ეჯაბუასდ ლი“ ‘საქაო ერთი მტკაველაღა, სამუდამო საიქიოა’ და სხვა.

3. ჩაეწერე ამბები ოთხი საერთო რვეულის რაოდენობით (333 გვ.). პირველ რვეულშია: ლახამულა ძველად, მეზობელი მოსახლეები, მათგან ლახამულის შევიწროება, იმათი ამოწყვეტა, მუავე წყალი, ძველი ხატები: ხიდის გიორგზ, „გირგიდ“; სოფლის ბელადები: ვიცბი, ქაქეჩელა, ელყან, მამგ და სხვა; ფარის დაჩქელანები, ფარისა და ეცრის დაჩქელანთა ურთიერთი მტრობა, სისხლის ღვრა; მთების ბაყები, ჯამას ხალთა; ლენხერაში ლახამულელთა გადასახლება და მისი მიზეზი; ლენხერა; ტყის ჭრის დაწყება; ადგილობრივი სანათური (კვარი); რძის ნაწარმის კეთება; მწყემსობა და სხვა (93 გვერდი).

მე-2 რვეულშია: თავადთა ფარეში და მოახლე, ტყვეობა, ამბები სოფლის ბელადებზე, პირველი ბაბები, პირველი ვაჭარი, ლაშქრობა, საიქიოზე ამბავი, გრი-მობა (დიდტანა კაცები), დაცემები; გადმოცემები; ნადირობა; ბურტყლოვანნი, თათოვანნი, დევების ამბავი, კლდის ქალი (დწლ), მისი გამოცხადება და სხვ. (98 გვ.).

მე-3 რვეულშია: ა) შელოცვები: ალის შელოცვა (შვიდი ვარიანტი), გულის წყდვა (ზომვა) (ორი ვარიანტი); პეპლებზე და ჩიტებზე ნადირობა (ბავშური); შაკიკის შელოცვა (ორი ვარიანტი), გულის შელოცვა, ფრჩხილის დაზიანების, გველის დასუნვისა, მგლის პირის შესაკრავი და სხვა (სულ 37); ბ) ფერხულის ლექსები, ჭიანჭრზე დასამღერებელი შაირები (სულ 9); გ) „ქვინმეყვლეს“ (კუდიანის) შესახებ ამბები, თილისმა (თელპატასენ); დ) საბავშვო იჟრალ-სათამაშო-ები; ე) მეჭურჭლეობა (მეჯამეობა, მექოთნეობა), თოფის წამლის მზადება, ქსოვილების მზადება, მეჭულეობა, ჭრა-კერვა, მესაპნეობა და სხვა (98 გვ.).

მე-4 რვეულშია: მამაკაცის ძველი სახელები 172, დედაკაცისა—73, დამკირებითი სახელების მიწერით; მაგ.: მეშკიანი—მეკია, სესრუხვა—წიკვა, ვარახან—ვაგა, მარხილ—მჰკი და სხვა; საბავშვო სიტყვები 76; მაგ.: გუჯუ ‘ხელი’ (ისე კი: ში), ბიტი ‘მარილი’ (ჯიმ), ბეწია ‘მწარე’ (მეხიმ), ჭიჭი ‘ფეხი’ (ჭიშხ) და შდინარე-ლელების სახელები 15; საექსპლოატაციო ტყეების სახელები 8; მაგ.: ჯუფრელ (ითარგმნება: „მოხუფული“, ხუფისებრი მდებარეობა აქეს), ყარარ (‘ყავრები’) და სხ.; სოფელთან ახლო მდებარე სახნავი ადგილების სახელები 27, მაგ.: წგრნიშ (ნიშნავს ‘წითლისა’), ჩირთარ (ხრეშები), ნწყ-ღურა (=ნაყიღები), ჯეღიშ (=გრძლისა) და სხვ., სოფლის გარეთ მდებარე ადგილების სახელები 55, მაგ.: ხანშანი (ნიშნავს: რისხავს, ანიშნებს), ლეკვდერ (მუცლისებური), უსგვშ (=ექვისისა), ჩე (თეთრი მეგრულად) და სხვა; მთების სახელები 27, მაგ.: გორ-ზავარ (გორა-ქელი), თეკრან (=ნეკერჩხლისა), გლა

(=ჩამონახევი) და სხვა; სანადირო მთა-მწვერვალები 21, მაგ.: ბაჩხაშ (=ქვისა), მეშხოლ (=შავები), ყოვლდარ (=პატარა კარები), კიშხილ (=პატარა ფეხი) და სხვ.; საქონლის სახელები: ხარისა 14: ფუსდნ (=უფლისა), ბეთქარ (=ფეთქია), ვეფხნ (=ვეფხვია), ბურღვ (=ბულრია) და სხვა; ძროხისა 14; მაგ.: დომდვლ (=მთვარისა), ქერამ (=ქრელა), წადავ (=წითურა) და სხვ.; თხის სახელები 19: ღვაშარ (=ჯიხვა), ბიწარ (=ფიწალა), თოთობ (=თეთრა), ბიბლარ (=ბიბლოვანა) და სხვა.; ძაღლის სახელები 26, მაგ.: გიშერ (=გიშერა), ღემლ (=ყორანა), მარკოზ (=მარკოზ); ადგილობრივი სალოცავი უქმე დღეები 53, მაგ.: ტეხშობ (ტეხისა, სულების მობრუნებისა), უფლიშერ (=საუფლო), თანაფ (=აღდგომა), ანლაბ (ამალღება), მერობ (=ბუზობა), ჩალგარობ (=კოკლობა) და სხვა.

მასალებს ხალისით მაწვდიდნენ ლახამულისა და ლენხერის მცხოვრებნი, ხანში შესული კაცები და ქალები და დიდ ინტერესს იჩენდნენ ძველი ამბების ჭვანთურად ჩაწერის საქმეში.

ა. დავითიანი

ზუგდიდისა და წალენჯიხის რაიონები

1937 წ. 1-ლ ივლისიდან 1-ლ სექტემბრამდის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მიერ მივლინებული ვიყავი ზუგდიდისა და წალენჯიხის რაიონებში, სადაც სალექსიკოლოგიო განყოფილების დავალებით უნდა შემეკრიბა მეგრულ-ქართულ-რუსული ლექსიკონისათვის დამატებითი (ახალი) მასალები, სწორედ ის, რაც განყოფილების განკარგულებაში არსებულ მდიდარ მასალას აკლდა (სახელდობრ: თქმები განმარტებითურთ, ზნე-ჩვეულებითი ტერმინები განმარტებითურთ, მცენარეთა და ცხოველთა სახელწოდებები და სხვ.).

ზუგდიდის რაიონში (სოფ. ჩხორიაში) ვიმუშავე 15 ივლისიდან 1-ლ აგვისტომდის, ხოლო წალენჯიხის რაიონში (სოფ. ჯვარში) 1-ლ აგვისტოდან 25 აგვისტომდის.

მასალების ჩაწერას ვაწარმოებდი უმთავრესად ჯრა კერძო პირებისაგან, არამედ მთელი კოლექტივისაგან საერთო საუბრების დროს, და ეს, როგორც გამოცდილებამ დამარწმუნა, უკეთესიცაა. როდესაც ვეკითხებით ვინმეს რისამე სახელწოდებას, მთქმელი ცდილობს, რომ ეს სიტყვა-სახელწოდება თავისებურად „შეაკეთ-შეალამაზოს“; ან თუ სიტყვის მნიშვნელობას ვეკითხებით და ამისათვის ცალკე სიტყვას ვაწვდით, მის მნიშვნელობას ვერ გვეუბნება, უკეთეს შემთხვევაში სწორად ვერ გვიხსნის მას; საუბრის ბუნებრივს მიმდინარეობაში კი შეიძლება სწორად ჩაიწეროს სიტყვა და მნიშვნელობაც ზუსტად გაარკვიო იმის მიხედვით, თუ რა კონტექსტში ხმარობენ მას. ამ სახით მაქვს ჩაწერილი და განმარტებული მთელი მასალა (როგორც თქმები, ისე სიტყვები). განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს თქმების სიუხვე მეგრულ ენაში. არის მთელი რივი თქმები, რომლებიც სიტყვა-სიტყვით ერთს ნიშნავს, ხოლო თქმის შინაარსი სულ სხვაზე მიუთითებს; მაგ.: „ტურაში აწოლურა“ („ტურას წინ მოკვდომა“) ნიშნავს რისამე იაფად შოვნას, რამე საქმეში ადვილად გამარჯვებას; „ჯოლო-

რიში გედიარაფა“ (‘ძალის ზედ დაბურება’)—აბუჩად აგდებას, უფლების ბოროტად გამოყენებას ვისიმე მიმართ; „ლუში ბირცხა“ (‘ბუს ფრჩხილი’)—საშინელ ძუნწს; „თოლი წკურილი“ (‘თვალდახუჭული’)—პურძვირს, უპურმარილოს და ა. შ. ასეთი თქმები, როგორც აღვნიშნე, უხვად არის. მე შეეკრიბე და განვმარტე 1300-ზე მეტი (ზუსტად: 1309).

რაც შეეხება ცალკე სიტყვებს, ჩავიწერე 4103, რომლებიც არსებულ ლექსიკონებში (პროფ. ი. ყიფშიძის მეგრულ-რუსულსა და პ. ქარაიას მეგრულ-ქართულში) და განყ. მასალებში არ არის. როგორც ვიცით, მეგრული ენა ცნობილია ზმნების სიუხვით, ხოლო ეს უკანასკნელი ქმნის ნაზმნარ სახელთა სიუხვეს; მაგ., ერთი ზმნა „წიკუნცუ“ (‘სვრის’) შეიძლება რამდენიმენაირად ითქვას (ისე კი, რომ თითოეული მათგანი იძლევა შინაარსობლივად განსხვავებულ ნიუანსებს): ხიფუნცუ, დარანჯანც, დგაბურანც, ტკაპურანც, დღამუშანც, ბადლურანც და სხვ. თითოეული მათგანისაგან კი იწარმოება რამდენიმე სახელი. ეს ყველაფერი შევა ლექსიკონში, რადგანაც ენაში არის და ამდენად მეც მივუძღვიე ამას ყურადღება. გვხვდება აგრეთვე სინონიმური ზმნებიც: მაგ. „ღუქუნცუ“ ნიშნავს ‘იჭერს’ და ‘ხურავს’; „ლინჩენც“—‘სვამს’ და ‘იჭერს’; „დგუდგუნცუ“ (|| „თქუ-თქუნცუ“) —‘არტყამს’ და ‘სვამს’; „ნისქუნცუ“ —‘ლახავს’ და ‘ჭამს’ და ა. შ. არის შემთხვევა, როცა ერთი ფუძისაგან სხვადასხვა წინდებულის დართვისას სულ სხვადასხვა შინაარსის ზმნებს ვიღებთ, მაგ.: „თორს“ — ფუძიდან „დი-თორს“ არის ‘ჩაეფლო’ (ტალახში); „ქვდა-თორს“ — ‘მოაბნია’, ‘დაყარა’; „გაგმრ-თორს“ — ‘გამოყარა’ (ყვაეილმა, წითელამ...); „გოთორსუ“ — ‘თონის’; „მი-თორსუ“ — ‘ჩქარა მიდის’ და სხვ. ესეც შეტანილი უნდა იქნეს ლექსიკონში (არსებულ ლექსიკონებში ყველა არ არის აღნიშნული). გარდა ამისა მომეგობრება ასეთი სიტყვებიც: „ანაყუუ“ — ‘ძვირი’; „კელესი“ — ‘ძუნწი’, „კენდგხი“ — ‘ციცაბო’, ‘მთავორიანი’; „გარამა“ — ‘განიერი’, ‘ფართო’; „ლარჯილი“ — ‘ენერგია’; „სიბარა“ — ‘არაქათი’; „ფოტონი“ — ‘ურციცხვი’; „ერთი-მორთი“ — ‘მიხერა-მოხერა’ და სხ. ჩაწერილი სიტყვები განმარტებულია მცირე პროცენტის გამოკლებით.

ჩავიწერე აგრეთვე ლექსიკონისათვის საჭირო მასალები: 17 ანდაზა, 150 გამოცანა, 15 ენის გასატეხი და 27 ე. წ. ასოთსამღერალი (ესენი ჯერ არსად არ არის დაბეჭდილი).

ეთნოგრაფიული განყოფილება

ანგარიშები 1937 წლის ეთნოგრაფიული ექსპედიციებისა

ზემო-სვანეთი

1937 წლის ზაფხულში, აკად. მარის სახ. ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტმა მიმავლინა ზემო-სვანეთში დიდი ოჯახის გადმონაშთების შესწავლასთან დაკავშირებით. ეს მივლინება მიზნად ისახავდა, როგორც ჩემ მიერ წინააღმდეგობრივი (1935 წლის ზაფხულში) ისე, ლიტერატურაში არსებული ზოგიერთი მასალის შემოწმებასა და დაზუსტებას. სვანური გვარისა და ლაქების საკითხის დასამამ აუცილებელი გახდა, საკონტროლო მუშაობის ჩატარებასთან ერთად, ახალი მასალების შეკრებაც. დიდი ოჯახის გადმონაშთების გამოაშკარავებამ ამ სახის საოჯახო ფორმის პერსონიფიცირებული სივრცის შედგენის საჭიროება გაზარდა. საჭირო იყო აგრეთვე გვაროვნული ხანის სახალხო სასამართლოს წესებისა და კერძოდ მოსისხლეთა შერიგების დროს წარმოქმნილი „სარჩელ“-ისა და „გვრცამ“-ის ტექსტის შემოწმება. აგრეთვე სტოიანოვის მიერ მოხსენებული წესის, ე. წ. „ლიშხულ“-ის შესწავლა.

ვინაიდან 1935 წლის ზაფხულში, ჩემს საასპირანტო პრაქტიკაზე ყოფნის დროს, ოჯახურ ფორმათა გადმონაშთების შესწავლა ზ.-სვანეთის შემდეგ საზოგადოებებში: ლახაშულაში, ლატალში, მულასში და ხალდეში წარმოებდა, ამიტომ წელსაც განზრახული იყო, უპირველესად ყოვლისა, ამავე საზოგადოებებში ჩამეტარებინა მუშაობა. რის შემდეგ, დროის შესაძლებლობის მიხედვით, უნდა გადავსულიყავი სხვა საზოგადოებაშიც. ვინაიდან მულახის საზოგადოებაში აღწერილი ზოგიერთი გვარები (როგორც, მაგალითად, ჯაფარიძე, მარჯანი და სხვა) მოსახლეობენ აგრეთვე მესტიაში და ტერიტორიალურადაც ეს პუნქტი ჩემს ძირითად მარშრუტს სავსებით უდგებოდა, ამიტომ, განზრახული იყო აგრეთვე მუშაობის ჩატარება მესტიის საზოგადოებაში. „ლიშხულ“-ისა და „ლინთურლ“-ის წესების შესწავლა მოითხოვდა მუშაობას უშგულში, რადგან აღნიშნული წესები როგორც სტოიანოვს ისე ნიეჟარაძეს უშგულში ჰქონდათ დადგენილი.

მივლინება განზრახული იყო 23 დღით, 7 ივლისიდან 1 აგვისტომდე. მუშაობის დასაწყის პუნქტად არჩეული იყო მესტიის საზოგადოება, რომელსაც ყველაზე მეტი დრო შეეძლო დღე დასჭირდა დასახული გეგმის შესარულებლად, ვინაიდან ერთის მხრივ აქ საჭირო იყო მუშაობის თავიდან დაწყება და მეორეს მხრივ ამ საზოგადოებაში, გვართა სიდიდესა და სიმრავლესაც.

ჰქონდა ადგილი. გვართა გენეალოგიებისა და დიდი ოჯახების სიების შედგენა შემდეგნაირად წარმოებდა: ადგილობრივი ხელისუფლების დახმარებით ემუშაობდი მოხუცებთან იმ წესით, რომ თვითელი გვარიდან და ზოგჯერ ლამხუბიდანაც ორი ან სამი პირი ყოფილიყო. უკეთეს შემთხვევაში კი, რომ თვითულ ლამხუბს თავისი წარმომადგენელი ჰყოლოდა. ამ პირებთან მუშაობის ჩატარების შემდეგ ხდებოდა მასალის საერთო შემოწმება, რომელსაც თითო საზოგადოებიდან 40-50 მოხუცი და ახალგაზრდა ესწრებოდა. ამ სახით მესტიაში შედგენილია 15 გვარის გენეალოგია, რომელთაგან უმეტესობა მრავალლამხუბიანია. აღწერილია ხუთი დიდი ოჯახი, ნათესაური ტერმინებისა და ფუნქციონალური ნომენკლატურის დადგენით. შედგენილია მთელი საზოგადოების საერთო ტაბულა, საზოგადოების სოფლებად, უბნებად, გვარებად, ლამხუბებად, „ძირიშ მეხტბარწრ“-ად და „ქორ“-ებად დაყოფით. შედგენილია აგრეთვე ხეზე არსებული საგვაროვნო ნიშნების ტაბულა.

შემდეგი სამუშაო პუნქტი მუღახის საზოგადოება იყო, სადაც ემუშაობდი ექვსი დღის განმავლობაში. აქ ჩატარებულია იმავე ხასიათის მუშაობა, 27 გვარის გენეალოგიის დადგენით და შვიდი დიდი ოჯახის აღწერით, რომელთა შორის საყურადღებოა თავისი მრავალრიცხოვანებით 56 სულისაგან შემდგარი თახუ ნავერიანის ოჯახი. ეს ოჯახი მხოლოდ ამ უკანასკნელ წლებში გაიყო. აქვე აღწერილია სახალხო სამართლის ზოგიერთი მომენტი, სისხლის აღების წესებთან დაკავშირებით, და შემოწმებულია 1935 წ. ჩაწერილი მამიციერებისა, „მორტალ“-ისა და „ლუფხულ“-ის მიერ წარმოთქმული „გვრცამ“-ი. აწვე იყო აგრეთვე დადგენილი „ლინთურალ“-ის წესის საყურადღებო დეტალები. უშუალოდ ემუშაობდი ორ დღეს, სადაც ზემოთ აღნიშნული სისტემით აღწერილია 11 გვარი და სამი დიდი ოჯახი. შესწავლილია „ლიშხულ“-ის წესი, რომელიც სოციალურ მომენტებში დაცული ფაქტის სახით აღნიშნულია სტოიანოვის მეტად მოკლე ცნობაში. სტოიანოვი აღნიშნავს, რომ სვანეთში ხშირად ერთად ცხოვრების მიზნით ორი ოჯახი ერთდებოდა, რასაც „ლიშხულ“-ს უწოდებდნენ¹. რელიგიურ გადმონათქვამებში კი ეს ფაქტი დადგენილია დოცენტ გ. ბარდაველიძის მიერ სადღესასწაულო რიტუალში, როგორც გაყრილი ოჯახების შეერთების წესი და ცნობილია „ლიშხულ“-ის სახელწოდებით. უშუალოდ ჩემ მიერ აღწერილი „ლიშხულ“-ის მიხედვით, ერთდება ორი, როგორც მონათესავე, ისე არამონათესავე ოჯახი, რომლებიც შეერთების დროს გარკვეულ რიტუალს ასრულებენ. მთელ უძრავსა და მოძრავს ქონებას აერთიანებენ და ერთად სახლებიან. მიზანი მათი შეერთებისა ეკონომიური გაძლიერებაა, რის შემდეგ ისინი ხშირად კვლავ იყრებიან. შემდეგი პუნქტი ჩემი მუშაობისა იყო ლატალის საზოგადოება, სადაც მუშაობა ოთხი დღის განმავლობაში მომიხდა. 1935 წელს, ლატალის საზოგადოებაში ჩემ მიერ იყო შედგენილი მხოლოდ ფარჯიანთა გვარეულობის ლამხუბებად და „ქორ“-ებად დაყოფა და ამავე გვარის გენეალოგია სანიმუშო ტაბულის სახით. ახლა კი განზრახული იყო ყველა გვარის გენეალოგიისა და დიდი ოჯახების სიების შედგენა.

¹ «Путешествие по Сванетии», ЗКОРГО, кн. X, стр. 433.

ამგვარად, ლატალის საზოგადოებაში შედგენილია 23 გვარის გენეალოგია და 12 დიდი ოჯახის სია, რომელიც 20-42 სულამდე აღწევს და რომელთა უმრავლესობა მხოლოდ ამ 3-4 წლის განმავლობაში გაიყო. შემდეგი და უკანასკნელი პუნქტი ჩემი მუშაობისა იყო ლახამულა, სადაც მხოლოდ ორ დღეს მომიხდა ყოფნა. იქაც საერთო წესით შედგენილია შვიდი გვარის გენეალოგია, რომელთაგან საყურადღებოა ჭკადუას გვარი, როგორც დიდი, მრავალ ლამხუბთა და განშტოებათა მქონე.

ჩატარებული მუშაობის შედეგად განზრახულია, გარდა აღნიშნული გვართა გენეალოგიური ტაბულებისა და გვარების ლამხუბებად განაწილებისა, გაკეთდეს გვარების განსახლების რუკები, რომლებზედაც აღნიშნული იქნება გვარების მოსახლეობა სოფლების მიხედვით. საჭიროდ მიგვაჩნია აგრეთვე, დიდი ოჯახის სტრუქტურის თვალსაჩინოდ წარმოდგენისათვის, არსებული სიების მიხედვით ოჯახის სქემების შედგენა.

შემოწმებული და ახლად შეკრებილი მასალა კიდევ უფრო მეტად ამაგრებს ჩემ მიერ უკვე გამოთქმულ შეხედულებას სვანური გვარისა და ლამხუბის ურთიერთობის შესახებ, რის მიხედვითაც სვანური გვარი წარმოადგენს მძლავრად განვითარებულ ნათესაურ კავშირს, რომლის წევრთა ურთიერთობაში გვაროვნული ნიშნები წაშლილია, ხოლო ლამხუბი კი ამ მხრივ მთლიანად მისი შემცველია. ლამხუბი წარმოადგენს ისეთ ნათესაურ ჯგუფს, რომელიც ამჟღავნებს გვაროვნულ წყობილების ძირითად მომენტებს ჰექსოგამიურობისა, განსაზოგადოებული საკუთრებისა და სისხლის აღების წესების სახით. ლამხუბი თავის შიგნით კიდევ იყოფა უახლოეს ნათესაურ მუხლებად, რომელთა წევრებს „ძირიშ მეხუბარარ“-ი წარმოადგენს. ეს მუხლები, ჩვენის აზრით, წინათ დიდი ოჯახები უნდა ყოფილიყვნენ, რომლებიც შემდგომ დაიყვნენ ცალკეულ „ქორ“-ებად და ძველი სახელი განაყოფთა გამაერთიანებლის სახით შეინარჩუნეს. დასასრულ, უნდა აღვნიშნო, რომ „ლინთურალ“-ის წესი, რომელსაც მე პირველად ბეს. ნიჟერაძის ნაწერებიდან გავიცანი, ახლად შეკრვილ მასალასთან ერთად სვამს სვანეთში ჰეტერიზმის გადმონაშთების არსებობის საკითხს. მე ვფიქრობ, რომ ქალსა და ვაჟს შორის მომხდარ „ლინთურალ“-ში უნდა იყოს წარმოდგენილი ოფიციალური ქორწინების გარეშე არსებული სქესობრივი კავშირის დამყარების მომენტი, როდესაც მონოგამიური ოჯახისაკენ გარდამავალ საფეხურზე ქალს ქორწინების წინ უნდა მოეპოვებინა ინდივიდუალური შეუღლების უფლება.

ჩატარებულ მუშაობაში დიდი დახმარება გამიწია, როგორც ხელისუფლების ადგილობრივმა ორგანოებმა, ისე თვითონ მოსახლეობამ. ამ მხრივ ჩემ სასიამოვნო მოვალეობად მიმაჩნია, განსაკუთრებული მადლობით მოვიხსენიოთ მესტიის, მულახის, ლატალის, უშგულია და ლახამულის მთხრობლები, და ყველა ის პირი, რომელთაც გამიწიეს დახმარება ადგილზე.

იმერეთის ექსპედიცია (ბაღდათის რაიონი)

იმერეთის ეთნოგრაფიულმა ექსპედიციამ იმუშავა ბაღდათის, ჭუთაისის და ჩხარის რაიონებში. ამათგან უმთავრესად ის მუშაობდა ბაღდათის რაიონში, სადაც მას მოუხდა ხანგრძლივად ყოფნა და შედარებით სტაციონარული ხასიათის მუშაობის ჩატარება.

ექსპედიციის მიერ შესრულებული იყო შემდეგი მარშრუტი: ტფილისი—ჭუთაისი—ბაღდათი—წითელი-ხევი (სადემეტრაძე) — ვანი — ფარცისოული — კაკას-ხიდი — ხვალასკური — ზეკარი — კიბეთი — ხანი — კიკნაველეთი (საკრაულა) — ზეგანი — ბაღდათი — ჭუთაისი — სიმონეთი — ძვერულა — ჩხარი — სკანდა — ზესტაფონი — ტფილისი.

ექსპედიციის მუშაობაში მონაწილეობდნენ: ორი ეთნოგრაფი (ბარდაველიძე, ჩიტაია), ორი ასპირანტი (რეხვიაშვილი, ჩაჩაშვილი — საწარმოო პრაქტიკის მიზნით), მხატვარი (ბრაილოვსკაია), არქიტექტორი (პოპოვი) და ფოტოგრაფი (ბაღდადიშვილი). ექსპედიცია მუშაობდა ერთ თვეს.

ექსპედიცია მიზნად ისახავდა საკვლევ რაიონის მოსახლეობაში შემონახული მატერიალური კულტურისა და ხალხური რელიგიის გადმონაშთების შეგროვებას.

საგნის შესახებ არსებულ ლიტერატურაში დამოწმებულია ბაღდათის რაიონისათვის ვაზის უძველესი კულტურა. ასევე ამავე რაიონის არქეოლოგიური ნაშთებიც ძველ კულტურაზე მიგვითითებენ. ამას ერთვის ცნობები რაიონის ისტორიულ შარავნაზე მდებარეობის შესახებ (ზეკარი — აბასთ — უძანი).

ბაღდათში ჩასვლის უმაღლეს ექსპედიცია შეეცადა გასცნობოდა საბჭოთა დაწესებულებებში რაიონის წამყვან მეურნეობათა მაჩვენებლებს და გამოენახა თავისი მუშაობისათვის გამოსადეგი დამხმარე ძალები.

1. გამორიკვა, რომ ბაღდათის რაიონის ძირითად წამყვან მეურნეობად ითვლება მევენახეობა შემდეგ სოფლის საბჭოებში: ბაღდათი, დიმი, როკითი, ვარდციხე, წითელი-ხევი, ფერსათი, როხი, ობჩა I და II.

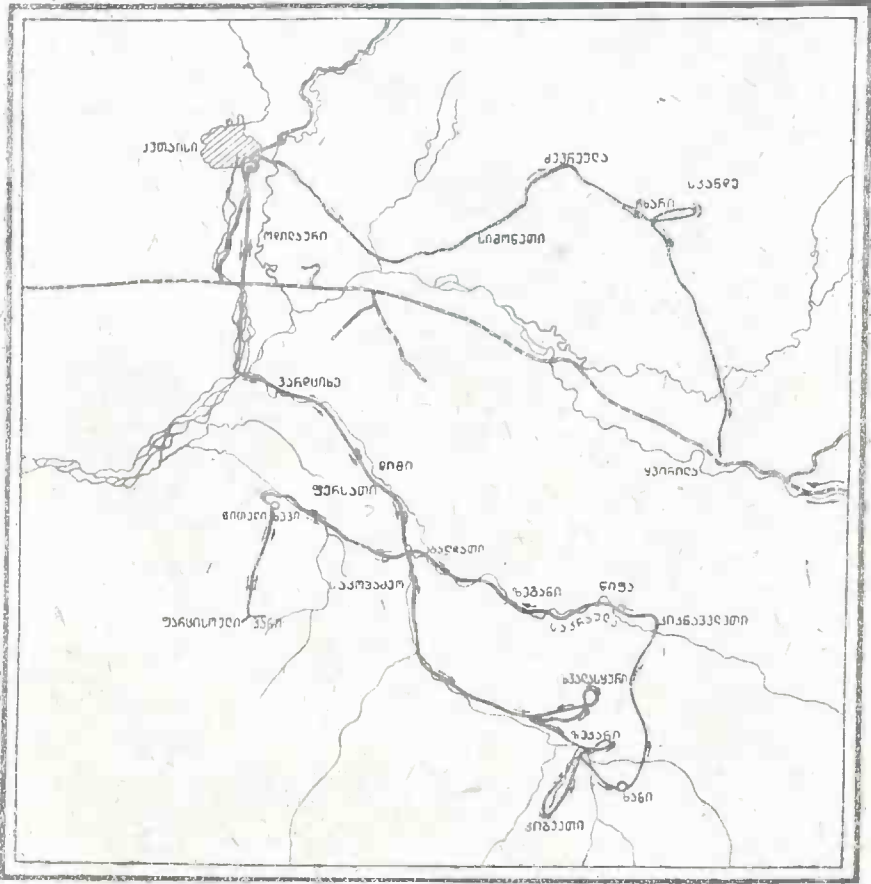
2. ამავე სოფლის საბჭოებში მემინდვრეობა დამატებითი სახის მეურნეობაა.

3. რაიონის მთიანი ზოლის მოსახლეობაში: ზეგანი, საკრაულა, ხანი, ზეკარი, წაბლის-ხევი — უმთავრესად მისდევენ მემინდვრეობას, ხოლო ზეგანსა და საკრაულაში მევენახეობა წარმოდგენილია ფართოდ.

4. მთიანი ზოლის მოსახლეობიდან ხანსა და ზეკარში მემინდვრეობასთან ერთად მესაქონლეობა (მეცხოველეობა) წამყვან როლს თამაშობს.

5. ცალკეულ სოფლებში მოიპოვებინ ხელოსნები: მკედლები, დურგლები და სხვ.

ამ მონაცემებისა და რაიონის გეოგრაფიული მდებარეობის მიხედვით ექსპედიციისათვის შედარებით იოლი შეიქნა სამუშაო პუნქტების დადგენა. რაიონის ძირითადი ხეობებიდან ექსპედიციამ იმუშავა: კარის-წყალზე, ხანის-წყალზე (ბაღდათის ზემოთ) და საკრაულაზე. ამ ხეობებიდან ექსპედიციამ ყველაზე მეტი დრო ხანის საზოგადოებაში დაყო. ექსპედიციის მიერ აქ მრავალი გადმონაშთი იქნა

ეკსპედიციის მარშრუტი

ფიქსირებული. ეთნოგრაფიული მასალის სიუხვის გამო ამ საზოგადოებას იმერთის ხეცურეთი უწოდეს ექსპედიციის წევრებმა.

ამასთანავე უნდა ითქვას, რომ ექსპედიციამ შედარებით ადვილად შესძლო დამხმარე ძალების ადგილობრივ გამოძებნა (გიორგი ახვლედიანი და სხვები).

ექსპედიციისათვის ქუთაისისა და ჩხარის რაიონებში მუშაობას ჭმთავრესად დამატებითი მუშაობის მნიშვნელობა ჰქონდა.

ექსპედიციის წევრებს შორის მუშაობა განაწილებული იყო ასე:

1. მატერიალური კულტურის გადმონაშთების შეგროვება—ერთი ეთნოგრაფი და ერთი ასპირანტი (ჩიტაია და ჩაჩაშვილი). ჩაჩაშვილს ამ დარგიდან მიეცა სპეციალური თემა: ხელოსნობა.

2. ხალხური სარწმუნოების გადმონაშთების შეგროვება—ერთი ეთნოგრაფი და ერთი ასპირანტი (ბარდაველიძე და რეხვიაშვილი). რეხვიაშვილს მიეცა სპეციალური თემა: დემონოლოგია. შრომის ამგვარი დანაწილება ჰგულისხმობდა მუშაობის უმთავრეს და უპირატეს გეზს თითოეული მუშაკისათვის. მუშაობის პროცესში ყოველი ჩვენგანი ობიექტთან შეფარდებით მასალას აგროვებდა საკუთარი თემის გარეშეც. დამხმარე ტექნიკური ძალები გამოყენებული იყვნენ საჭიროების მიხედვით ექსპედიციის მუშაობის ორბრვე დარგში. ექსპედიციამ შეაგროვა მასალები შემდეგ თემებზე:

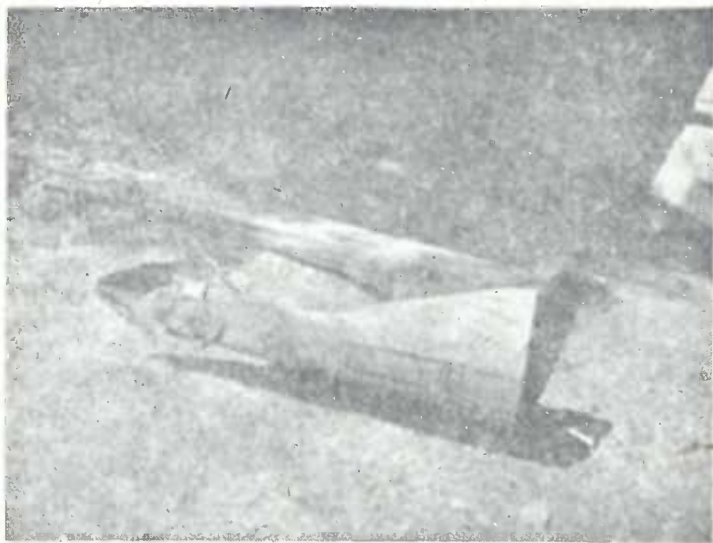
1. საცხოვრებელი ბინა და სამეურნეო ნაგებობანი. პირველ რიგში დადგინდა კარმიდამოს კომპლექსი და შემდეგ სათითაოდ გაიზომა და აიგეგმა კომპლექსის ცალკეული შემადგენელი ნაწილები სახეების მიხედვით. კარმიდამოს კომპლექსში წარმოდგენილია: სახლი, ბოსელი-ახორი, ნალია-სასიმინდე, ხულა, ჭურ-მარანი, საქათმე, სალორე, ცხვრის ბოსელი, ქარცა (დახურული ფიცრული, ცალმაგი სვანეთში), კორომა, აგრეთვე ძელური და კარავი. გაირკვა სახლის შემდეგი სახეობანი: კათხა-სახლი, ძელური, სუკიანი (ლინგიანი), ფიცრიანი, აფრიანი, კუნჭულიან-გოგიაწი (ბივი-პოსტაკონი), ქუბიანი, სათოფურიანი და დადგინდა ფაცხის მრგვალი სახის უძველესი ფორმა.

ასევე შესწავლილი იყო სახლის აგების ტექნიკა და საწარმოო იარაღები: მესმული, ხაზიანი, ნარბანდიანი კედელი და იატაკი, ქილუქი, ყურე, ბარამბული, სუხანე, მერჩი, ქალა და ქალაბანი (კარის ზედა და ქვედა ზღურბლი), გონებური, გონტური, ლირსი, ნასული, ნაორთახლი და სხვა. სახლის კომპლექსთან ერთად შეგროვდა ლაზური ორნამენტების მასალა, ხეზე ნამუშავრობის სუანტერესო ნიმუშები. ს. ხანში ლაზების ნაგებ სახლებზე აღმოჩნდა წარწერა ქართული და თურქული: „ბათომის გუბერნიის არჰავე ვეზიდის ფილარგეთის მცხოვრები უსტა ომერ ეფენდი“. რაიონში სამი ძმა ყოფილა (ომერი, ახმედი და მუსტაფა), რომელთაც აქ უშენებიათ ლაზური სახლები. მათი მიზაძეით, ადგილობრივ უსტებსაც ასეთი სახლები უკეთებიათ.

სახლის საკეთებელი იარაღებიდან რაიონის ამ ზოლში დადასტურდა ე. წ. „ქართული ცული“ იმერული ცულის ტიპის არსებობის გვერდით.

შესწავლილი იყო აგრეთვე კერის კომპლექსი თავისი ზესხვან-ოჯინჯალი-ოურთ.

2. მიწისმოქმედების კომპლექსი. ახალპირის, ტევრის, ახოს ანუ უყი ყანის ალება: გახოსვრა, გაჩეხვა, მოწვა, შემოყვევრა, დათესვა გათერძეთურთ. თესვის წესი, ხენა და სახენელი იარაღები: იმერული კავი და ყურიანი კავი. მაღალი და დაბალი კავი. ყურიანი კავი მთიან ზოლშია მოცემული. შესრულებულ იქნა 6 განაჯომი და ჩანახატი სახენელის ქუსლის ვარიანტებისა. კერდინი, ეშვიანი (სვლივა), საკკრელო, შუბიანი და სხვა. დადგინდა აგრეთვე სახნისის სახეები: საბილარი და საქვიე. ეს უქანასკნელი კეთდება რკინისგან ფოლადის შეურეგლად.

იმერული კავის ქუსლის ერთი ვარიანტი

პურეულებს შორის („თავთუხი“, „ხოტორა პური“, „ყირმიზულა“, ქუბი, ფეტვი) „იმერული პურის“ არსებობა დამოწმდა. შემდეგი კვლევა გაარკვევს ამ მარცვლეულის სახეობას.

მხალეულის 22 სახე იქნა ფიქსირებული და შესწავლილი იყო მათი საკმლად გამოყენების წესები (აღამიანისა და ფრინველისათვის).

მევენახეობის ხაზით ლიტერატურაში უცნობი ვაზის ოთხი ჯიში დამოწმდა.

1. მანათიანი (თეთრი სადრი)
2. მელაური (თეთრი საგვიანო)
3. ენძელაძის შავი
4. კირწმაგარა (სიმონეთში)

გარდა ამისა ცოლბკაური წარმოდგენილია აქ ორი სხვადასხვა სახეობის: ბაზალეთ-ცოლიკაური და მელქო-ცოლიკაური ანუ თოლიკაური. ამათ გარდა: ენიშვი-ს მოამბე, ტ. II.

1. ქართულა — თეთრი, გრძელ მარცვალა ყურძნის ჯიში, ჩვენ მიერ დამოწმებულია სვირის რაიონში. ლიტერატურაში ამ ჯიშის სახელია მხოლოდ ცნობილი, ხოლო მისი აღწერილობა და გავრცელების არე არ არის მოცემული.

2. კუნდა-წვანე-თეთრი. ლიტერატურაში ცნობილია „კუნდა“-დ. მისი გავრცელების არედი მიჩნეულია ყვირილისა და ძირულას ხეობა. ჩვენი ცნობებით ყურძნის ეს ჯიში მოიპოვება ბაღდათის რაიონში, სადაც ის ძველის-ძველ ჯიშად არის მიჩნეული და ყველაზე უკეთ სოფელ ხანში გვარობს. ვაზის ზოგიერთი ჯიში, სხვა პროვინციებში ცნობილი, ჩვენ საკვლევ რაიონშიაც გავრცელებული აღმოჩნდა: ტრედისფეხი, დონდლაბი, ანდრასოული, კაბისტონი, ციცკა.

ამავე რაიონში ფიქსირებულია გარეული ვაზი „ძღვლამი“, რომლის ყურძენს მწყემსები ღვინოდ აყენებდნენ. მალღარების ჯიშები აღმოჩნდა: „ასადასული“, „შესაური“, „ალიკარტი“, „ფლანგა“. ვაზის კომპლექსის სხვა საკითხებიდან აღწერილ-შესწავილი იყო: მოშენება, მოვლა, რთველი, ღვინის დაყენება (საწინახელ-საქაჯავი), შენახვა და სხვა.

3. მესაქონლეობის კომპლექსი. გაირკვა მესაქონლეობის სამი ზოლი. ბარული (ზამთარსა და გაზაფხულის პირად ქალაში), ზეგნური (აპრილი, მაისი, წიფობისთვისე — გურთაში), მთური (ტიტველაში — ივნის-ივლის-აგვისტო-სექტემბერი) და შემდეგ ისევ ზეგანი და ქალა. ამ ზოლებთან შეფარდებულია მეჯოგე-მწყემსის ბინაც — ქალაში და ტიტველაში — ძელური, ზეგანში — კარავი. რძის დაკვეთას აქ დარკინვა ეწოდება. მსხვილფეხა საქონელი აქ უპირატესად მეგრული ჯიშისაა. აქვეა იმერული ცხვარი, რომელსაც მოკლე კუდი აქვს მეგრული ცხვარის კუდთან შედარებით. იმერული ცხვარს შესწავლამ უნდა გაარკვიოს მისი ურთიერთობა მეგრულ ცხვართან. ცხენის ჯიშებს აქ ეტყვიან ქურთულს, ყაბარდულს და მეგრულ-იმერულს.

4. მონადირეობისა და მეთევზეობის კომპლექსი. მოკლული ნადირის განაწილების წესი: საშუბარი და საძმო. დადგინდა მონადირეობის კოლექტიური ფორმების გადმონაშთები; აგრეთვე ნადირობა შტებებით, ჯილა-მშვილდით და კოდალა-მშვილდით. თევზაობა: ხელით, ანკისით, ბადით (სასროლი, კუნჭულიანი, სასობავი), მარცახით (კვართ და ჟინჯელით), გოდრით, ფაცერით, ხოკით, „ბომბით“, თხემლის ფოთოლით, ნიგვზის კანით და ლაფნის ფოთოლით.

5. გადასაყვან და გადასახიდ საშუალებათა კომპლექსი. აღწერილ იქნა: კვანდრიკები (ქოჭი ხევისურული), თხილამური, კოჭამარხილი, ხარდნის მარხილი, ფრჩხილა || ლაშკინი, ძარმარხილი, ჩოჩილა ურემი, მაღალი ურემი, ჩალანდარი და ჩალანდრობა, წიღის სახეები, ოქვიარი და სხვა.

6. ხელფსნობის კომპლექსი. ა) კერამიკული წარმოება, განსაკუთრებით ქურების დამზადება (ყუბარი, ქვევრი, ჭური), ქურა და სხვა; ბ) მჭედლობა. წარმოების პროცესი, პროდუქცია, დაღები და სხვა. გ) მეყავრეობა, დ) მოწვნა, ე) ქვის დამუშავება, ვ) საქსლე-დგინში, ქსოვის წესები (კაკალა, ოროლი, დანძურაი) და მებარეშუმეობა.

7. ამასთან დაკავშირებით ფიქსირებული იყო სასოფლო და საგვაროვნო საკუთრების ნიშნები ხეზე—თარჯები: O, +, III (კიბი); საფუტკრეებზე—„და-ჯვარული“, საქონლის ყურებზე—ნამოზი და ჩაფრატნილი.

ხალხური სარწმუნოების გადმონაშთების ხაზით:

1. მონადირეობისა და მეთევზეობის კომპლექსიდან: ნადირის მწყემსი: მალამცახა || სილამცახან || სილამცახარ; წმინდა ევსტატე, გრიგოლ ზღვისა და წმინდა ლარსა. ამათგან პირველი სახელი წარმოითქმის მონადირისა და სხვა პირის შეხვედრის დროს მისალმების მაგიერ. ასევე პირველად თევზის დაჭერის დროს მეთევზე დაიძახებს მაგიური მნიშვნელობის სიტყვას „ასასა“, მეთევზე დაუდგამს შესაწირავს წმინდა ლარსს წყლის პირად ბუჩქებში ღვინით სავსე ჭინჭილას და სხვა.

მუშაობა ფარცისოულში აღმოჩენილ მონოლითზე

2. დემონოლოგიის კომპლექსიდან. ტყის ქალი, ქაჯი ანუ ქვიშროლია—წყლის და ჰაერის, ქაჯები, ჭინკები. ფიქსირებულია მოთხრობები: ქაჯებთან ბრძოლა, ქაჯის საყვარელი, კაბუეტი, ჯადოები და სხვა.

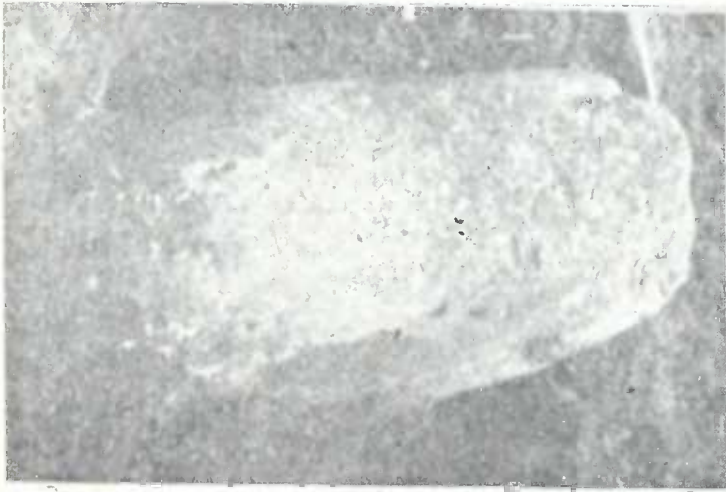
3. შვიდეულის დღეები. მთვარის ხანიერება და მასთან დაკავშირებული ხალხური შეხედულება. ვარსკვლავთა სახელები და თქმულებები მათ შესახებ.

4. დარ-აჟდართან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებები: გონჯაობა, ქაქუეთის წყალი, სამხთო.

5. ზვარაკ-შესაწირავთან დაკავშირებული ლეგენდები: კურო-ირმის შესაწირავის შესახებ, ყოველწლიურად ირმის მოსვლა ხატში, ბერიეთი (ხვალასკურში) და კარუგდებელი (ტყელაში). კარუგდებელის ქურდების

შესახებ. ლეგენდები ცხრათა ძმათა ნაქაბართა, ძალთაპირებისა და ტედორეს ქვაბის შესახებ.

6. აღიწერა დღესასწაულების წლიური ციკლი, 51 დღეობა. დადგენილიქნა მათი ვარიანტები. გაირკვა სათემო, საძმო სქესასაკობრივი დაჯგუფების, საოჯახო და ფარული დღესასწაულები. ამათგან სათემო დღესასწაულები პატრიარქალური ხანის მძლავრი ნაშთებითაა აღბეჭდილი. სათემო დღესასწაულის ნაწილი განკუთვნილია ცალკეული გვარებისათვის, ხოლო მეორე ნაწილი საკუთრივ სასოფლო დანიშნულებისაა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია საძმო დღესასწაულები სოფელ ხანსა და ზეკარში, სადაც ამ დღესასწაულებს მხოლოდ მამაკაცები იხდიან.

ფარცისოულში აღმოჩენილი მონოლითი

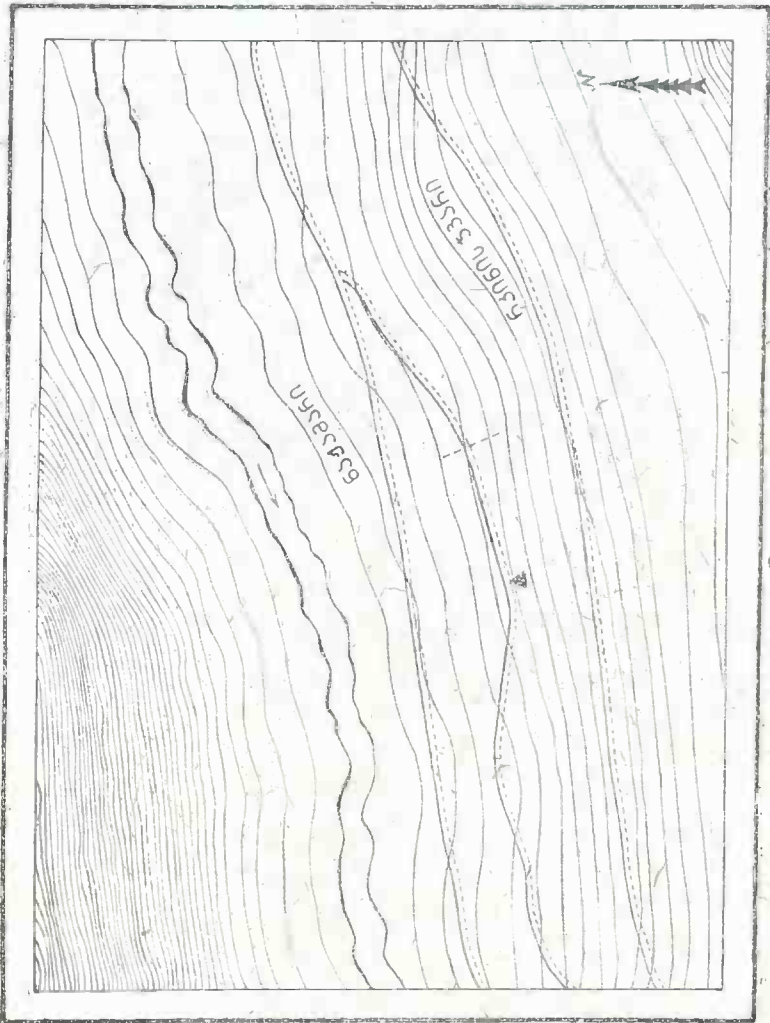
ამავე კომპლექსის ხაზით აღწერილია: „საპურშაო“, მიწის საწირავი, ყენობა, მარიეშლობა || მარიამშენობა || ბუჯირის || თაროს ლოცვა და სხვა.

დაზვერვის მიზნით ექსპედიციამ გზადაგზა იმუშავა ისტორიულ-არქეოლოგიურ ძეგლებზე. რეგისტრირებული იყო სალხინოს საკულტო ძეგლი. აქ ნახულ იქმნა სამარხები, რომლებშიც ნაპოვნი იყო ბრინჯაოს, სამაჯურები და ქანდაკება (პრიაპი). რეგისტრირებული იყო ნაციხვარი (ციხეთი) „დიმში“, ვანის ეკლესია (ნანგრევი) ფრაგმენტალური ფრესკებით, ფარცნოსოული, სადაც ქრისტიანული ხანის ძეგლებს გარდა (ქვაჯვრები და ჩუქურთმები) გზის პირად აღმოჩნდა უთუოდ წარმართული ხანის საკულტო დანიშნულების მონოლითები. ეს ადგილი უძველესი ნაქალაქარი ჩანს, რომელზედაც შემდეგში ქრისტიანული საკულტო შენობა უნდა მდგარიყო.

ფიქსირებული იყო კახორის ეკლესია საინტერესო ჩუქურთმებით, ფრესკების ფრაგმენტებით და ორნამენტიანი საფლავის ქვებით.

ნაციხვარი კიბეეთი (ზეკრიდან ზემოთ), სადაც ოქროს მძებნელებს უთხრიათ და საგრძნობლად დაუზიანებიათ ძველი. საწვეთია ზეკართან, სადაც კრამდენიმე წლის წინათ ნაპოვნი იყო კოლხური (კობანის) ტიპის ბრინჯაოს ცულები.

სანკუთის ზეკართან
/ზეგბა/

ამათგან ორი ჩვენ მიერ იქნა შექმნილი. ეს ადგილიც ნაქალაქარი ჩანს. აქ არის „კინის ჯვარი“ და „ნაქამარი“. ამთ გაღმა „ციხეთია“. ადგილის კონფიგურაციის მიხედვით აქ ფართო კულტურული ფენა ჩანს და მისი გათხრა საჭიროა.

ზეკარ-ხანიდან სჭრაულასაკენ მიმავალ გზაზე აღწერილი იყო კინკილეთის ფერდობზე ყოვრით ნაგები კედელი ნასოფლარში „როსტომანად“ წოდებული და „თხილარა“-ში მშრალად ნაგები ორთვალისანი სახლი.

„ქვერეულაში“: პალეოლითის ხანის გამოქვაბული — „საგვარჯილო“ და ეგრეთწოდებული „ტარიელის ციხე“, რომელიც ექსპედიციამ გაზომა.

ექსპედიციის მასალების გამოფენის ერთ-ერთი კუთხე

ზემოთქმულს უნდა დაესძინოთ, რომ ექსპედიციაში მონაწილე ასპირანტების მუშაობა დამაკმაყოფილებელი იყო.

ექსპედიციის მუშაობას განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა ადგილობრივი ხელისუფლება. ყოველგვარ დახმარებას გვიწევდა ახალგაზრდობა და პირველ რიგში კომკავშირლები. ამათგან ერთი ბნელ ღამეში სახიფათო გზით წამოვიდა ექსპედიციის მისაშველებლად. აგრეთვე კარგად გვხვდებოდა ადგილობრივი მოსახლეობა.

ექსპედიციის მიერ ჩამოტანილია:

1. ჩანაწერები	10 რვეული
2. სურათი შესრულებული ფერებში	32 ცალი
3. ჩანახატი ფანქრით	241 „
4. თარგი	2 კომპლ-
5. გეგმები და კრილები	45 ცალი
6. კარმიდამოს გეგმა	4 „
7. ფოტო გადაღება: 9x12	430 „
	ლეიკით
და 8. ბრინჯაოსა და კერამიკის კოლექცია.	75 მეტრი

თელავის რაიონი

1937 წლის ზაფხულს, ნ. მარის სახელობის ინსტიტუტის მიერ მივლენილ ვიქტორ თელავის რაიონში (თვენახევრით) კერამიკული მასალების შესაკრებად ჩემი სადისერტაციო შრომისათვის („კახური კერამიკა“).

მე წინასწარ განვსაზღვრე საექსპედიციო მარშრუტი, სახელდობრ: თელავი, კურდღელაური, ვარდისუბანი, მერე, რუისპირი და იყალთო.

ასეთი მარშრუტის არჩევის მიზეზი გახლდათ შემდეგი: გავიხილი მქონდა ხსენებულ სოფლებში კერამიკული წარმოების არსებობის შესახებ. 1935 წლის ზაფხულს პროფ. ივ. ჯავახიშვილის დავალებით კახეთში მუშაობის დროს, მე დავრწმუნდი ზემოაღნიშნული გარემოების სისწორეში და მეც წელს ჩემი სამოქმედო ასპარეზი ამ სოფლებით განვსაზღვრე. მუშაობა მომიხდა აგრეთვე შუამთისაკენ მიმავალ გზაზე და სახელდობრ შუშანას ხევიან ახლო მდებარე რაჭველების ახალშენში, რომელსაც კახელები შეცდომით იმერლების სოფელს ეძახიან.

მრავალი საინტერესო ცნობის გამოკითხვასა და ჩაწერასთან ერთად ჩემს მთხრობლებს ვეკითხებოდი აგრეთვე მეზობელი სოფლებისა და რაიონების მდგომარეობის შესახებ მეთიხეობის ხაზით.

მთხრობელთა გადმოცემამ ცოტათო გააფართოვა კერამიკული წარმოების არეალი თელავის რაიონის მასშტაბით და გარკვეული გახდა მთელი შიგნითა კახეთის (ახლანდელი თელავისა და ყვარლის რაიონების) კერამიკის ცენტრების არსებობის საკითხი.

დამოწმდა კერამიკული წარმოების შემდეგი დარგები:

1. მეჭურჭლეობა: ა) წითელი ჭურჭელი და ბ) ქაშანური ჭურჭელი,
2. წყლის მილების მკეთებლობა,
3. მექვევრობა,
4. მეთონეობა,
5. მეკერამიკეობა და
6. მეთაგურეობა.

ითიოეული დარგის გავრცელებულობა ცალკე სოფლების მიხედვით შემდეგ კურათს იძლევა:

1. მეჭურჭლეობას მისდევენ თელავში, ვარდისუბანში, მერეში, რუისპირში, იყალთოში და თაღლაურში (თელავის მეჭურჭლეები თელავის განაპირა მაწანწრის სახელწოდებით ცნობილ უბანში არიან მოქცეულნი).

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ სოფ. მერეს ადგილობრივი მცხოვრებნი ვარდისუბნის ტერიტორიაში ათავსებენ და ხშირად ცალკე სახელწოდებით არც კი იხსენიებენ. ასეთივე გარემოებასთან უნდა გვქონდეს საქმე ეთნოგრაფიულ წერილებში მოხსენებულ სოფელ არტოხანის მიმართაც, რომელიც ოდესღაც

სოფ. რუისპირის სამხრეთით მდებარეობდა, მაგრამ დროთა განმავლობაში შეერწყა სოფ. რუისპირს და დღეს არტოზანის სასელწოდებით სრულიად არ იხსენიება.

ზემოჩამოთვლილი სოფლებიდან თელავში აკეთებენ მხოლოდ წითელ ჭურჭელს, რუისპირში მხოლოდ ქაშანურს და დანარჩენ სოფლებში-კი ორივენაირი ჭურჭლის წკეთებლობაა დამოწმებული. ამით, რა თქმა უნდა, იმის მტკიცება არ შეიძლება, რომ თითქოს გამოირიცხული იყოს შესაძლებლობა თელავში ქაშანური ჭურჭლის კეთებისა და რუისპირში-კი, პირიქით, წითელი ჭურჭლის კეთებისა. ჩვენ აღვნიშნავთ მხოლოდ ამჟამად არსებულ მდგომარეობას და ამ აღნიშვნით ყურადღების ცენტრში ვაყენებთ ასეთი გარემოების შემქმნელ მიზეზების გარკვევის საკითხს.

ორი წლის წინ თელავშიც იყო ერთი „მექაშანურე“, რომელსაც თავისი სიცოცხლე ქაშანური ჭურჭლის კეთებაში დაებერებინა. მთხრობელთა გადმოცემით რუისპირის მექაშანურეთაგან ორი რამდენიმე წლის წინ წითელ ჭურჭელსაც აკეთებდა, მაგრამ დღეს იქ ვერცერთ წითელ ჭურჭლის მკეთებელს ვერ შეხვდებით.

იოკვევა, რომ წინათ ახალსოფელშიც უკეთებიათ ჭურჭელი, მაგრამ, როგორც ერთ მთხრობელთაგანი აღნიშნავს, ჭურჭელი უკეთებიათ არა ადგილობრივ მცხოვრებლებს, არამედ სხვა სოფლებიდან მოსულ მეჭურჭლეებს.

პირიქითში (საგარეჯო, პატარძლეული, ლილო, მარტყოფი, ხაში და სხვა), სიდანაც კახელ მეჭურჭლეებს ჭურჭლის დასაქრელებელი მიწა — „წერნაქი“ — მოაქვთ და სადაც, როგორც ისინი ამბობენ, ჭურჭლის მიწაც უნდა იყოს, წითელ ჭურჭელს არ აკეთებენ და შიგნით კახეთიდან წაღებულ ჭურჭელს უქმნიან გამსაღებელ ბაზარს.

რაკველების ახალშენში (ე. წ. იმერლების სოფელში) დამოწმებულია სადულურების, თონეებისა და კეცების კეთება. აქ თიხის დამუშავებას ქალები ეწევიან, იმ დროს, როდესაც კახეთის სოფლებში ეს საქმე მამაკაცთა ხელობად ითვლება. აქ არც სპეციალიზაციაა მოცემული ცალკე დარგების მიხედვით. შეიძლება იმიტომაც, რომ ხსენებული საქმიანობა არ ითვლება საშემოსავლო წყაროდ და უმთავრესად შინაურ მოთხოვნილებას აკმაყოფილებს. თუმცა მთხრობელთა განცხადებით მათ მიერ გაკეთებულ სადულურებს და კეცებს მეზობელი სოფლების მცხოვრებლებიც ყიდულობდნენ (კეცებს ახლაც ყიდულობენო), მაგრამ ამას უფრო შემთხვევითი ხასიათი ჰქონდა, ვიდრე მუდმივი. რაკველი ქალების თქმით წარმოების ამ დარგის ცოდნა თითქმის ყოველი დიასახლისის მოვალეობას შეადგენდა. ამჟამად ისინი მხოლოდ კეცებსა და სადულურებს აკეთებენ, თონეების კეთებისათვის კი თავი მიუხედავიათ, რადგან კახელი მეთონეების მიერ დამზადებული თონეებით მიდიან იოლას.

2. წყლის მიღების მკეთებლობა მეჭურჭლეობასთან არის დაკავშირებული, რადგან მზადდება წითელი ჭურჭლის თიხისაგან და იკრება ჭურჭლის ჩარხზე.

მილის მომჭრელიც მეჭურჭლეა, მაგრამ ყველა მეჭურჭლე არ მისდევს მის კეთებას, იქნებ, იმიტომაც, რომ მილს არა აქვს ფართო მოხმარებითი მნიშვნე-

ლობა, როგორც კურკელს და მხოლოდ განსაკუთრებული შეკვეთის შემთხვევაში მზადდება. ამის გამო მიღების კეთების საქმე მხოლოდ ორ სოფელს აუღია თავს — იყალთოს და მის მეზობელ სოფელს — ვარდისუბანს.

3. თონეების კეთებით, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ რაჭველების სოფელს, ცნობილი არიან: თელავი, იყალთო, აწყვერი, ახალსოფელი, შილდა, თაღლაური, რუისპირი და ვარდისუბანი.

ვარდისუბანში მეთონეების გარდა ხანდახან მექვევრებსაც უკეთებიან თონეები ქვევრის თიხისაგან.

გაღმა მხარის სოფლებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია სოფელი ახალსოფელი, რომელიც, როგორც მთხრობელთა ზმრავლესობა აღნიშნავს, წარმოადგენდა და დღესაც წარმოადგენს საუკეთესო თონეებისა და ქვევრების მკეთებლობისა და დახელოვნებული ოსტატების სამყოფელ ცენტრს.

4. მექვევრეობის ცენტრების შესახებ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამჟამად მხოლოდ ვარდისუბანსა და ახალსოფელში თუ შეგვხვდებით ქვევრების კეთებას, წინათ კი საკმაოდ ბევრ სოფელში ყოფილა წარმოდგენილი მისი წარმოება, სახელდობრ: ვარდისუბანში, ახალსოფელში, შრომაში (ყოფ. ვაჩნაძიანი) იყალთოში, კალაურში, ურიათუბანში, გურჯაანში, ვანთასა და ბუშატში.

უწინ თურმე იმერელი ოსტატები მოდენილან კახეთში და მათ უკეთებიან ქვევრები, კახელებს-კი იმათგან შეუთვისებიათ ეს ხელობა.

ამ გარემოებას ერთხმად ადასტურებენ როგორც მექვევრეები, აგრეთვე მეთიხეობის სხვა ოსტატებიც, თუმცა ზოგიერთი მათგანი ექვს გამოსთქვამს ამის შესახებ, მიუთითებს კახეთის ეკლესიებთან არსებულ მარნებში აღმოჩენილ ქვევრებზე და ფიქრობს, რომ უწინ კახეთშიც უნდა ყოველიყვნენ მექვევრეებიო, მაგრამ ეს მხოლოდ მოსაზრების გამოთქმაა და ცოცხალი ფაქტები კი მის საწინააღმდეგოს ლაპარაკობენ.

5. მეკრამიტეობას მისდევენ შემდეგ სოფლებში: ვარდისუბანში, მატანში, ალავერდსა, საბუესა, ინგილოების სოფელსა, ვაჩნაძიანსა, ალვანსა და ხოდაშენში.

ხოდაშენში თავიდანვე არ სცოდნიათ კრამიტის მოჭრა, ბოლო ხანებში ცდით დაწმუნებულან, რომ ხოდაშენის მიწაც გამოდგება კრამიტისათვის და მათაც დაუწყიათ კრამიტის კეთება.

როგორც ვხედავთ, ალაზნის გაღმა მხარიდან მეკრამიტეობის ცენტრების სიაში მხოლოდ თუშების სოფელია წარმოდგენილი. ზოგიერთი სოფლის მიხედვით, სადაც მე პირადად მიმუშავია (ვარდისუბანი, მატანი), შეიძლება ითქვას, რომ კერამიკული წარმოების არცერთ დარგს არ ჰყავს იმდენი ოსტატები, რამდენიც მეკრამიტეობას.

6. მეაგურეობის ძირითადი ცენტრი სოფელი კურდღელაურია, უკეთ რომ ვთქვათ, ადგილი, რომელიც თელავის „ავარაკსაც“ ეკუთვნის და კურდღელაურსაც. ადგილობრივი მცხოვრებნი მას მამყიანთ აღმართს ეძახიან.

მთხრობელთა გადმოცემით მათს ახალგაზრდობაში თავრიზიდან ყიზილბაშებიც-კი მოდენილან აქ აგურის საჭრელად, მათთან ერთად ქართველებსაც შემუშავიათ და შეუსწავლიათ ე. წ. რუსული აგურის კეთება. სხვათა შორის რუ-

სული აგურის შემოღებას მთავრად ოსტატები თელავში არსებულ ყაზარმების აშენების თარიღს უკავშირებენ.

ნამდვიანთ აღმართს, ამ აგურის საუკეთესო ლამის მდიდარ საბადოს, სადაც უწინ ქართული აგური უქრიათ, განსაკუთრებული სახელწოდებაც კი დაუმკვიდრებია. დღეს ეს ადგილი კახეთის მცხოვრებთა შორის აგურხანების სახელწოდებით არის ცნობილი.

აგურს სჭირან სხვა სოფლებშიც (იყალთო, ვარდისუბანი, კისისხევი, ბუშატი, ენისელი და სხვა), მაგრამ იქ ის ასეთ ფართო ხასიათს არ ატარებს, ზოგან არც მუდმივს და მის მომპრელთა რიცხვიც თითო-ორი დადამინებით განისაზღვრება.

დამოწმებულ იქნა თიხის ექვსი სახე:

1. წითელი ჭურჭლის, 2. ქაშანური ჭურჭლის, 3. თონის, 4. ქვევრის, 5. კრამიტისა და 6. აგურის.

ნამდვილად რომ ვთქვათ, ყველა მათგანს, როგორც თვით ოსტატებიც აღნიშნავენ, არ შეიძლება თიხა ეწოდოს. ქაშანური ჭურჭლის, კრამიტისა და აგურის მიწა—ლამია: წითელი ჭურჭლის, ქვევრისა და თონის კი თიხა. თონის თიხას მეჭურჭლეები სადღურის თიხას უწოდებენ, რადგან წითელ ჭურჭელში მხოლოდ სადღური მზადდება ამ თიხისაგან.

ნამდვილ თიხასაც და ლამსაც საუბარის დროს თიხის სახელწოდებითაც იხსენიებენ და მიწისაც, მაგრამ ნამდვილი თიხის შესახებ არასდროს არ იტყვიან რომ ლამიაო. ხშირად ლამისა და თიხის გარჩევას მიზნით იტყვიან ხოლმე: ეს ლამის თიხააო.

ქაშანური ჭურჭლის ლამი რუსიპირელებს სოფ. ახტალის თავიდან მოაქვთ (სახნავი მიწებიდან ვიღებთო), ვარდისუბნელებს-კი თურდრდან და, სახელდობრ, მყაანთ უბნის გადმოსწვრივ მდებარე ადგილიდან.

ქაშანური ჭურჭელი შეიძლება წითელი ჭურჭლის თიხისაც გაკეთდეს და ხანდახან აკეთებენ კიდევც, მაგრამ მის მოთხრას, მოტანას და მისგან გაკეთებული ჭურჭლის გაშრობას გაცილებით მეტი დრო და წვალება სჭირდება, ვიდრე ლამისას, კერძოდ ეს ითქმის სოფ. რუსიპირისა და ვარდისუბნის მიმართ, რომელთათვის ბევრად უფრო მოსახერხებელია ლამის შოვნა, რადგან ორივე სოფელი ქაშანური ჭურჭლის ლამის ადგილ-სამყოფელის — თურდოს ხევის, ნაპირებზე დასახლებული და მართლაც ამ სოფლების მექაშანურები მხოლოდ ლამისას აკეთებენ ქაშანურ ჭურჭელს.

ქაშანური ჭურჭლის ლამი განირჩევა თავისი მაღალი ხარისხით კრამიტისა და აგურის ლამისაგან; ლამი, რომლიდანაც ეს უკანასკნელნი კეთდებიან, არ გამოდგება ქაშანური ჭურჭლისათვის.

ქაშანური ჭურჭლის ლამი შედარებით ძნელი საშოვარიც არის და აგურისა და კრამიტის ლამს კი, მერელი მექაშანურის სიტყვით რომ ვთქვათ, „სადაც უნდათ მოსჩიქნიან“.

საერთოდ ლამისა და კერძოდ კრამიტისა და აგურის ლამის აღმოჩენა ბევრგან შეიძლება, მაგრამ წითელი ჭურჭლის თიხის პოვნა კი ასე ადვილი არ არის. ერთად-ერთი ადგილი, რომელიც წითელი ჭურჭლის თიხის მდიდარ სა-

ბადოს წარმოადგენს და საიდანაც მიეზიდებიან თიხას თელავის რაიონის ყველა მეჭურჭლეები, ეს, სოფელ იყალთოს ღვთაების ეკლესიასთან მდებარე ადგილია, რომლის ფართობი, როგორც იყალთოელი ოსტატები გადმოგვცემენ, ზომით ერთი კვადრატული კილომეტრი უნდა იყოს.

სწორედ იმის გამო, რომ უწინაც და ახლაც მხოლოდ იყალთოა წარმოადგენდა ამ შესანიშნავი თიხის საბადოს—„იყალთოს თიხა“ იქცა წითელი ჭურჭლის თიხის აღმნიშვნელ ტერმინად.

რომელ სოფელშიც მეთიხეობის რა სახეობაა წარმოდგენილი, იქ ან მის მახლობელ მიდამოებში უნდა მოიპოვებოდეს მისთვის საჭირო თიხა, ასე მაგ., თელაველი მეთიხეები თონის თიხას გიგოს გორის ძირში მდებარე ტყეში სთხრიან. სხვანაირად ამ ადგილს სესიკანთ გუბეებსაც ეძახიან. აქედანვე მიაქვთ თიხა წითელი ჭურჭლის ოსტატებს სადღურების გასაკეთებლად.

ვარდისუბნელი წეჭევრეები ქვევრის თიხას (ამავე თიხას თონისათვისაც იყენებენ) ამავე სოფლის თავში მდებარე ტყიდან ე. წ. რძიანეულიდან ეზიდებიან (რძიანეულს წყალს ეძახოდნენ და რაკი ტყეც იქ არის, სადაც ქვევრის თიხას ვთხრით, იმ ადგილსაც იმიტომ ჰქვია რძიანეულიო). ვარდისუბნის მეკრამიტეები კრამიტის მიწას ვარდისუბნის სახნავ მიწებში სთხრიან.

საერთოდ წესია, რომ აგურის „ქარხანა“ გამართული იყოს იქ, სადაც აგურის მიწა ითხრება. სწორედ ასეა მოწყობილი ზემოთაღნიშნულ აგურხანებთან, მაგრამ ზოგიერთ სოფელში მებაგურეებს მიწის მიზიდვა უხდებათ; მაგ., ვარდისუბნელი მებაგურეები აგურის ლამს ამავე სოფლის ბოლოში მდებარე—სასროლეს სახელწოდებით ცნობილ—ადგილიდან ეზიდებიან.

ოსტატს ადვილად შეუძლია თიხის გამოცნობა. ეს მათ, როგორც თვითონ ამბობენ, „ხელოსნობით—ოსტატობით“ იციან, მაგრამ ხანდახან ისიც შეიძლება, რომ თიხის დამახასიათებელმა გარეგნულმა ნიშნებმა ოსტატი-ხელოსანი შეცთომაში შეიყვანოს. ეს განსაკუთრებით იმ შემთხვევაშია შესაძლებელი, თუ ოსტატს ახლად მიგნებულ ადგილთან აქვს საქმე.

ძირითადი დამახასიათებელი ნიშნები, რითაც შეიძლება თიხის ერთი სახის გარჩევა მეორისაგან, რამდენიმეა.

წითელი ჭურჭლის ანუ იყალთოს თიხას მოთეთრო-მოყვითალო ფერი აქვს („ჭურჭლის თიხას მოთეთრო ფერი აქვს“—მეთონე ვარდუაშვილი, „ჭურჭლის თიხა თეთრიც არის და მოშავო უფრო ბევრია“—მეჭურჭლე პაპუნაშვილი, „ჭურჭლის თიხა თეთრია“—მეჭურჭლე აივანაშვილი, „იყალთოს თიხას მოთეთრო-მოყვითალო ფერი დასდევს“—მეჭევრე ღვთისიაშვილი) და „კორახია ისე, რომ მოთხრის დროს სულ ბელტ-ბელტი გადმოდის“.

იყალთოს მიწა მეტად ძარღვიანია. სწორედ ამ ძარღვიანობის გამო არის ის განკუთვნილი ჭურჭლის დასამზადებლად. ძარღვიანი თიხა კარგად მისდევს ხელში ოსტატს და ჭურჭელიც თხელი გამოდის, ჭურჭლის სითხელე-კი მის სიკარგეს აღნიშნავს.

„მკვდარი“ და „კუტი“ თიხა კი ხელში არ მოსდევს ოსტატს და ჭურჭელიც სქელი გამოდის.

სწორედ თიხის უვარგისობით ხსნიან კახელი მეჭურჭლეები ტფილისური ჭურჭლის სისქელეს.

მეჭურჭლეს, თუ თვალთ ჭურჭლის თიხად ცნობის ფაქტის დადასტურება უნდა, შეუძლია მოთხრის დროს იქვე დაასველოს და გაიგოს თიხა ძარღვიანი თუ უძარღვო.

სადურის თიხა (იგივე თონის თიხა) ფერად წითელია; თონის თიხა კი „მოშავო ფერისაა, შავნარევი თიხაა“, ერთიცა და მეორეც კორახია და აგურისა და კრამიტის ლამთან შედარებით მეტი ძარღვის მქონენი არიან.

ლამი მოყვითალოა, უძარღვოა და „ბოში“. ლამის სხვადასხვა სახეს შორის ყველაზე უძარღვო, კუტი და ბოში აგურის ლამია და ყველაზე ძარღვიანი კი ქაშანური ჭურჭლის ლამია.

კრამიტის ლამიც განირჩევა აგურის ლამისაგან არა მარტო უკეთესი ძარღვიანობით, არამედ იმითაც რომ მას აგურის ლამისაგან განსხვავებით „დაობებულივით ზოლები დასდევს“. ხშირად ხდება მათი ერთსა და იმავე ადგილზე აღმოჩენა, ასეთ შემთხვევაში კრამიტის ლამი ყოველთვის აგურის ლამის მომდევნო ფენას წარმოადგენს ხოლმე. თიხებისა და ლამების დამახასიათებელ და ურთიერთისაგან განმასხვავებელ ნიშნებზე დამაჯერებლად ლაპარაკი ჯერჯერობით სპეციალური გამოკვლევის გარეშე ძნელია, რადგან ამ ნიშნებისა და განსაკუთრებით ფერების აღნიშვნის დროს აზრთა სხვადასხვაობას აქვს ადგილი.

ეს გასაგებიც იქნება, თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ გარეგნული შეხედულებით და შინაგანი თვისებებით ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან არა მარტო თიხის ეს ძირითადი სახეები, არამედ სხვადასხვა სოფელში არსებული, მაგრამ ერთსა და იმავე საგნის დამზადებისათვის განკუთვნილი თიხებიც, მაგ., ვარდისუბნის აგურის ლამი განსხვავდება აგურხანების აგურის ლამისაგან, თელავის თონის თიხა (იგივე სადურის თიხა) ვარდისუბნის თონის თიხისაგან, ვარდისუბნის კრამიტის ლამი ვაჩნაძიანის კრამიტის ლამისაგან და სხვა.

თიხის დამახასიათებელი ნიშნებისა და, კერძოდ ფერების შესახებ არსებულ აზრთა სხვადასხვაობა, რომელიც ზოგჯერ შეიძლება ერთი და იგივე საგნის სუბიექტურად სხვადასხვანაირად ათვისების შედეგი იყოს, სრულიად არ ლაპარაკობს თიხის შემოწმების დროს ხშირი შეცდომის დაშვების შესაძლებლობაზე. პირიქით, ყოველ ოსტატს დაბეჯითებით შეუძლია თიხის სახე ზედმიწევნით გამოიცნოს, თუნდაც მოცემული თიხის გარეგნული შეხედულება მის მიერ მრავალჯერ დამუშავებული თიხის გარეგნულ შეხედულებას ზუსტად არ შეესატყვისებოდეს. ერთი რაჟ მანაც უდავოდ ცხადია თიხის ოსტატებისათვის, სახელდობრ ის, რომ თიხა ძარღვიანი და „ფიცხი“, ლამი-კი მკვდარია, კუტია, ბოში და „გრილი“. თიხათა შორის ყველაზე ფიცხი სადურის თიხაა და ყველაზე ძარღვიანი წითელი ჭურჭლის თიხა. ლამებს შორის კი ყველაზე უძარღვო და გრილი აგურის ლამია.

თიხისა და ლამის თვისებათა თავისებურებებით აიხსნება ის, რომ თონის, სადურის, ქვევრისა და განსაკუთრებით წითელი ჭურჭლის კეთება სულ სხვანაირ პირობებს საჭიროებს და ქაშანური ჭურჭელი, აგურისა და კრამიტის კეთება-კი სულ სხვანაირს.

პირველნი საჭიროებენ გრილს, უმზეო და ქარისაგან დაფარულ ადგილს, მეორენი-კი პირიქით მზეზე კეთდებიან (ზოგ სოფლებში და კერძოდ ვარდის-უბანში კრამიტი გრილოში იჭრება):

როდესაც ამა თუ იმ თიხას მისგან დამზადებული საგნის სახელწოდების მიხედვით აღნიშნავენ, ამით, რა თქმა უნდა, არ ამბობენ იმას, რომ ამ საგნის გაკეთებისათვის მხოლოდ ეს თიხაა საკმარისი, მაგ., სადღურისა და თონის გაკეთებისათვის აუცილებლად საჭიროა სადღურის თიხისა და აგურის ლამის გარკვეული რაოდენობით შერევა, ქვევრის გაკეთებას კი, ქვევრის თიხისა და შლამის შენაერთი სჭირდება.

მეტურტლებების თქმით სადღურის თიხისა და შლამის შენაერთისაგან დამზადებული სადღური მეტად მაგარი გამოდის, ამით უნდა აიხსნებოდეს ის გარემოება, რომ რაჭველების სადღური, რომელიც ამ წესით არის გაკეთებული, ცნობილია თავისი გამძლეობით.

ზოგიერთ შემთხვევაში წითელი ქურჭლის, ქაშანური ქურჭლის, კრამიტისა და აგურის დამზადებაც თიხათა განსაკუთრებულ შერევას მოითხოვს.

ქაშანურად მხოლოდ წვრილი ქურჭელი იჭრება, დაახლოებით ორ ხელადიანამდე, წითელ ქურჭელში კი შედის როგორც წვრილი, აგრეთვე მსხვილი ქურჭელიც. ქაშანურად მსხვილი ქურჭლის დამზადება, რაც ძალიან იშვიათად ხდება, მოითხოვს ან ლამისა და იყალთოს თიხის შენაერთს, ან მხოლოდ იყალთოს თიხის გამოყენებას.

წვრილი ქურჭლის შემადგენლობის მხრივაც სრული იგივეობა არ გვაქვს მოცემული, ზოგიერთი რამ, რაც წითელ ქურჭელში კეთდება, გამოირცხულია ქაშანური ქურჭლიდან და პირიქით.

ქურჭლის ყოველ სახეს თავისი დანიშნულება აქვს მიკუთვნებული. მზადდება წყლის („კოკა“, „ხელჩაფა“, „სურა“, „ტოლჩა“ და სხვა), ღვინის („გოზაური“, „თუნგიანი“, „ხელადა“, „ჩარეკა“ და სხვა), საქმლის („სადღური“, „ჯამი“, „ქვაბქოთანი“, „ბაღია“, „საწველელი“, „ლანგარი“ და სხვა), ბავშვის სათამაშოდ („ჭიჭილა“, „ყულბა“ და სხვა) და სხვადასხვა პროდუქტის შესანახად განკუთვნილი („მწილის ქილა“, „ყველის ქილა“ და სხვა) ქურჭელი.

კახეთში კოკა საწყაო ერთეულს არ წარმოადგენს, ის მხოლოდ წყლის მოსატანი ქურჭლის დანიშნულებას ასრულებს, მაგრამ მისი სიდიდის განსაზღვრა მანაც შეიძლება შემდეგ გარემოებათა წყალობით:

წითელ ქურჭელში არსებობს ოთხნაირი თუ ხუთნაირი გუნდა: 1. ჩარეკის; 2. ხელადის; 3. თუნგიანის (ანუ სურის); 4. კოკისა და 5. გოზაურის.

ყოველ გუნდიდან მისთვის სახელის მიმცემი ქურჭლის გარდა სხვა მისი ტოლა ქურჭელიც კეთდება.

ჩარეკის გუნდა ორჯერ პატარაა ხელადის გუნდაზე, ხელადის გუნდა ორჯერ პატარაა თუნგიანის გუნდაზე, კოკის გუნდა კი ორჯერ დიდია თუნგიანის გუნდაზე, მაშასადამე წესიერი კოკა ოთხხელადიანი უნდა იყოს, მაგრამ ხშირად კოკისა და სურის ხაზით დიდ-პატარაობას აქვს ადგილი, რაც, რა თქმა უნდა, ნაკლებად დასაშვებია ჩარეკის, ხელადისა და სხვა საწყაო ერთეულების მიმართ.

ჩვენ სასხვათაშორისოდ აღვნიშნეთ მეხუთნაირი გუნდას და კერძოდ გოზაურის გუნდას შესახებ, რადგან დღითონ მეტურტლებიც უმთავრესად ოთხნაირ

გუნდას დაასახელებენ ხალკე და გოზაური გუნდას შესახებ-კი ცალკე აღნიშნავენ. ეს, ალბათ, იმით უნდა აიხსნებოდეს, რომ გოზაურის გუნდა არ ემორჩილება დიდ-პატარაობის თანმიმდევრობას ზემოთხსენებული ოთხი გუნდას მსგავსად, გოზაური შეიძლება გაკეთდეს კოკის ტოლად, ე. ი. ოთხხელადიანიც, ამაზე პატარაც და ჩაფიანიც.

ასე რომ უმთავრესად მისი გარეგნული მოყვანილობა და არა სიდიდე განსაზღვრავს მის სახელწოდებას.

გოზაური, ქილა, კოკა და სხვა დიდი ჭურჭელი ორნაწილად იჭრება ანუ როგორც ხანდახან თვითონ მეჭურჭლეები გამოსთქვავენ ხოლმე—„ზარფუშითა კეთდება“. ჯერ იჭრება ზარფუში და მერე გუნდის დარჩენილი ნაწილიდან კეთდება „ტანი“ ანუ „საფილე“, რომელსაც ჩარხზედვე დაედგმება ზარფუში. ჭიჭილები და სხვა პატარა ჯამის ჭურჭელი კოკის გუნდაზე იჭრება, ასე მაგ., კოკის გუნდიდან 15-20 ჭიჭილა უნდა გამოვიდეს (ჭიჭილას ჭიჭლასაც ეძახიან).

ქაშანურ ჭურჭელში ჯამის გუნდაზე იჭრება ბადია, ლანგარი და სხვა მათნი მსგავსნი. ჯამის გუნდაზე, რომლიდანაც ათი ჯამი გაშოდის, მოიჭრება სამი-ოთხი ბადია (წითელი ჭურჭლის, ქაშანური ჭურჭლის, კრამიტისა და აგურის მიმართ ხმარობენ „მოჭრასაც“ და „გაკეთება“-საც, თონესა და ქვევრზე-კი მხოლოდ „გაკეთება“-ს იტყვიან).

წითელი ჭურჭელიცა და ქაშანურიც ერთსა და იმავე ჩარხზე იჭრება, ორივენიერი ჭურჭლის ოსტატები კეთების დროს ხმარობენ „ხელისფიცარს“, რომელსაც ჭურჭელი „ამოჰყავს“ კიდევ და „ასუფთავებს“ კიდევ.

ხელისფიცარი მოძრაობის შედეგად ჭურჭლის გვერდებს ეცლება ზედმეტი თიხა, სწორედ ეს ანაფხევი თიხა, რომელსაც მეჭურჭლეები „დასტაკილს“ უწოდებენ, იხმარება ყურების გასაკეთებლად.

„ყურის მობმა“ ჭურჭლის გაკეთების უმაღლვე არ შეიძლება, მას შემორობა სჭირდება, ასე რომ, ერთ დღეს გაკეთებულ ჭურჭელს მეორე დღეს, ან იმავე დღეს—თუ კარგი ამინდია და ჭურჭელი „საყურეთ შემოვიდა“—„დააქსამენ ყურებს“, „დაჰყურავენ“.

წითელი ჭურჭელი ქარხანაში გამართულ „ყაფაზებზე“ შრება, ქაშანური კი გარეთ, ეზოში, სპეციალურად მისთვის გამართულ ხარაჩოებზე. დაუწველ ჭურჭელს ოსტატები „ალიზს“ უწოდებენ (ალიზი ეწოდება აგრეთვე დაუწველ ქვევრს, თონეს, მილს, აგურს, კრამიტს).

ძველად წითელი ჭურჭლის ოსტატებს თუმების, ფშავლებისა და ზოგიერთ ბარის სოფელთა დავალებით „სადღვებლებიც“ უკეთებიათ, მაგრამ მასზე მოთხოვნილების შემცირებასთან დაკავშირებით შეწყვეტილა მისი დამზადება.

წინათ საკმაოდ გავრცელებულ თიხას ჭურჭელს ე. წ. „მარანს“ ახლა იშვიათად აკეთებენ, რადგან დღეს ის მხოლოდ სუფრის სამკაულს წარმოადგენს.

შეიძლება ითქვას, რომ გაბატონებულ ელემენტს წითელ ჭურჭელში წარმოადგენს კოკა და ქაშანურში კი ჯამი. ამ გარეობების სისწორეს შევძევთ ფაქტები ადასტურებენ: წითელი ჭურჭლის თიხას „კოკის თიხაც“ ეწოდება, ჭურის სიდიდეც კოკით იზომება, მაგ., იტყვიან ხოლმე, რომ ერთ ურმიან ჭურამში 40-50 კოკა უნდა ჩავიდეს და სამასი ჭურჭელიო.

და ყოველი მეჭურჭლის მიერ გაკეთებული მარანი სწორედ ასეთი მოყვანილობისაა, თუმცა ცხვრის თავის მაგყერ შეიძლება გაკეთდეს ირმის, ხარის ან ქამეჩის თავიც.

ცოტა რამ უნდა ვთქვათ ქაშანური ჭურჭლის კეთების ირგვლივაც. ქაშანური ჭურჭელი წითელი ჭურჭლისაგან განსხვავებით კრელდება არა წერნაქით, არამედ „თოგალით“; იწვება არა ერთხელ, რფგორც წითელი ჭურჭელი, არამედ ორჯერ.

თოგალი „სპილენძის ქვაბის ანაფხვია“, „კვერის ცემის დროს ჩამოცვიფნილი ანაფხვინია“, მას მექაშანურები მექვაბებებისაგან ან მქედლებისაგან ყიდულობენ.

სპილენძის ამ ნაფხვენს დაძველებენ სპეციალურად ქაშანური ჭურჭლის საჭიროებისათვის გაკეთებულ „წამლის წისქვილზე“. დაფქვის დროს მას წყალი ესხმება, წყლით იფქვება და იტყევა მოსქელო სითხედ.

სწორედ ამ შავი ფერის სითხით აჭრელებენ წითლად დამწვარ ჭურჭელს (პირველ დაწვას წითლად დაწვა ჰქვია).

თოგალით დაჭრელებულ ჭურჭელს (თოგალი მალე აშრება ჭურჭელს) შექლებდებენ თეთრი ფერის წამალში, წამალი დაჭრელებულს მთლად დაჰფარავს, მაგრამ მეორედ დაწვის შემდეგ კვლავ გამოჩნდება. შავად დაჭრელებული ღურჯად დაიწყებს ყურებას და თვითონ წამალსაც ეღვარება მიეცემა.

წამალში ურევია „ტყვიძა“, „ქალა“, „თაგემარილა“ და „შუშა“.

ჯერ ტყვიძისა და ქალის ნარევი დაიწვება პატარა ქურაზე, ქურა ორად არის გაყოფილი, ერთ მსარეს ტყვიძა-ქალა ყრია და მეორე მსარეს-კი ცეცხლი ანთია.

„რამდენი მალა პირი დაიწვება“ ამ ნარევის, იმდენი ცალ მსარეს გადასწევენ, ასე მოქმედებენ მანამ მთლად დაიწვებოდეს.

ამგვარად, დამწვარ ტყვიძისა და ქალის შენაერთს აურევენ დაფქულ შუშასა და თაგემარილას, წაიღებენ წამლის წისქვილზე და დაძველებენ ისევე, როგორც თოგალს. დაფქვის შედეგად მიიღება მაწონივით თეთრი და მოსქელო სითხე, ანუ წამალი, რომელსაც ჩაასხამენ თაღარში, და მასში, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, შექლებდებენ თოგალით მოხატულ ჭურჭელს.

ზოგიერთ ჭურჭელს მეჭურჭლეები რამდენიმე სახელით აღნიშნავენ, მაგ., სურა ანუ „კოკურა“, სადუღარი ანუ „ქოთანი“ და სხვა.

ერთი და იგივე დანიშნულებისა და სახელის მქონე ჭურჭლებიც სხვადასხვანაირი მოყვანილობის გამო მათი თავისებურების გამომხატველ სახელწოდებებსაც ღებულობენ, მაგ., ხელადა ორნაირია—„ქართული“ და „ღუქნური“. ღუქნური ხელადა სხვა სახელწოდებდაც იხსენიება: „მიკიტნური“, „ქუსლიანი“, „კოხტა“ და სხვა. ქართული ხელადაც აგრეთვე იხსენიება, როგორც „სწორპირიანი“, „სადა“, „უძირო“ და სხვა. თითქმის ყველა სოფლის მეჭურჭლე იხსენიებს ქართულ ხელადას, მაგრამ რუისპირში ის თურმე არც-კი გაუგონიათ და ქართულ ხელადას „თუშური“ ხელადის სახელწოდებით აღნიშნავენ.

მილი, როგორც უკვე ვთქვით, ქურქლის ჩარხზე იჭრება და ქურქლის ქურაში იწვება.

მილიც, რომელიც ძველად უკეთებიან, მოყვანილობით ასლანდელის მსგავსი ყოფილა, მაგრამ გამძლეობით-კი ახლანდელზე უკეთესი. თვითონ მილის მკეთებლებიც ამ მხრივ ძველ ოსტატებს ანიჭებენ უპირატესობას. იყალთოელი მე-ქურქლე-მემილე სანდრო მრელაშვილი გადმოგვცემს შემდეგს: „რამდენიმე წლის წინათ სოფ. ლეიომ წყლის გამოყვანა მოიწადინა და ამ საქმის გასაძლიერებლად კაცებიც აირჩიათ. ერთმა არჩეულთაგანმა დხნარჩენებს უამბო, რომ როდესაც ბაეში ვიყავი ბერსევანზე მილში კვიპრიონის ბუდე ვიპოვე და თუ იმ ადგილას გათხრას შევძლებთ შეიძლება ჩვენთვის გამოსადეგი მილები აღმოვაჩინოთ“. მართლაც დაუწყიათ თხრა და რამდენიმე ქილა და 2000 შილი ამოუღიათ.

ოციოლეებს მილის მკეთებლებისათვის იმისთანა მილების გაკეთება მოუთხოვიათ, მაგრამ ასეთი დიდი, სქელი და მაგარი მილის გაკეთება მათ ვერ მოუხერხებიათ.

მეთონეები თონეს და კეცს აკეთებენ, მექვევრეები კი ქვევრს, ქოცოსა და თაღარს (თაღარს მექვევრეები და წითელი ქურქლის ოსტატები მუშაობის დროს საჭირო წყლის ჩასაყენებლად იყენებენ, მექაშანურეები მასში ქურქლის შესაღებ წამალს ასხამენ, გლესკაცობა კი უწინ, და ნაწილობრივ ახლაც, მას ვენახის წამლის დასაყენებლად სმარობდა).

მეთონეს თონის გაკეთებისათვის არ სჭირდება არც ჩარხი (როგორც მე-ქურქლეებსა და მექვევრეებს) და არც ყალიბი (როგორც მეაგურეებსა და მეკრამიტეებს). მეთონეს სამნაირი ზომის „ფარგალი“ აქვს: დიდი, საშუალო და პატარა. ამის შესაბამისად თონეც სამნაირი ზომისა კეთდება (დიდი, საშუალო და პატარა). მეთონე, როდესაც თონის გაკეთება უნდა, ვაკე და კარგად დასუფთავებულ ნიადაგზე „შემოუსობს ფარგალს“. შემოხაზავს წრეს და დაიწყებს თონის კეთებას. მეთონე თონის კეთებას ბუნარევი გუნდით იწყებს, რადგან ცეცსლისაგან ყველაზე მეტი ძალა ძირსა აქვს და ბზის არევით კი მას გამძლეობა ეძლევა.

მეორე პირიდან დაწყებული დაასლოვებით ერთ მტკაველის შემდეგ მას ბზე აღარ სჭირდება და უბზეოთიხით „ეგლება პირები“. ახლად შემოვლილი პირი ცოტათი რომ შემრება, „გაიფიცრება“ ფიჭვის ხელისფიცრით ანუ „გონგით“.

თუ ძალიან ცხელა, დღეში მეთონე ორ პირს შემოუფლის, თუ არა და ერთს. თონე, კეთების დროს ისე „მოჰყავს“ ოსტატს, რომ ზევით და ზევით თანდათან ვიწროვდება და ბოლოს უკეთდება „პირი“ ანუ „შიპი“.

გამშრალი თონე იჭრება სამ ნაჭრად და ნაჭრებადვე ლაგდება ქურაში დასაწველად.

თონე ორგვარი მოყვანილობისაა—„პირგანიერი“ და „პირმოხვეული“, პირველი შოთი პურის დასაკვრელად არის კარგი, მეორე კი მრგვალი პურის.

თუმც იშვიათად, მაგრამ ხანდახან მაინც მეთონეები ე. წ. მექვევრულ თონეებსაც აკეთებენ მეპურეების შეკვეთით. მეპურეების თონე დიდი ზომისაა, ქვევრეებით მუცელგანიერია, ძირი და პირი-კი ვიწრო აქვს. ამ თონეს მეპუ-

რები თვითონვე გამოწვევენ ხოლმე ჩადგმის შემდეგ, რადგანაც ამ თონის ქურაში დაწვა შეუძლებელია. თუ შექვევრემ გააკეთა ასეთი თონი, რა თქმა უნდა, ის დასწვავს კიდევ ქვევრის ქურაში; იმის გამო, რომ მისი დაწვა მხოლოდ ქვევრის ქურაში შეიძლება, იქნება იმიტომაც ჰქვია მას მექვევრული თონი.

მეთონების განცხადებით ერთ კარგ ხელოსანს კვირაში სამი თონის „გამოყვანა“ შეუძლია.

მეთონე, როდესაც დამთავრებს მისი ქურისათვის საკმარისი თონების გაკეთებას, შეუძლება დაწვისათვის მზადებას.

თონის ქურა სხვადასხვა ზომისაა. არის ქურა, რომელიც 12 თონზე მეტს ვერ იტევს და არის ისეთი ქურაც, რომელშიც ორმოცი თონი ჩადის.

მექვევრების ჩარხი მეტად პატხარაა და შარტივად მოწყობილი, ის მხოლოდ ქვევრის ძირის გასაკეთებლად იხმარება.

ქვევრის ძირის კეთების დროს მექვევრე ჯდება დედამიწაზე, ფეხებს შუა იდგამს ამ პაწია ჩარხს და იწყებს ძირის კეთებას. ასე გააკეთებს რამდენიმე ძირს ერთად და დააწყობს იქვე ქარხანაში გასაშრობად. პირებზე ბურასის ან კომბოსტოს ფოთლებს აფარებს, რომ შემდეგი პირის შემოვლამდე ნელადა შეინახოს. გაშრობის შემდეგ ძირი ჩაიდგმება მალაღ ფეხებიან სკამში, რომელსაც თავი მრგვალადა აქვს ამოჭრილი, სკამზე განაგრძობს ოსტატი ქვევრის კეთებას, და როდესაც მას სათანადო სიმძლემდე მიიყვანს, გადაიღებს სკამიდან და მიწაზე დასდგამს სხვა ქვევრების გვერდით. ამ ადგილას დასრულდება ქვევრის კეთება, ამ ადგილსავე დარჩება ის დაწვის დროის მოსვლამდე.

ერთ ჯერად მხოლოდ ორი პირის შემოვლება შეიძლება, ორი „შემოვლა“, მექვევრული ტერმინით რომ ესთქვათ, ერთი „მოქნა“ „შემდეგი შემოქნა მხოლოდ ორი-სამი დღის შემდეგ შეიძლება (თუ ცხელა, ორი-სამი დღე ეყოფა გამოშრობას), გრილ ამინდში-კი ერთ კვირასაც გასტანს. ყოველი შემოქნის შემდეგ ქვევრის პირებს ფოთლები ეფარება და რომ არ გადასკდეს ირგვლივ „ხრალი“ ეჭირება „პირის მობრუნებამდე“. როდესაც ქვევრი თავის სიდიდეს მიაღწევს და „საყელეთ მოვა“, „შეიყვლება“ და ბოლოს „თავიც მოემება“.

ყველაზე პატარა ქოცო 5-6 ხელადიანია, ყველაზე დიდი კი საპალნიანის საპალნიანის შემდეგ მას უკვე ქვევრი ეწოდება. ჩვეულებრივ ექვს საპალნიანზე დიდ ქვევრს მეტად იშვიათად აკეთებენ.

ქურაში ჯერ ქვევრები ეწყობა მწკრეზე და ქვევრებზე-კა ქოცოები ლავდება.

როგორც ჩანს ქვევრის ქურის სიდიდე გარკვეულ ზომას უნდა ემორჩილებოდეს. ჩემ მიერ დაკითხული მექვევრე-მთხრობლები ერთნაირად აღნიშნავენ იმას, რომ ქურაში ჩადის ექვსი ქვევრი და 20-25 ქოცოო.

დღეს მექვევრეები დამოუკიდებლად მუშაობენ. ყველა მათგანს აქვს საკუთარი ქურა და ქარხანა. თიხის მოტანასა, დაზეღვასა და ქურის დაწვაზედაც თვით მექვევრე ოსტატს უხდება ზრუნვა, ამიტომ მთელი სამუშაო პერიოდის განმავლობაში (აპრილიდან სექტემბრის გასვლამდე) მექვევრე მხოლოდ ორი ქურა ქვევრის გაკეთებას ასწრებს. წინათ-კი, რადგან მექვევრეობა მოღვაწეობას-

თან იყო დაკავშირებული, გაცალბებით მეტის გაკეთება შეიძლებოდა და მართლაც ამავე ხნის განმავლობაში ათი ქურა ქვევრი იწვებოდა (რადგან ათი ქურა ქვევრი მზადდებოდა მთელი ზაფხულის განმავლობაში, ამიტომ მოდგამსაც ათს ანგარიშობდნენ, მაგრამ თუ რომელიმე მოდგამი სამი ქურის დაწვას მოიწადინებდა, მაშინ ის სამჯერ მეტ ხარჯსაც გაიღებდა და მოდგამების რიცხვიც ნაკლები იქნებოდა).

მოდგამებს უნდა მიეტანათ მათთვის თიხა, შლამი და შეშა. მათვე უნდა ექმნათ პური ოსტატისა და მეტალახებისათვის (ოსტატს ორი მეტალახე უნდა ჰყოლოდა). რა თქმს უნდა, ყველა ერთ დროს არ გაიღებდა ამ ხარჯს, თვით მოდგამებს განაწილებული ჰქონდათ დრო და ჯერ-ჯერად ემსახურებოდნენ მექვევრებს. ერთ-ერთი მეჭურჭლე-მექვევრის თქმით ამ სამ კაცზე ხუთი პური უოკილა გადაწყვეტილი, ვახშმად კი არაფერი, ღვინო და არაყი-კი ერთნაირად ეძლეოდათ, თითო ქურაზე მოდგამს სამი ჩაფი ღვინო და ერთი თუნგი არაყი უნდა მიეტანა.

ათი ქურადან ნახევარი მოდგამების იყო, ნახევარი კი ოსტატისა და მეტალახებისა. ოსტატისა და მეტალახების წილაც ხუთად იყოფოდა, სამს ოსტატი იღებდა, თითო-თითოს-კი მეტალახები.

კახელი მეაგურები აღნიშნავენ ძველად ქართული აგურის მკეთებლობის შესახებ და მეკრამიტეები-კი რამდენიმენაირი მოყვანილობის მქონე კრამიტის არსებობაზე მოგვითხრობენ, მაგრამ ამჟამად მეკრამიტეებისა და მეაგურების საქმე მხოლოდ განსაზღვრული ფორმის მქონე კრამიტისა და აგურის კეთებით განისაზღვრება.

აგური, რომელიც დღეს იჭრება, რუსულაა, წინათ-კი ქართულაც უჭრიათ.

„რუსული აგურის“ სიგრძე სიგანეზე ორჯერ მეტია, „ქართული აგური“ კი კვადრატულია, სისქითაც რუსული აგური უფრო სქელია, ვიდრე ქართული.

აგური იჭრება შემდეგნაირად: მეაგურეს დაზგაზე თუ მაგიდანე უდევს მოზელილი თიხა, იქვე ყრია ალაზნის შლამი, რომელსაც ის „საფანლად“ იყენებს, ტალახიდან ორავე ხელით მოჰგლეჯს გუნდას, გააგოჩ-გამოაგორებს შლამში და ჩაადებს ყალიბში, რომელსაც აგრეთვე „შლამი აქვს გამოვლებული“. ამგვარად, მოათავაებს ის გუნდებს ყალიბის ოთხევე უჯრაში, ყალიბში კარგად ჩაჯდომის მიზნით ხელით დასტკეპნის გუნდებს და ბოლოს ზემოდან გადაუსვაქს ფიცარს, რომელსაც ისინი „სინგირ“-ს უწოდებენ.

მეაგურე ორივე ხელს მოჰკიდებს ყალიბის თავსა და ბოლოს გაკეთებულ ხელის მოსაქიდებს, წაიღებს და მეტად სუფთად გადაფხეკალ და გავაკებულ მოედანზე წამოაპირქვაებს.

ამის შემდეგ კვლავ დაუბრუნდება თავის სამუშაო ადგილს და ამავე წესით განაგრძობს აგურის ჭრას. აგური რომ შეხმება „ფეხზე ააყენებენ“ და როცა საქაოღ კარგად შემაგრდება „ხარაიას“ დასდგამენ, შემდეგ, როცა სისველე გამოვლევა, ან პირდაპირ ქურაში ჩაალაგებენ და დასწვავენ, ანდა „ჩარდახში“ მოათავსებენ.

ქართული აგურას ყალიბიც, ისე, როგორც რუსული აგურისა, ხისაა, მაგრამ მისგან განსხვავებით ის ოთხაგურიანი-კი არ არის, არამედ ერთაგურიანია.

ქართული აგურის ყალიბს რუსული აგურის ყალიბისაგან განასხვავებს აგრეთვე ისიც, რომ ის ჩარჩოსავით უძირა და ოთხივე მხრივ თანასწორი ზომისაა.

ქართული აგური, რომ მოეჭრა, მეაგურე მიწაზე უნდა მჯდარიყო, გუნდას დაიდებდა წინ — მიწაზე, ხელით გააბრტყელებდა, მერმე ამ გაბრტყელებულ გუნდას დაადებდა წყალში დასველებულ ყალიბს და კარგად გაასწორებდა, მორჩებოდა თუ არა გასწორებას, ყალიბს ამოსწევდა ზევით და დაბლა კი აგური დარჩებოდა. მუშაობის დროს მას საფანლად წყალი უნდა ეხმარა, ყალიბიც სველი უნდა ჰქონოდა და ხელიც, რომ ტალახი არ მიჰკროდა და ამით აგური არ გაეფუჭებინა.

მეაგურეს უხდებოდა აგრეთვე დანის მსგავსი იარაღის საშუალებით აგურის უსწორ-მასწორო გვერდების გაფხეკა და გასწორება. ერთ აგურს მეორე მიემატებოდა და ამგვარად შეიქმნებოდა აგურების მწკრივი.

უწინ ქართული აგურის გარდა უჭრიათ ე. წ. „ფარგლის აგურიც“, რომელიც მოყვანილობით მოხრილი მკლავის მსგავსი ყოფილა, და წყლის გამოყვანის საპიროებისათვის უხმარიათ. მეაგურეებს თვითონ არ უჭრიათ, მაგრამ უნახავთ და გაუგონიათ დაჩვრეტილი — „ქსნური აგურისა“ და სხვათა შესახებ.

თუ მეაგურე მარტო მუშაობს, ისე რომ ტალახსაც თვითონ ზელს და გაკეფებითაც თვითონ აკეთებს, ღლეში დაახლოებით 400-700 აგურამდე მოსჭრის, მაგრამ თუ მას მეტალახე ჰყავს, ღლეში 1000-1200 აგურის მოჭრა შეუძლია.

აგურის ქურაც აგრეთვე სხვადასხვა სიდიდისაა, შეიძლება ქურა 10.000 აგურიანიც იყოს, 20.000-ც და 50.000-ც.

კრამიტის მოსაკრელადაც ყალიბია საპირო. კრამიტის ყალიბიც ხისაა, ჩარჩოსავით უძირაა, გრძელი და ვიწრო (ერთი ბოლო უფრო განიერი აქვს და მეორე კი ვიწრო). შლამოყრილ დაზგაზე დადებულ ყალიბში მეკრამიტე გააბრტყელებს — „გაიყვანს გუნდას“, ხელით მოუსვამს წყალს, შემდეგ მოგრობს სწორ ფიცარს გადაუსვამს ყალიბს და გადაასწორებს. ყალიბში გასწორებულ კრამიტს გადმოიტანს „ქობუნაზე“, სწორედ ქობუნაზე ეძლევა მას მოხრილი ფორმა, რადგან თვითონ ქობუნა მოხრილია. მეკრამიტე კრამიტს ქარხანაშივე „დასვამს“ მიწაზე და ქობუნას კი დიდი სიფრთხილით გამოაცლის. კარგ ამინდში კრამიტი მალე შრება და მოჭრის მეორე ღღესვე ფეხზე ღეჭბა. ფეხზე ანდგარი კრამიტი, თუ კარგი ამინდი შეხვდა, 3-4 ღღეში საბოლოოდ გამოშრება და თუ მეკრამიტემ მოინდომა, ქურაშიც ჩალაგდება დასაწველად.

კრამიტის ქურაც სხვადასხვა ზომისაა, არის 1100 კრამიტიანი ქურაც, 1400-ანიც, 1500-ანიც და სხვა.

ღღეს, როგორც უკვე მოვიხსენეთ, მხოლოდ ერთგვარი კრამიტი იჭრება, მაგრამ გადმოცემით ირკვევა, რომ კახეთში ძველ დროს სხვანაირი კრამიტი უნდა ყოფილიყო. 118 წლის ვარდისუბნელი მეკრამიტე — იორდანე ქურციკაშვილი მოგვითხრობს, რომ უწინ წყლის მილივით ვიწრო და მოკლე კრამიტი უჭრიათო; „ამისთანა კრამიტი უწინდელ ჟამში აშენებულ საყდრებსა ჰხურავსო“.

ის აღნიშნავს აგრეთვე ე. წ. „მოკალული კრამიტის“ არსებობასაც და ამასთან დაკავშირებით გადმოგვცემს შემდეგ ამბავს: მოკალული კრამიტი ჩემს ხსოვნაში არსად არ ყოფილა, მაგრამ მისი ნამტვრევები მინახავსო. ნაქალაქარს იქით ციხე დგას და იმ ციხეს ეხურა მოკალული კრამიტის ნამტვრევებით. უწინ იქ ქალაქი ყოფილა და ქალაქის მცხოვრებთ შაშიანობის დროს იმ ციხეში უფარებით თავიო.

ყოველ თიხას, მანამ დაიზილებოდეს, სჭირდება გახმობა და დალბობა, ლამი-კი გახმობას არ საჭიროებს და თუ ოსტატმა მოისურვა, მოთხრის უმაღლესე შეიძლება მისი დალბობა.

ყოველი თიხა, რომელი საგნის დამზადებისათვისაც არ უნდა იყოს ის განკუთვნილი, რამდენჯერმე იხილება, ზოგიერთი მათგანი (წ. ჭურჭლის, ქაშაწური ჭურჭლის, კრამიტის) გულმოდგინე გარჩევასაც საჭიროებს.

თუმცა დალბობისათვის საჭირო დროში, დაზელის ტექნიკაში, დასალბობი და დასაზელი ადგილების აღნაგობაში და სხვა, ბევრი განსხვავებებია, მაგრამ ამის შესახებ დაწერილებით აქ არ ვილაპარაკებთ.

იმ ადგილს, სადაც ოსტატს უხდება მუშაობა, ქარხანა ეწოდება, თუმცა სხვადასხვა დარგის ოსტატების ქარხნებს შორის დიდია განსხვავებები, მაგრამ ყველა მათგანი მაინც ქარხანად იხსენიება.

ყველაზე კარგად დაცული მზისა და ქარისაგან წითელი ჭურჭლისა და ქვევრის ქარხნებია. კრამიტის, აგურისა და ნაწილობრივ თონის ქარხანაც-კი გვერდებ ღიაა. ქაშაწური ჭურჭლის ქარხანაც ოთახს წარმოადგენს, მაგრამ შიშის ოთახში მოთავსება წვიმისაგან უკეთ დაცვისა და მეჭურჭლის უკეთეს პირობებში ყოფნის მიზნით არის გამოწვეული და არა მზისა და ნიავის შიშით.

ქარხანა უეჭველია ქურასთან უნდა იყოს მიდგმული, რადგან მათი ასეთი სიახლოვე აადვილებს ქურაში ჭურჭლის, თონისა და სხვათა ჩაწყობასა და ამოღებებს.

მეთიხეობის სხვადასხვა დარგის ხელოსნების ჭურები ბევრ რამეში განსხვავდებიან ურთიერთისაგან, თუმც ზოგიერთნი ჰგვანან კიდევ ერთმანეთს. მაგ., წითელი ჭურჭლის, კრამიტისა და თონის ჭურები ერთი სისტემის მიხედვით არიან აშენებულნი, ისე რომ, მიუხედავად მათი გარეგნული განსხვავებისა, თონის ჭურაში მაგალითად — წითელი ჭურჭლის დაწვაც შეიძლება და კრამიტისაც.

ამა თუ იმ ხელობის შესწავლისათვის და ოსტატად განდომისათვის შეგირდად მიბარება იყო საჭირო. შეგირდობის ვადა ხელობის შესწავლის სიძნელესიადვილეზე იყო დამოკიდებული. ყველაზე ძნელ შესასწავლ ხელობად ქვევრის კეთება და წითელი ჭურჭლის ჭრა ითვლებოდა, ყველაზე ადვილი შესასწავლი აგურის მოჭრა იყო.

ქვევრის კეთება იმდენად ძნელი ყოფილა, რომ მექვევრეების გადმოცემით, ზოგიერთი თავის სიცოცხლეს მექვევრესთან აბერებდა, მაგრამ კიდევ კარგად ვერ იცოდა ეს ხელობა. კარგბ გონების ადამიანისათვის-კი სულ ცოტა ორი წელწადი მაინც იყო საჭირო შეგირდად ყოფნისათვის.

წითელი ჭურჭლის კეთების შესწავლისათვის საჭირო შეგირდობის ვადას მეჭურჭლეები ორი წლით საზღვრავენ, ქაშაწური ჭურჭლისას კი ნახევარი ან ერთი წლით.

აგურისა და კრამიტის მოჭრა ძნელ ხელობად არ ითვლება, ოსტატების აზრით გულსისყურიანი ადამიანი აგურის კეთებას რამდენიმე დღეში შეისწავლის, კრამიტის ქრის შესწავლისათვის-კი ორი თვეც საკმარისია:

საკმარისი არ არის მხოლოდ ამა თუ იმ საგნის კეთებაში გავარჯიშება. კარგი ოსტატი ის არის, ვინც ქურაში ჩაწყობისა და დაწვის მალალ ტექნიკასაც შეითვისებს. აგურისა და კრამიტის ხელობის შესწავლა სულ რამდენიმე დღეს და თვეს საჭიროებს, მაგრამ მათი დაწვა საკმაოდ დიდ ცოდნასა და ოსტატურ დაკვირვებას მოითხოვს.

კახელი ოსტატების მიერ დამზადებული ქვევრებით, თონეებით, წითელი და ქაშანური ჭურჭლით, კრამიტითა და აგურით მიდიოდა იოლად მთელი შიგნით კახეთი მისი მთიანი ნაწილის ჩათვლით. ამათგან ჭურჭლის გამსაღებელი ბახარი არა მარტო შიგნით კახეთის, არამედ მთელი კახეთის ფარგლებსაც კი სცილდებოდა. კახური ჭურჭელი მიჰქონდათ თიანეთის მცხოვრებთ, კახელი მეჭურჭლეების ურმები ტფილისამდე ჩამოდიოდნენ, დღეს-კი ტფილისსაც სცილდებიან და ხშირად აღბუღახსაც ესტუმრებიან ხოლმე.

კერამიკის ოსტატებიდან მხოლოდ მეჭურჭლე მიდის მყიდველთან, ქვევრის, თონის, კრამიტისა და აგურის შესაძენად-კი თვითონ მყიდველის მისვლა საჭირო.

ბევრი რამის თქმა შეიძლება კახური კერამიკის სხვადასხვა საინტერესო საკითხების შესახებ, ფვით გაყიდვის წესებშიც-კი მეტად საგულისხმო ფაქტები დადასტურდა, მაგრამ აქ მასზე ჩვენ არ ვიმსჯელებთ და არ თქმულ ამბებს თქმულთან ერთად სპეციალური მეცნიერული კვლევის საგნად ვაქცევთ.

ცოტა რამ უნდა აღვნიშნოთ ჩაწერის ტექნიკის შესახებაც.

ჩემი მუშაობის დროს მე ვცდილობდი, რომ მოხრობელი, თუ ეს შესაძლებელი იყო, ხშირი შეკითხვებით არ დამებნია. საგულისხმო ტერმინები, რომლებსაც სხვა შემთხვევაში შეიძლება არ იტყოდა, არ დამეკარგა და მისი ნათქვამი სიტყვა-სიტყვით ჩამეწერა.

ამ წესით ჩავწერე მე მონათხრობი კერამიკული წარმოების ყოველი დარგის შესახებ, მთელი პროცესი ამა თუ იმ საგნისათვის საჭირო მასალის მომზადებიდან დაწყებული მის დამთავრებამდე.

გაიზომა, ფოტოგრაფიულად იქნა გადაღებული და ნაწილობრივ ჩახატულიც კეთების ცალკეული მომენტები, თვითონ საგნები, მათ გასაკეთებლად საჭირო იარაღები, ქარხნები და ქურები.

რადგან ხატვისა და არქიტექტურული გაზომის სპეციალურ ცოდნა მოკლებულ ადამიანისათვის ძნელი იყო ამ საქმის კარგად შესრულება, ამიტომ სასურველი და საჭიროც იქნებოდა, რომ ხსენებულ რაიონში მივლენილიყო არქიტექტორი, რომელიც ჩემს მიერ მითითებულ ადგილებში მოახდენდა ქარხნების, ქურებისა და წამლის წისქვილების არქიტექტურულ კრილში მოცემას.

არქეოლოგიური გათხრების აღწერა

ანბარიშვიდი არქეოლოგიური კვლევა-ძიებათა
1937 წლ. გაზაფხულსა და ზაფხულში

სოფ. არხილო.

ალანის პირზე წარმდებელი არქეოლოგიური კვლევა-ძიება მიზნად ისახავდა ეგრეთწოდებულ კულტურა „იალოილუ-თაფას“ აღმოჩენას.

მუშაობა ჩატარებულ იქნა სოფ. არხილოს (მდებარეობს შირაქის ველის მაღლობ ნაპირზე) „ძირზე“, ალანის ნაპირის მახლობლად.

გათხრების დროს აღმოჩენილ იქნა ძველი სასაფლაო. სამარეები ორი მეტრის სიღრმეზე იყო მიწაში და სრულებით არავითარი ნიშანი არ ეტყობოდა, რომ მიცვალებულები დამარხული ყოფილიყვნენ აკლდამაში ან კუბოში.

ნათლად ეტყობოდა, რომ მიცვალებულები მოკრუნჩხული პოზით იყვნენ დამარხული: მარჯვენა ხელი თავქვეშ ჰქონდათ ამოდებული და გვერდზე მწოლარე იყვნენ დასაფლავებული. ბავშვები დასაფლავებული იყვნენ ქვევრის გვერდის ანამტვრევებზე;

სამარის ინვენტარი შედგებოდა ბრინჯაოს, რკინის, თიხის, შუშის, სერდოლიკისა და სხვა ფორმის მასალისაგან.

ბრინჯაოს ნივთებიდან ყურადღებას იპყრობს დიდი ზომის თავებგახსნილი სამაჯურები, პატარა ზომის რგოლები და ბეჭედი. რკინის ნივთებში აღსანიშნავია პატარა ზომის ნამგალი, დანა ფრაგმენტებად ქცეული, რგოლები და სხ. კერამიკული ნაწარმიდან მეტად საინტერესოა გრძელნისკარტიანი დოქები, სამფეხა ჭურჭელი და ვაზები სხვადასხვა ფორმის.

გრძელნისკარტიან დოქებს ნისკარტის ძირთან დატანებული აქვს თიხისვე დაფანჯრული საწური. ამგვარი დოქები და ისიც საწურით ცნობილია მცირე აზიაში და მათი წარმოშობის ცენტრად ითვლება ხეთების სამეფოს ტერიტორია.

სამფეხა ჭურჭელი კარგადაა ცნობილი მცირე აზიაში. შლიმანის გათხრებმა ტროიაში ჩვენ მოგვცა ამგვარი სახის ჭურჭელი. კარხემიშშიაც კარგადაა ცნობილი ამ სახის კერამიკა.

აღმოჩენილი ნივთები ჩამოვიტანეთ საქართველოს მუზეუმში და დამუშავების პროცესშია: ხდება მათი რესტავრაცია. სურათების გადაღება და სხვა. გათხრებში მონაწილეობას ღებულობდა, ინსტიტუტის ასპირანტი გ. გობეჯიშვილი.

გათხრები გაგრძელდა გ. წ. 19-დან 30 აპრილამდე.

გ. ნიორაძე

სოფ. კასპი

მუშაობა წარმოებდა 1937 წლ. 16 აგვისტოდან 18 აგვისტომდე.

გაეოხარეთ სამი აკლდამა ფიქალი ქვებით ნაშენი. აკლდამები მდებარეობენ მდინარე ლეხურას მარჯვენა ნაპირზე, ადგ. ქეჩახურში. მიცვალბულები მიმართულება დასავლეთიდან აღმოსავლეთისკენ იყო. ჩონჩხებს მოკრუნხული პოზა ჰქონდათ.

საფლავების ინვენტარიდან აღსანიშნავია თიხის ორი პატარა ჭურჭელი და თიხის ფრაგმენტები.

ერთს თავის ქალას ეტყობა მეტოპიზში.

გათხრების ფართოდ გაშლა შეუძლებელი იყო, ვინაიდან აკლდამების ადგილზე შენობა აუგიათ.

ვ. ნიორაძე

ბაშპიჩეთის რაიონი

1937 წლ. 19 აგვისტოდან მივლინებული ვიყავი ბაშპიჩეთის რაიონში არქეოლოგიური დაზვერვისა და გათხრების ხელმძღვანელად. მუშაობაში მონაწილეობას იღებდა ინსტიტუტის ასპირანტი გ. გობეჯიშვილი.

გათხრილ იქნა უძველესი დროის სასაფლაო მაღალი ტყით დაფარულ მთის ფერდობზე მდინარე ჰამაშლოს (კარა-სუ) მარჯვენა ნაპირზე, სოფ. საფარლოკ მახლობლად. ამ ადგილს კიდევ ეძახიან „შუშის ქარხანას“.

საფლავები ნაშენი იყო ფიქალი ქვებით, მიწის ზემო პირიდან ორი სამი მეტრის სიღრმეზე. იყო ისეთი სამარეებიც, რომლებსაც აკლდამები არ ჰქონდათ.

აკლდამებში მოთავსებული მიცვალბულები მჯდომარე პოზით იყვნენ დამარხული და მიმართულება სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ ჰქონდათ. მათ გარშემო შავი ფერი თიხის ჭურჭელი იყო შემოწყობილი.

მიცვალბულების ჩონჩხთან ერთად, გარდა თიხის ჭურჭლისა, სამარეებში აღმოჩნდა საკმაო რაოდენობის საბაჯურები ბრინჯაოსაგან ნაკეთები, რკინის რგოლები, სერდოლიკისა და პასტის მძივები, მსხვილთავიანი პრიზმისა და კონუსისმაგვარი ორნამენტური „ქინძისთავები“ (რომლის მაგვარი ფრანგმა მეცნიერმა მორგანმა აღმოაჩინა ლეღვარში), ამულეტები, რკინის შუბის თავები, ბრინჯაოს ისრის წვერები, ფრაგმენტებად ქცეული რკინის იარაღი, ცხენის მოსართავის სამკაულები ბალთების სახით, ძვლის აბზინდი, ობსიდიანი და სხვა.

ერთ-ერთ აკლდამაში აღმოჩნდა ცამეტი ცალი თავებგახსნილი ბრინჯაოს სამაჯური და, რაც მეტად საინტერესოა, მსხვილი ძაფებით ნაკეთები შალის ქსოვილის ნიმუშები, რაც იშვიათ მოვლენას წარმოადგენს იმ დროის სამარეებისათვის.

სასაფლაოს ერთ ადგილზე აღმოჩნდა უსწორმასწორო ფორმის და თანაც დიდი ზომის ლოდი და ამ ლოდს ქვემოთ ორი მეტრის სიღრმეზე ადამიანის ჩონჩხი, რომლის გარშემო ძაღლის თავის ქალა და ცხენის მთლიანი ჩონჩხი ელაგა.

ადამიანის ნაშთებთან აღმოჩნდა დიდი ზომის ქინძისთავი, ბრინჯაოს ისრის წვერი, რკინის შუბის თავი, დიდძალი სერდოლიკის მძივი, ამულეტი, ბრინჯაოსაგან ნაკეთები ბრტყელი ქამრის ფრაგმენტები და სხვ.

ადამიანისა და ცხენის ერთად დამარხვა სხვა ადგილებშიაც გვხვდება და იშვიათ მოვლენას არ წარმოადგენს არქეოლოგიაში.

აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ სამარეებში აღმოჩნდა გახვრეტილი კაური.

ეს გათხრები დიდ ინტერესს იწვევს, მით უმეტეს, რომ სამხრეთ საქართველო არქეოლოგიურად სრულიად შეუსწავლელია.

ჩვენ მიერ გათხრილ იქნა სასაფლაოს ერთი ნაწილი, გასათხრელი კიდევ ბევრი დარჩა. ამიტომ საჭიროა, რომ ინსტიტუტმა გააგრძელოს ზემოთ აღნიშნული სასაფლაოს გათხრა და თანაც არქეოლოგიურად შეისწავლოს მის მახლობლად მდებარე სხვა ძეგლებიც.

არქეოლოგიური ნაშთები ჩამოტანილია მარის სახელობის ინსტიტუტის ლაბორატორიაში და ვახდენთ მათ დასუფთავებასა და რესტავრაციას.

წინასწარი შესწავლით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ჩვენ საქმე გვაქვს მეცნიერებაში ცნობილ ე. წ. ხალდების კულტურასთან.

გათხრების მუშაობას ვაწარმოებდით 1937 წლ. 20 აგვისტოდან 4 სექტემბრამდის.

ა. კალანდაძე

არმაზის არქეოლოგიური ექსპედიციის წინასწარი ანგარიში

საკ. მეცნ. აკადემიის საქ. ფილიალის ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის არქეოლოგიურ სამუშაოთა დღის წესრიგში 1937 წელს იდგა საქართველოს გმირული და მონათმფლობელური პერიოდების დამახასიათებელ მატერიალურ კულტურის ძეგლების გამოვლინება-შესწავლის საქმე. ამ მტკიცედ აღებული კურსის რეალიზაციისათვის საჭირო შეიქნა ფართო საყვლევადიებო არქეოლოგიურ სამუშაოთა წარმოება ისეთ რაიონებში, რომლებიც ყველაზე მეტად იძლეოდნენ ხსენებული პერიოდებისთვის განკუთვნილ ნივთიერი კულტურის ძეგლთა ნიმუშებს. ასეთ კულტურულ-ისტორიულ ერთეულს გეოგრაფიულად, ცხადია, ყველაზე მეტად დღევანდელი მცხეთა, არმაზი და მათი მიდამოები უპასუხებდნენ. ამიტომ არჩევანი ამ მხრივ თითქოს იმ თავითვე განსაზღვრული იყო.

სწორედ ამ მიზნით ხსენებული ინსტიტუტის მიერ 1937 წლის ივლისში შედგენილ იქნა არქეოლოგიური ექსპედიცია ამავე ინსტიტუტის ასპირანტ-ქალების: ვ. ი. აუმალის, ნ. ბ. ხოშტარიას და მეცნ. თანამშრომლის ალ. კალანდაძის შემადგენლობით. ექსპედიციის მუშაობის ვადები 25 დღით იყო განსაზღვრული, ხასიათი მისი უმთავრესად დაზვერვითი, ხოლო მიზანი — საფუძვლის ჩაყრა მცხეთის რაიონის ისტორიული წარსულის შესწავლისათვის. ამასთანავე, განსაკუთრებული ყურადღება უნდა ყოფილიყო მიქცეული ძველი საქართველოს საგულგებელი კულტურული ცენტრის, არმაზისადმი, სადაც დაზვერვითი თუ გათხრითი სამუშაოების (ამ უკანასკნელის სანქციაც გააჩნდა ექსპედიციას) მეოხებით შესაძლებელი ყოფილიყო ნიდაგის მომზადება მომავალ, დიდ, სტაციონარულ არქეოლოგიურ სამუშაოთა წარმოებისათვის.

მცხეთის რაიონი, სხვადასხვა ისტორიულ ეპოქათა შესახები ნივთიერი კულტურის ძეგლების სიუხვისდა მიუხედავად, არქეოლოგიური მხრით ვერ არის შესწავლილი, ან უკეთეს შემთხვევაში, სუსტად არის შესწავლილი. თუ რაიმე „წინაისტორიული“ პერიოდის ძეგლები კია დღემდე შემონახული და ჩვენთვის ცნობილი, ზოგიერთი გამონაკლისის გარდა (რომლებზედაც ქვემოთ გვექნება საუბარი) ამას ბედნიერ შემთხვევას უნდა ვუმაღლოდეთ. ჩვენდა სამარცხვინოდ უნდა ითქვას, რომ ჩვენი მუხუუმების არქეოლოგიურ კოლექციათა უმრავლესობა, რომელიც მცხეთის რაიონიდან წარმოსდგება, შეგროვილია ან ახალ მშენებლობათა ობიექტებზე წარმოებული მიწის სამუშაოების, ან განძის მაძიებელთა მოქმედების, ანდა სრულებით შემთხვევითად აღმოჩენა-მოპოების შედეგად.

ამ მხრივ გამონაკლისს შეადგენს: 1) ფ. ბაიერნის მიერ წარმოებულნი გათხრები სამთავროს სასაფლაოზე გასული საუკუნის 70-იან წლებში¹ და 2) პროფ. გ. ნიორაძის გათხრები კარსნისხევის სასაფლაოს ქვაყუთებისა 1925 წელს². გარდა ამისა, სხვადასხვა დროს ადგილი ჰქონდა არქეოლოგიურ გათხრებს (უმთავრესად სამარეების აღმოჩენა-გამოვლინების ხაზით), რომელთაც მეცნიერებაში არ ჰქონიათ საკმაო რეზონანსი და ამიტომ თითქმის შემჩნეულად ჩაიარეს³.

რაც შეეხება ფ. ბაიერნის გათხრებს, უნდა ითქვას, რომ ამ მეცნიერის ნაშუშევარს თითქოს განძის მაძიებლობითი ხასიათი ჰქონდა და უმთავრესად ემსახურებოდა სამარეებიდან ძვირფასი ნივთების მოპოვების საქმეს. სამწუხაროდ, ის არ ითვალისწინებდა იმ კულტურულ ფენათა გათხრა-შესწავლას, რომელთა დაკავშირება ყოველ ექვს გარეშე შეიძლებოდა სამარეებში აღმოჩენილ ადამიანთა მატერიალური და ფსიქიკური ცხოვრების დამახასიათებელ მოვლენებთან. მეცნიერების განვითარების მაშინდელი დონის გამო, ხსენებულ ავტორს არ შეეძლო გაეთვალისწინებინა, რომ დასაფლავების ჩვეულებანი და წესები, ჩვეულებები მიცვალებულთათვის ნივთების ჩატანებისა და საერთოდ ამასთან დაკავშირებული ატრიბუტები იდეოლოგიური რიგის მოვლენებს წარმოადგენს და ამდენად მათ შესწავლას შეუძლია მხოლოდ გაგვიშუქოს, ისიც არა სრულად, ადამიანთა სულიერი ცხოვრების ზოგიერთი მხარე, ხოლო უფრო არაპრულად, მათი მატერიალური ცხოვრების წარმოების წესი.

ცხადია, ჩვენს ექსპედიციას ეს გარემოება მხედველობაში უნდა ჰქონოდა და, წარსულში ჩატარებულ კვლევა-ძიებათა ცალმხრივობის თავიდან აცილების მიზნით, განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცია კულტურული ფენებისა და საერთოდ, საცხოვრებელი კომპლექსების აღმოჩენისათვის.

გაითვალისწინა რა ზემოხსენებული გარემოება, აგრეთვე ჩაატარა რა წინასწარი მოსამზადებელი მუშაობა ექსპედიციის ლიტერატურული და ტექნიკური შეიარაღების ხაზით, უკანასკნელი გაემგზავრა ადგილზე 1937 წ. 18 ივლისს.

პირველი გასვლა სამუშაოზე ექსპედიციის მიერ მოწყობილ იქნა 19 ივლისს, როდესაც დათვალთქმულ იქნა ადგილი, სადაც 1902 წ. ე. თაყაიშვილის მიერ წარმოებულნი იყო არქეოლოგიური გათხრები მოსკოვის საიმპერატორო არქეოლოგიური კომისიის დავალებით⁴.

როგორც ხსენებული ავტორი უჩვენებს, მის მიერ გათხრილ-გამოვლენილ იქნა რიცხვით თორმეტამდე სამარხი-ქვაყუთი კარგად შენახული ჩონჩხებითა და შედარებით მდიდარი ინვენტარით⁵.

¹ იხ. Fr. Bayerl — Untersuchungen über die ältesten Gräber und Schatzfunden in Kaukasien; Zeitschr. für Ethn..., 1872, 1878, 1882, 1883, 1884 და 1885 წლებისთვის. აგრეთვე ცალკე გამოცემა.

² იხ. გ. ნიორაძე — კარსნისხევის სასაფლაო, საქ. მუშუშუმის შრომები, IV, ტფ. 1926 წ.

³ მაგ., ექვ. თაყაიშვილის გათხრები ნავთსადენში და არმაზში; იხ. Известия Кавказского отделения имп. Московск. Археолог. Общества, выпуск I, 1904 г. стр. 79 и след.

⁴ იხ. ექვ. თაყაიშვილი: იქვე.

⁵ შედარებით ჩვენ მიერ გათხრილი ქვაყუთებისა, რომლებიც ძლიერ ღარიბ ინვენტარს იძლევა, იხ. ქვემოთ.

ეს რიცხვი კარგად უდგება ამ ადგილზე ახლაც არსებულ, უკვე ბალახითა და ეკლით მოზარდნილ ორმოებს. მის მიერ აქ მოპოებულ არქეოლოგიურ ნივთებზე და თვით სამარხ ქვაყუთების მოწყობილობა-ხასიათის შესახებ ჩვენ ვისაუბრებთ ქვევით, როდესაც ჩვენ მიერ გათხრილ ქვაყუთების საკითხს შევხებით. ქვემოთვე გვექნება აგრეთვე საუბარი იმ დაზვერვითი სამუშაოების შედეგების შესახებ, რომლებიც მიღწეულ იქნა ნაწილობრივ მთავარი ნაგებობის გათხრაზე მუშაობის პარალელურად და, უფრო კი, ამ უკანასკნელზე მუშაობის შეჩერების შემდეგ.

ადგილი, სადაც ექსპედიცია პირველ დღეებშივე შეუდგა გათხრით სამუშაოებს, მდებარეობს სად. მცხეთიდან დასავლ. მიმართულებით $1\frac{1}{2}$ —2 კილომეტრს მანძილზე, ა.-კ. რკ. გზის შტოს მარჯვენა, სწორედ იქ, სადაც პატარა დღე, არმაზის წყალის სახელწოდებით, თავს აღწევს ვიწრო ხევს და გამოდის მდ. მტკვრის მეორე ტერასაზე. ჩვენი სამუშაოების უბანი მოთავსებულია ხსენებული დღის მტკვართან შესართავთან და უჭირავს მისი მარჯვენა ნაპირის უმაღლესი (II) ტერასის ნაწილი.

ეს ტერასა, ვინემ არმაზის წყალი თავის კალაპოტს გასჭრიდა, უხვად ირწყვებოდა ამ უკანასკნელის წყლით და იფარებოდა არმაზის მთების კალთებიდან ჩამორეცხილი ქვა-ლორღითა და წვრილი ქვიშით. ამ დელუვიონური ჩამონარეცხების ნათელ სტრატეგრაფიულ სურათს გვაძლევს ჩვენი გათხრების პროფილები, რომლებზედაც საზღვრითი სიზუსტით გამოიყოფა მათი (დელუვიონური ჩამონარეცხების) სხვადასხვა დროის და სხვადასხვა სიმძლავრის ორი შრე. ეს შრეები ერთი და იმავე გეოლოგიური ეპოქის (გვიანი მეთოხეულის) ორი სხვადასხვა დროის პლუვიალურ პერიოდებს უნდა ეკუთვნოდნენ, რომელთა არსებობა არმაზის წყლის მოქმედების მაქსიმალური განვითარებრთ მტკიცდება (იხ. ნახ. 1, გათხრების სიგრიძივი ქრილი CD-ზე, მე-3 და მე-5 ფენა). სიმძლავრე კულტურული ფენისა, რომელიც ხსენებულ ორ შრეს შორის იმყოფება, უდრის 0,20-დან—0,75 მეტრამდე (სურათი 1); სიღრმე ნიადაგის თანამედროვე დონიდან 1,20—1,45 მეტრია; მიწა მსხვილმარცვლოვანთა ჯგუფს ეკუთვნის, მოშავო ფერისაა და შეიცავს ძველი ქვის ხანის ნაშთებს, ობსიდიანისა და, იშვიათად, კაჟის ქვის იარაღებისა, უბრალო ანატეკებისა და წარმოების ნაყარის სახით. გარდა ამ ნაშთებისა, ეს ფენა სხვა დროის კულტურის ნიშნებს, ადრინდელისა ან გვიანისა, არ იძლევა.

ამიტომ ამ ფენებიდან წარმოშობილი იარაღების შემოპალეოლითურისად დათარიღება, ვგონებ, დავას არ უნდა იწვევდეს. პირიქით, ეს თარიღი ერთადერთ შესაძლებელ თარიღად რჩება აქაურ იარაღთა მორფოლოგიისა და მათი პოვნის სტრატეგრაფიული პირობების შესწავლის წყალობით¹. ეს კულტურული ფენა პალეოლითისა ვრცელდება მთელ მოედანზე, რომელიც კი ჩვენს მიერ იქნა გათხრილი; მისი სიმძლავრე მცირდება მხოლოდ გათხრების მოედნის სამხრეთ-

¹ უნდა ითქვას, რომ მდ. მტკვრის ტერასების გეოლოგიური დათარიღების საკითხი დღემდე მოგვარებული არ არის; მიუხედავად ამისა, ამ მდინარის მეორე ტერასის მეოთხეულისა საკი ექვს არ იწვევს.

დასავლეთ ნაწილში, ე. ი. ღელის მიმართულებით; ეს გასაგებიცაა იმიტომ, რომ არმაზის წყლის მიერ მისი კალაპოტის გაჭრის დროს ჩამომრეცხავ-დამარღვეველი მოქმედება მდინარისა უფრო მეტად შეეხო უკანასკნელის ნოლას (იიჩმა), ვიდრე მისგან დაშორებულ რაიონს.

პალეოლითურ კულტურულ ფენაში აღმოჩენილი ნაშთებიდან უნდა დასახელდეს ობსიდიანის, იშვიათად კაყის, მოგრძო ლამელებზე დახელოვნებული რეტუსით გაფორმებული საფხეკები სხვადასხვა ტიპისა, დანისმაგვარი მოგრძო გვერდებრეტუსირებული ლამელები, დამუშავებული ანატკეცები უმთავრესად

სურ. 1.

№ 10 ფართობის მეორე შუალედს O—ჭრილი და ნაწილი
N—ჭრილისა; ხედი SW—მხრიდან.

ობსიდიანისა, მიკროლამელები რეტუსით მუცლის მხარეზე, საჭრისებო ორივე მასალისგან, წვეტანები, მშვილდისრის წვერი (ერთი ცალი) სამკუთხედის ფორმისა, წნეითი ტექნიკით დამუშავებული, ნუკლეუსები (ცოტა რაოდენობით) და დასასრულ, დაუშუშავებელი ანატკეცები, ანამტვრევები და წარმოების ნარჩენები საკმაო რაოდენობით.

ჩამოთვლილ იარაღთა ფორმები, ასორტიმენტი და მათი შექმნილი ადამიანების ტექნიკურ ჩვევათა კონკრეტული გამოვლინების სახეები, ექვს გარეშეა, მიგვიითიბებენ მატერიალური კულტურის განვითარების იმ საფეხურზე, რომელსაც არქეოლოგიური პერიოდინახაყისდა თანახმად ზემო პალეოლითის ფინალს ვუკავშირებთ.

შეიძლება და დამსულიყო საკითხი იმის შესახებ, რომ მატერიალური კულტურის ნაჩვენები ნაშთები არ არის ადგილობრივი წარმოშობის, რომ ის მოტანილია ამ ადგილზე ადამიანთა მიერ რაიმე გარკვეული, მაგალითად, რიტუალური მიზნით; მაგრამ საკითხის ასეთ დასმას ეწინააღმდეგება სამი მეტად საყურადღებო გარემოება:

1. სტრატეგრაფიული მომენტი, რომელიც მიგვიითიბებს ამ ადგილის ათვისებაზე ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში (ასეთი რიგის ნაშთების შემცველი ფენა ზოგჯერ 0,80 მეტრამდე აღწევს),
2. იარაღებთან ერთად ნუკლეუსებისა და წარმოების ნარჩენების დიდი რაოდენობით ადგილზე პოვნის ფაქტი, რაც ამტკიცებს იარაღების ადგილზე წარმოებას, და
3. რელიგიურ-კულტობრივ მიზნებთან. იარაღთა წარმოების ასეთი მასური ხასიათის შეუსაბამობა.

მაშასადამე, შეიძლება დავასკვნათ, რომ აქ საქმე გვაქვს პირველყოფილი ადამიანის პალეოლითურ სადგომთან არმაზში, რომელიც თავისი ხელსაყრელი ბუნებრივ-კლიმატური პირობების გამო ათვისებული ყოფილა ადამიანის მიერ ხანგრძლივი დროის განმავლობაში. ამ მხრივ ის კვლევის სათანადო დარგში უთუოდ ყურადსაღები მოვლენაა, როგორც ასეთი რიგის მოვლენათა შორის პირველი შემთხვევა აღმოს. საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენისა და ისიც სტრატეგრაფიულად დასაბუთებულსა.

გაცილებით მეტი ხვედრითი წონა ექსპედიციის მუშაობაში, მეტი დრო, ენერგია და სახსრები მოინდომა იმ, ნიადაგის ქვეშ სრულიად დაფარული, ძველი ნაგებობის გათხრა-გამოვლინების საქმემ, რომლის უეჭველ კვალს წააწყდა ექსპედიცია თავისი მუშაობის პირველ დღესვე.

ექსპედიციის 2¹/₂ თვის მუშაობის შედეგად ადგილზე, მუშათა რიცხვის ცვალებადი შემადგენლობის საშუალებით, გათხრილ იქნა 500-ზე ცოტათი მეტი კვადრატული მეტრი ფართობი, რომელზედაც გამოვლენილ იქნა:

1. უძველესი საყოფაცხოვრებო მნიშვნელობის ნაგებობა აბანოს სახით— სააღმშენებლო ხელოვნების მონუმენტალური ძეგლი (მთლიანად არ არის გამოვლენილი, რისთვისაც საქბრაა გათხრების გაგრძელება აღმოს. და დასავლ. მიმართულებით).
2. გვიანი დროის ჯერ კიდევ გაურკვეველი ხასიათის ნაგებობის ნაშთები (საჭიროებს გათხრებს სამხრეთისა და დასავლეთის მიმართულებით), და
3. სამარხი ქვა-ყუთები, რიცხვით 11-მდე.

L ა ბ ა ნ ო

როგორც აღნიშნული გეჰონდა, ეს ნაგებობა მთლიანად არ არის გათხრილი, მისი გამოვლენილი ნაწილი მოიცავს 207 კვადრატულ მეტრ ფართობს (23 მეტრი სიგრძე \times 9 მეტრი სიგანეზე); როგორც ჩანს, სიგრძე შენობისა $2\frac{1}{2}$ -ჯერ (ცოტა მეტრად) აღემატება მის სიგანეს; გარდა ამისა, ეს შეფარდება უეჭველად გაიზრდება სიგრძის სასარგებლოდ შენობის აღმოსავლეთი ნაწილის გამოვლენების შედეგად. ნაგებობის კედლები, როგორც ნათქვამი იყო, მთლიანად დაფარული იყო მიწით 0,45—0,50 მეტრის სიღრმეზე დედამიწის თანამედროვე ზედაპირიდან. საერთოდ შენობა ერთ მთლიან, მონუმენტალურ ძეგლს წარმოადგენს მტკიცე, კომპაქტური დეტალებით; მისი კედლები ამოშენებულია ადგილობრივი მთის ჯიშების მოჭრილი (рваный) ქვებისა და ფილეზისაგან $0,26 \times 0,11 \times 0,7$ მეტრიდან $0,51 \times 0,33 \times 0,12$ მეტრამდე ზომებით; ქვები შეკავშირებულ-შემტკიცებულია კირ-ლამით; აქ ჩვენ საშუალება გვაქვს ნათლად დავინახოთ საშენებელ ქვათა წესიერი წყობის, მათი გადამშისა და შედუღაბების, შენობის საფუძვლისა და ცოკოლის, აგრეთვე ცალკეული არქიტექტურული დეტალების გაფორმების საკმაოდ განვითარებული დახელოვნება. შენობის საკმაო სიმტკიცე უზრუნველყოფილი იყო 0,95—1,00 მეტრის სისქის მასური კედლებით, საზღვრითი კედლების სისქე კი 1,50 მეტრ-მაც აღწევს.

1937 წლის გათხრების მეოხებით მოხერხდა სამი სადგომის მთლიანად გათხრა, ხოლო ორისა ნაწილობრივ, რომელთაგან ერთი წარმოადგენს კალორიფერის ნაწილს ნაგებობის აღმოს. ნაწილში, მეორის ფუნქცია ჯერ გარკვეული ვერ არის და მდებარეობს მის დასავლეთ ნაწილში (ნახაზი 2, 3—გათხრების გენერალური გეგმა; ნახაზის დატუშული ნაწილი).

დავიწყოთ უკანასკნელიდან: ამ სადგომის (№ 1) კედლებიდან ჯერჯერობით გვაქვს აღმოსავლეთი და სამხრეთი კედლები, და დასავლეთი კედლის უმეტესი ნაწილი. სადგომის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში არის კედლის წყვეტილი 0,80 მეტრის სიგრძისა, რომელიც თავის დროზე, ალბათ, სადგომში შესავალს წარმოადგენდა (ნახ. 2, 11, მარცხნივ); ის გათხრამდე სრულებით ამოვსებული იყო მიწით და ამნაირად იმაგრებდა სადგომის ამ კუთხიდან დაწყებულ, სამხრეთის კედელზე არასიმეტრულად დაშენებულ ვიწრო მეორად კედელს (ნახ. 2, 8 მარჯვნივ). სადგომის შინაგანი კვადრატურა უდრის 49,83 მეტრს.

სადგომი № 2, შინაგანი კვადრატურით 25,0 მეტრი, გამოვლენილია მთლიანად; მისი სამხრეთი კედლის სიგრძე 4,60 მეტრია, სისქე 1,30, ხოლო სიმაღლე 1,50 მეტრი, შემდეგ კი მიდის მოშავო ფერის მიწის ფენა პალეოლითური ნაშთებით და უძველესი დელუვიონი; კედელი 1,20 მეტრის სიმაღლეზე ჭარბად არის ამოყვანილი და კირითაა შედუღაბებული; ამის ქვევით, სიღრმეზე მიდის საფუძველი შეუდუღაბებელი, დაუდევრად ჩაწყობილი ქვების სახით; კედელს შუა ნაწილში აქვს 1,20 მეტრის სიგრძის და 0,55 მეტრის სიმაღლის

წყვეტილი, რომელიც შენობის მეორე იარუსში სამხრეთიდან შესავლის ნაშთს წარმოადგენს (ნახ. 2, 11, მესამე მარჯვნიდან, აგრეთვე ნახ. 3). დასავლეთი კედლის სიგრძე—6,50, სისქე—1,30, სიმაღლე—2,20 მეტრია. კედლის კარგად ამოყვანილი, კირით შედუღაბებული, ზემო ნაწილის სიმაღლე 1,10 მეტრია; შემდეგ მიდის უწყსრივად ჩაყრილი ქვები შემაკავშირებელი მასალის გარეშე—საფუძველი, რომელიც აგრეთვე 1,10 მეტრის სიმაღლეზე იქნა გამოვლენილი (ის კიდევ ღრმად მიდის მიწაში) და სიმაღლით შეეფერება: 1. პალეოლითური ფენის მომდევნო ღია ფერის თიხის ფენას 0,55 მეტრის სიმაღლით, 2. უძველესი დელუვიონის ფენას 0,35 მეტრის სიმაღლით და, 3. ლიოსისებური თიხნარიანი მიწის ფენას 0,20 მეტრის სიმაღლით¹. ამ კედელში სა-

სურ. 2.

სამარხი № 1 და 2 სადგომების საზღვრით კედელში O—მზრიდან; სამარხის კედლების წამოშვებული ნაწილების შესამავრებლად მათ ქვეშ დატოვებული მიწის ფენათა ბუნებრივი განლაგება.

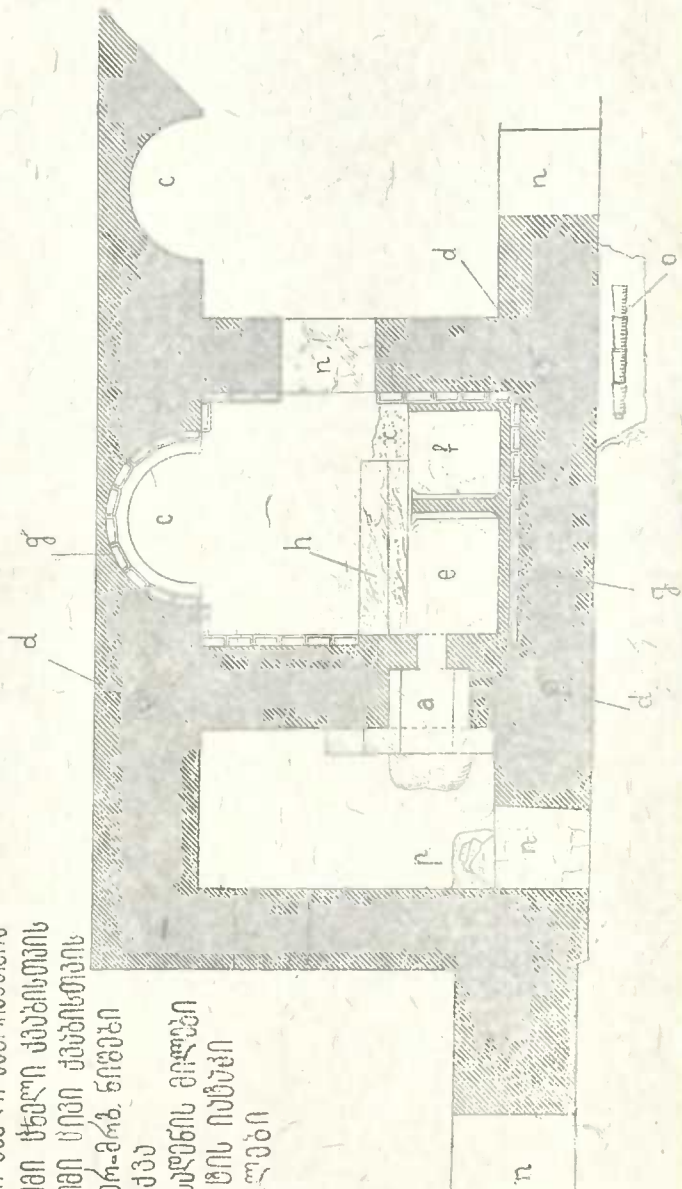
დგომის სამხრ.-დასავლ. კუთხიდან 1,70 მეტრის, ხოლო ჩრდ.-დასავლ. კუთხიდან 3,0 მეტრის მანძილზე კედლის განივად დუღაბიანი კირ-ქვით ჩაშენებული იყო სამარხი (განაზომები და სხვა ცნობები იხ. ქვემოთ), რომლის კედლების წამოშვებული ბოლოების ქვეშ ფენათა თანმიმდევრობის თვალსაჩინოებისათვის დატოვებულ იქნა მიწის ფენათა მონოლიტები (ნახ. 3 და 2; სურათი 2).

¹ ამ უკანასკნელი ფენის სიმაღლერე გაცილებით მეტია, მაგრამ რაკი კულტურული ფენები უკვე ამოწურული იყო და აგრეთვე ნაგებობის საფუძველი ადგილ-ადგილ გამოჩვენებული, უფრო ღრმად წასვლა ჩვენს მიზანს აღარ შეადგენდა.

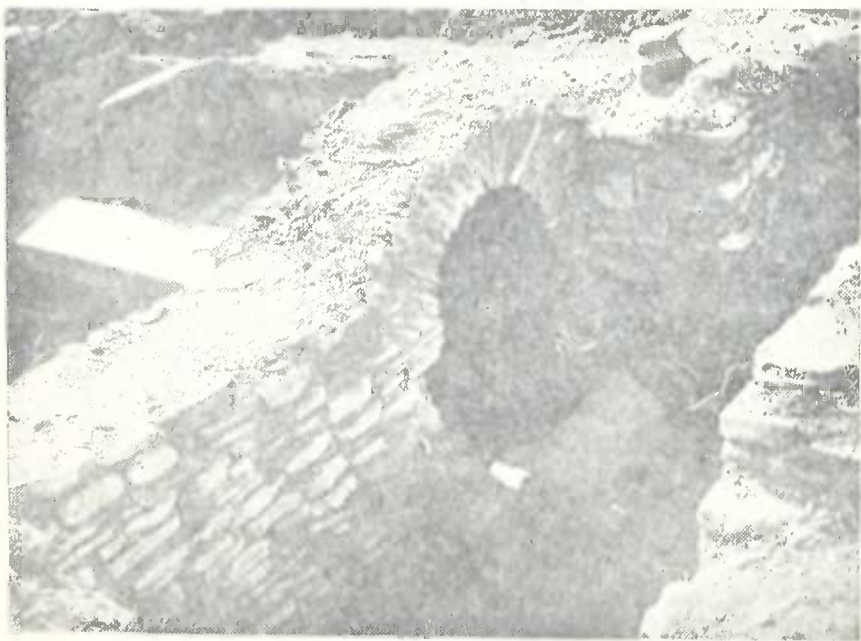
აბანი
ზემო იარუსის გეგმა

მცხეთა
არქეოლოგიური კაფისები არმაზი 1937 წ.

- ა) სასმისი
- ბ) სუკონი
- გ) კარები
- დ) სარკმელი
- ე) სარკმელი
- ვ) სარკმელი
- ზ) სარკმელი
- თ) სარკმელი
- ი) სარკმელი
- კ) სარკმელი
- ლ) სარკმელი
- მ) სარკმელი
- ნ) სარკმელი
- ო) სარკმელი
- პ) სარკმელი

ჩრდილო კედლის სიგრძე—4,60; სიმაღლე (გამოვლენილი ნაწილის) 1,10, ხოლო სისქე 1,50 მეტრია. მისი ზემო ნაწილი, ისე როგორც დასავლ. კედლისა, 1,10 მეტრის სიმაღლეზე ცოტად თუ ბევრად მოხერხებული ფილებით არის აშენებული და ჩადუღებული; ამის შემდეგ კი სიღრმეზე იწყება რიყის დიდი ქვებისაგან, შემაკავშირებელი მასალის გარეშე, აშენებული ნაწილი კედლისა, რომელიც ფუნდამენტის დასაწყისი უნდა იყოს. ამ სადგომის აღმოს. კედელი არის თალიანი ნიშის მქონე № 3 სადგომის დასავლეთი კედელი; მისი სიგრძე 4,50, სიმაღლე 2,70, ხოლო სისქე 0,95 მეტრია. 1,85 მეტრის სიმაღლეზე კედელი სუფთად არის ნაშენები; შემდეგ მიდის ერთწყებად დაწყობილი კირით შემტკიცებული დიდი ქვები, ზომით $0,24 \times 0,19$ მეტრიდან $0,57 \times 0,32$ მეტრამდე (კრილში). ამ სიმაღლეზე კედლებს კარგად ეტყობა, რომ ისინი გარედანაც

სურ. 3

საცეცხლის საერთო სასახულობა NW—მხრიდან გაწმენდის შემდეგ.

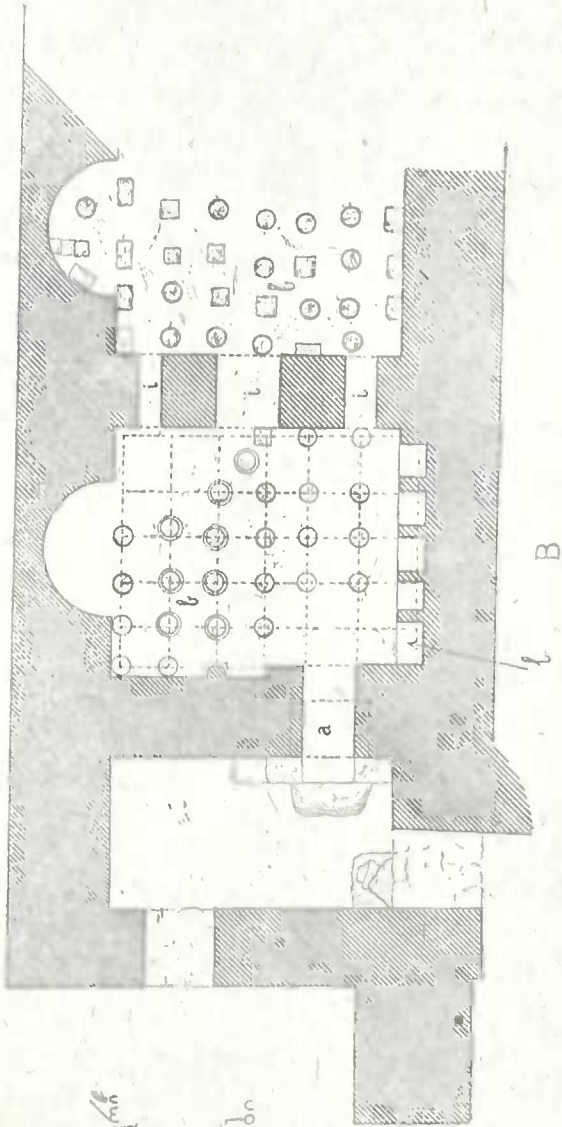
კირით ყოფილა გაღესილი; უფრო ღრმად მიდის რიყის ქვებისაგან ნაშენი ფუნდამენტი, რომელიც გამოვლენილ იქნა 0,52 მეტრზე; აქაც საძირკველი ღრმად მიდის მიწაში; 1,75 მეტრის მანძილი, ამ კედლისა ამოშენებულია ხუთწყება ქვებისაგან შედგენილი უხეში კედლით, სიგრძით 1,75, სიმაღლით 0,80 და სისქით 1,30 მეტრი.

№ 3 სადგომი წარმოადგენს პატარა ოთახის-მაგვარ ნაგებობას, რომლის შინაგანი ფართობი უდრის 7 კვადრატულ მეტრს. სადგომის დასავლ. კედელ-

ქუჩის
არქეოლოგიური გათხრები არმაზი 1937წ

ახალი
ქვემო იარუსის ტიპი
მანქანები
სტრუქტურა
არქეოლოგიური

A

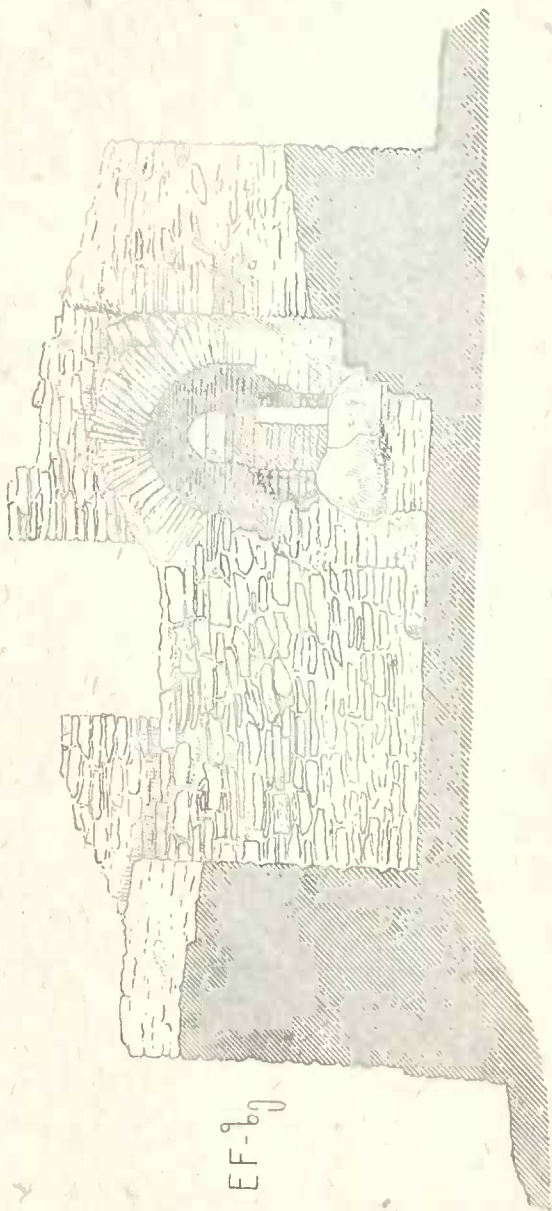
B

ნახ. 5

ქვეთა

აქროლი EF-ზე
საქართველოს
სტრუქტურული
სარეზერვუარი
1937

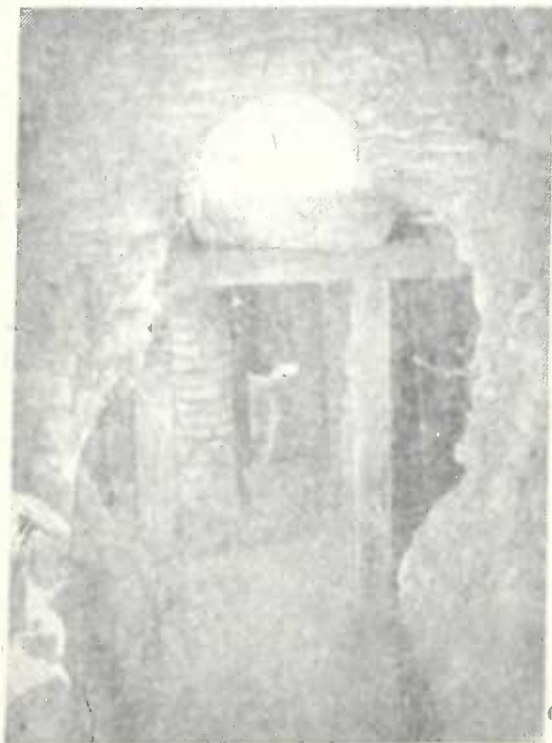

ქროლი EF-ზე

მმ, მ

ში გარკვევით ჩანს შემდეგ ჩაშენებული ნაწილი, რომელიც თავის დროზე, ალბათ, ნაგებობის ქვედა იარუსში შესაეაღს წარმოადგენდა. სამხრეთ კედელს სადგომის სამხ.-დასავლ. კუთხეში აქვს 1,05 მეტრიანი წყვეტილი, საიდანაც ქვის საფეხურების საშუალებით შეიძლება საცეცხლეში ჩასვლა (ნახ. 2, 11, მესამე მარცხნიდან; აგრეთვე ნახ. 3 და 4, p). სადგომის სამხ.-აღმოს. კუთხესთან, აღმოსავლეთ კედელში გამართულია 1,65 მეტრის სიმაღლის თაღიანი გამჭოლი ნიში, რომლის კონქი (კამარა) კიდევებალაკეცილი ბრტყელი კრამიტისა და

სურ. 4.

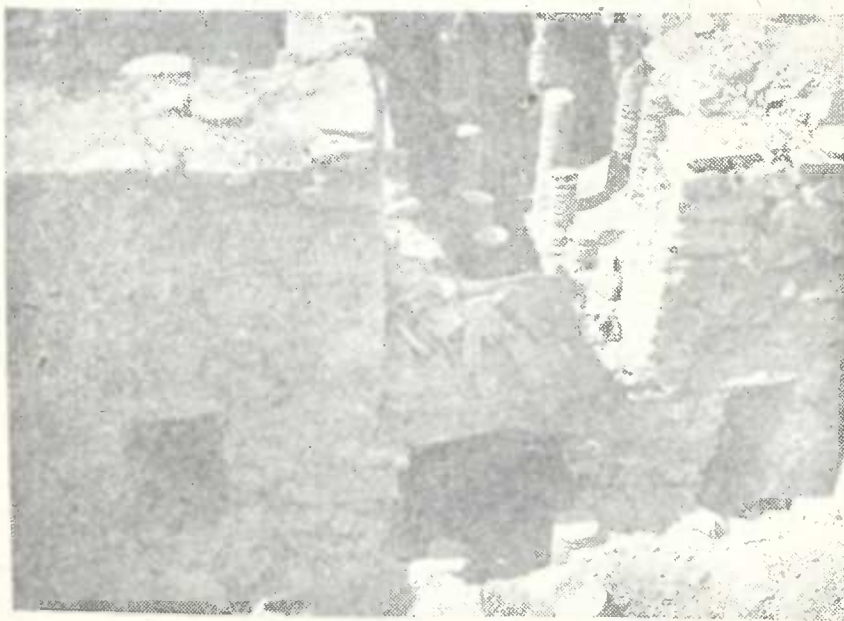
საცეცხლე და სვეტებიანი სადგომი № 1 W—მხრიდან; გასავალი პირველიდან მეორეში „კამარების“ ქვეშ.

კვადრატული აგურებისაგან კირის საშუალებით მტკიცედ შეკრულს ნახევარწრეს წარმოადგენს (სურ. 3; აგრეთვე ნახ. 5, 4, 6).

კამარის უდიდესი სიფართოე უდრის 1,00 მეტრს; რადიუსი კი 0,50 მეტრს. სიღრმეში კამარა ვიწროვდება კამარის შიგნით დამატებითი მიშენების შედეგად, და უკვე პატარა ხერტილის საშუალებით უერთდება მეორე იარუსზე მოწყობილ კამერის მსგავს ნაშენობას; საფიქრებელია, რომ ეს, პატარა ხერტილი ემსახურებოდა სითბოს გადაცემას საცეცხლიდან მეორე იარუსში და სა-

ჭიროების მიხედვით იღებოდა და იხურებოდა რომელიმე ლითონის ფარის საშუალებით. ნიშის შესავალთან უბრალო კირ-ქვის ფილებისაგან მოწყობილ პოსტამენტზე დევს დიდი ქვა, რომელიც ერთი შეხედვით en face უხეშად გამოყვანილ „8“-ს მრგვაგონებს. თუ ეს ჩვენ მიერ აღწერილი არქიტექტურული დეტალი კალორიფერის საცეცხლეს წარმოადგენს. მაშინ ეს ქვა ცეცხლის ნორმალური გაჩაღების ერთ-ერთ უზრუნველყოფ მომენტს უნდა წარმოადგენდეს; რომ აქ მართლაც საცეცხლე უნდა იყოს, ამის დამამტკიცებელ ფაქტს ამ სადგომის საგანგებოდ დატკეპნილი იატაკის მთელ ფართობზე და თვით საცეცხლის იატაკზე წარმოქმნილი 0,50 მეტრის სიმძლავრის ნაცრის ფენა და ხის ნანშირის ფრაგმენტები წარმოადგენს.

როგორც მე-4 ფოტო-სურათიდან აშკარად ჩანს, საცეცხლის ხერეტილს მიეყვართ № 4 სადგომში, რომელმაც თავისი გაფორმების საინტერესო დეტალები შემოინახა. პირველ ყოვლისა აქ ჩვენ გვაქვს კალორიფერი (ნახ. 5, ქვემო იარუსის გეგმა, ხ, აგრეთვე სურ. 5, 6 და სხვა). იატაკის მთელ ფართობზე

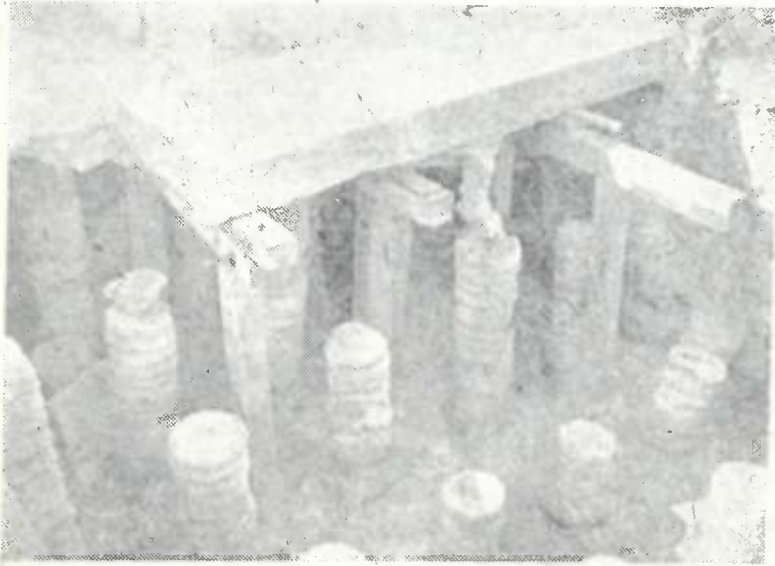

სურ. 5.

№№ 1 და 2 სვეტებიანი სადგომები მოსაზღვრე კედლით, რომელშიაც ჩანს გასავალი და 3 შემავრთებელი ხერედი O მხრიდან.

(12 კვ. მეტრი) გარკვეული წესის დაცვით ამოყვანილია 1,10 მეტრის სიმაღლის, მრგვალი აგურებისაგან შემდგარი სვეტები (ii). მანძილი სვეტებს შორის მერყეობს 0,30—0,34 მეტრის შორის. სვეტები კედლების გასწვრივაც არის ამართული და მაშინ ისინი პატარა ზომის პილასტრებს მოგვაგონებს; უკანასკნელ

შემთხვევაში აგურის ფორმა უმეტესად ოთხკუთხია, ან კვადრატული (0,25×0,25), ან მოგრძო ფორმის (0,30×0,20). აგურების უმეტესობა კი მრგვალია (0,20 მეტრი დიამეტრით) სისქით 0,03—0,04 მეტრი. სვეტების საფუძვლად ხშირად გამოყენებულია ასეთივე მრგვალი აგურები, მხოლოდ შედარებით მოდტლო ზომისა (0,22—0,23 დიამეტრით, ნახ. 5—ორმაგი წრეები). № 5 ნახაზე (ქვემო იარუსის გეგმაზე) 1-ით აღნიშნული დეტალები წარმოადგენენ ზევით აღნიშნულ პილასტრებისმაგვარ ნახევარსვეტებს; უკანასკნელთა და სახბრეთ კედელს შორის დატოვებულია სიცილიერე ცხელი ჰაერის სამოძრაოდ.

სურ. 6.

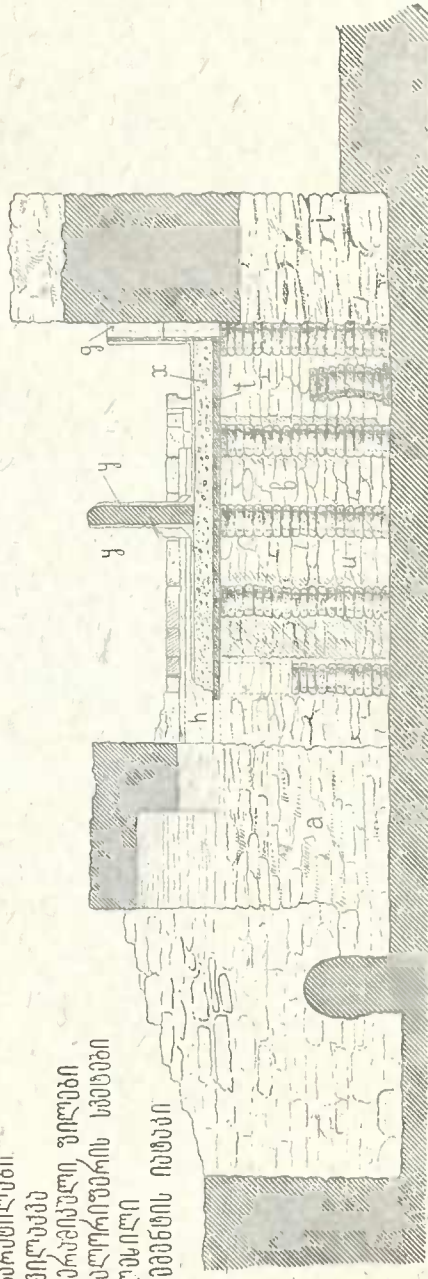
№ 1 სვეტებიანი სადგომი X O—მზრიდან დიდი ფილაქვის გამაგრების შემდეგ.

სვეტების საფუძვლები, როგორც იყო ნათქვამი, მოთავსებულია უშუალოდ იატაკზე, რომელიც სპეციალურადაა მოტკეპნილი კირითა და მიწით. სვეტების შემადგენელი ცალკეული აგურები ერთი მეორესთან აგრეთვე კირის საკმაოდ სქელი ფენითაა შემტკიცებული. გარდა ამისა, თვით სვეტები ყოველმხრივ შემოლესილია კირ-ლამით, რომელშიაც მსხვილად დანაყილი კარგად გამომწვარი აგურის ნამცეცები უნდა ერიოს. კირისა და დანაყილი აგურის ან კრამიტის ერთმანეთში გახსნა და შემოსაგლეს მასალად ქცევა არ ეწინააღმდეგება ფაქტებს სააღმშენებლო ხელოვნების ისტორიიდან; პირიქით, ასეთი ხსნარი ძველად საუკეთესო ცეცხლგამძლე საშუალებად ითვლებოდა¹.

¹ შტრ. В и т р у в и й, Десять книг об архитектуре, изд-ство Всесоюз. акад. арх-ры, Москва, 1936 г., V, 10.3 стр. 107. აგრეთვე Realencyclopedie Pauly-Wissowa, სიტყვის Signinum opus—ქვეშ.

ქრელი NP-ზე
 მცხეთა
 არქეოლოგიური გათხრები არმაზი 1927

- ა) სასახლეს არილი
- ბ) კალორიფერი
- ვ) სტრუბი ქვითი ჰერისტონის
- ს) ხმრითილები
- ჩ) უილსტბ
- ც) სპრამიკული უილიბი
- ა) აბლორიფერის სმბები
- ყ) ლემილი
- ქ) სმბების იატაკი

ნახ. 7

ამ სადგომში შემონახულია სულ 33 სვეტი; როგორც ამას გვემა გვიჩვენებს (ნახ. 5—ქვემო იარუსის გვემა) მათი რიცხვი 39 უნდა ყოფილიყო თავის დროზე. როგორც ჩანს, სვეტები ზევიდან ჰერმეტიულად გადახურული ყოფილა თიხის კარგად გამომწვარი სპეციალური ფილებით (ნახ. 7, კრილი N პ-ზე, t; აგრეთვე ნახ. 1, განივი კრილი AB-ზე, სვეტებს ზემოდან შავად დატუშული ზოლი), რომლის ნაშთებს-ღა მოვასწარით სადგომის ჩრდილო კედლის გასწვრივ ამართულ ოთხი სვეტის თავზე (სურ. 7); ეს კერამიკული

სურ. 7.

№ 1 სვეტებიანი სადგომის ჩრდილო ნაწილი, სვეტებზე დაყრდნობილი ექსედრით.

ფილები კარგად არის შენახული სადგომის სამხრეთ ნაწილში, საცეცხლის გასწვრივ აღმოსავლეთისაკენ „ქამერების“ ქვეშ (სურ. 6 და 8); მათი ზომა უმნიშვნელოდ ცვალებადობს $0,55 \times 0,60 \times 0,03$ მეტრიდან $0,60 \times 0,63 \times 0,04$ მეტრებში. სვეტებზე ისე იყო ფილა დადებული, რომ უკანასკნელის 4 კუთხე 4 უახლოესი კოლონის თავის მეოთხედებს ეყრდნობოდა; რაც შეეხება კედლების გასწვრივ ამართულ სვეტებს, ფილა აქ მათი თავის უქვე ნახევარზე იყო დაყრდნობილი.

კერამიკული ფილების ნაწიბურებს შორის არსებულ გადაულახავ სივრცეს, ალბათ, ავსებდნენ ცეცხლგამძლე ხსნარით¹ (კირისა და დანაყილი კრამიტისა), ხოლო შემდეგ ზევიდან გლესდნენ კირის სქელი ფენებით, რომლებიც იმავე დროს

¹ Витрувий, II, 10.

წარმოადგენდა ზემო იარუსის იატაკს (სურ. 6—გათლილი ქვის უკან, 7—თიხის ფილების ნაშთების ზემოდან; 4 და 8, ხის საბჯენებს ზემოდან¹, აგრეთვე ნახ. 4, 7 და 8, x). ხსენებული კერამიკული ფილების კალორიფერისკენ მიქცეულ ზედაპირებზე ვხვდებით ობისმაგვარ ნაფიფქს, რომელიც, უეჭველია, სითბოს ინტენსიური მოქმედების შედეგია. ყოველი კერამიკული ნაწარმი ზედმეტი გამოწვის შედეგად თავის ზედაპირზე ასეთ მოთეთრო-მოწარისფრო ფერს ითვისებს.

ამგვარად, № 4 სადგომი ასეთი საგულდაგულო გადახურვის შედეგად შიგნიდან წარმოადგენდა ზედმიწევნით მჭიდროდ შეკრულ სივრცეს, უზრუნველ-

სურ. 8

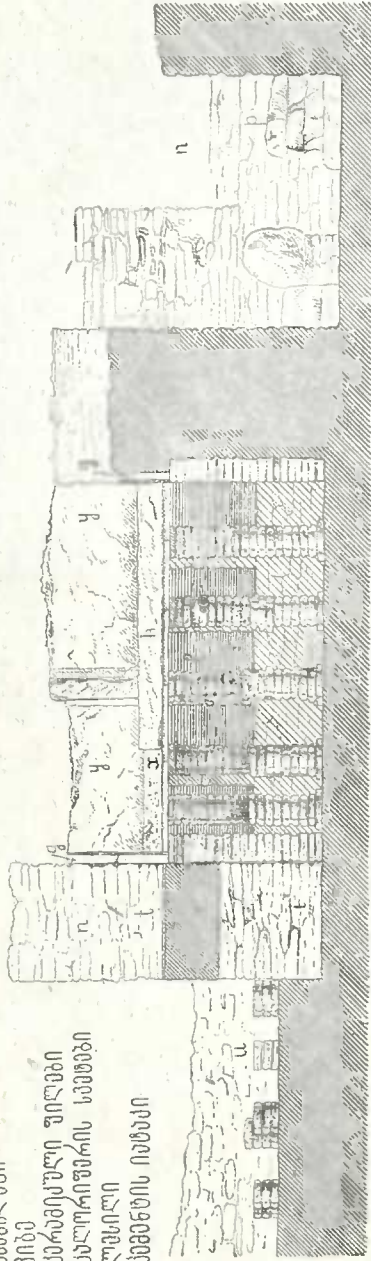
№ 1 სვეტებიანი სადგომის აღმოს. ნაწილი N—მხრიდან.

ყაფილს ჰაერის ნორმალური ცირკულაციით, აგრეთვე სადგომის კუთხეებში ვერტიკალურად ჩატანებული თიხის მილებით (სურ. 7, აგრეთვე ნახ. 4, ზემო იარუსის გეგმა, d; 2 ძირითადი ნაგებობის გეგმა, d; 1, განივი კრილი AB-ზე, d). ჩრდ.-დასავლ. კუთხეში ჩატანებული მილი (ერთი მეორეზე წაბმული ორი ან სამი) ოდნავ გადახრილია ჩრდილოეთისკენ, რომლის ქვედა ბოლო კარგად ჩანს ჩრდილო-დასავლ. კუთხეში ამოყვანილი სვეტის ახლოს; ასევე გადახრილია სამხრეთისაკენ სამხრ.-აღმოს. და სამხრეთ-დასავლ. კუთხეებში.

¹ მე-8 სურათზე სვეტის თავზე ჩანს შემოსავლესი მასალის ფრაგმენტი, ჩვენს მიერ ექსპონირებული.

ქცხეთა
არქეოლოგიური დათხრები აკმაში 1937წ

- ქოილი DC-ზე
- 1) ხედილი
 - 2) ნიჟები
 - 3) სარხები ქვიშის კამრისთვის
 - 4) ფილტვები
 - 5) მასალები
 - 6) კამრები
 - 7) კარბიჭული ფილტვი
 - 8) კალთორიჭურის სართი
 - 9) ლამილი
 - 10) ხედილი იატაკი

ნახ. 8

ჩატანებული მიღებიც, რომელთა ქვედა ბოლოებიც ჯერჯერობით არ არის მიგნებული. მიღების სიგრძე უდრის 0,40—0,42 მეტრს, უდიდესი დიამეტრი—0,18 მეტრს; მილის კედლის სისქე 1,5 სანტიმეტრს. მანძილი მიღებს შორის უდრის 3,0 მეტრს. ცხადია, უკანასკნელთა საშუალებით ხდებოდა კალორიფერის ვენტილაცია.

e და f (ნახ. 4 და 2) წარმოადგენენ პატარა „კამერების“ მსგავსს, შიგნიდან მზრუნველობით გალესილ მოპირკეთებულ ოთხკუთხ ნაგებობებს (f ზომით $1,07 \times 1,07$ მეტრია; e $1,07 \times 1,40$ მეტრი), რომლებიც, საფიქრებელია, გამოყენებული იყო ცხელი და ცივი ქვაბებისთვის (სურ. 3); მათ შორის e შესაძლებელია, —ცხელისთვის, როგორც საცეცხლესთან (a) ახლოს მყოფი და მასთან ხერტილით შეერთებული. „კამერებს“ ურთიერთისაგან ჰყოფს თითქმის კვადრატული (სიმაღლე—0,95 მეტრი) კარგად გათლილი ფილაქვა, რომლის ორივე ზედაპირიც აგრეთვე შეღესილია (ნახ. 8, ჭრილი DC-ზე, ყ); მათ ჩრდილო მხრიდან იატაკის დონეზე ეკვრის დიდი ზომის ($2,10 \times 0,55$ მეტრზე) ოსტატურად გათლილი ფილაქვა (ნახ. 4, 7, 6 და 2; აგრეთვე სურ. 3—და სხვ.).

ამ (№ 4) სადგომის ჩრდილო კედელში მოწყობილი იყო ექსედრა—ნახევრად, მრგვალი ნიში, რომლის რკალის სიგრძე 1,96, ხოლო სიმაღლე 1,17 მეტრს უდრის, ექსედრის ქორდა—1,75 მეტრს; ექსედრის შინაგანი ვერტიკალური ზედაპირი ამოყვანილია ერთ დონეზე გამწკრივებული, ერთი-მეორესთან შპიდროდ მიდგმული და ვერტიკალურად დაშვებული კიდევბადაკეცილი ბრტყელი კრამიტებით (სურ. 7, აგრეთვე ნახაზი 4 და 8, c); ადგილზე შემონახული კრამიტების რაოდენობა 7-ია. კრამიტების გადმოკეცილი მხარეები, რომელთაც შუაზე სემენტისებური ამონაჭრები აქვს, გარემიქცეულია და კედლებზე შპიდროდაა მიყრდნობილი; ასევეა იზოლირებული „კამერების“ შეღესილი შიგა კედელი¹ შენობის ძირითადი კედლისაგან (იგივე და 8 ნახაზი, გ). ბრტყელი კრამიტების ასეთი განლაგება და მათი გადმოკეცილი კიდების სემენტისებური ამონაჭრების ერთ ჰორიზონტალურ ხაზზე მოთავსება ექსედრის, აბაზანისა და „კამერების“ შიგა კედლებსა და შენობის ძირითად კედლებს შუა ჰქმნიდა არხისმაგვარ მოწყობილობას, რომელშიაც მოედინებოდა ცხელი ჰაერი, ათბობდა და რა კედლებს, რაც სასიამოვნო და ჯანმრთელობისათვის უფრო სასარგებლოც ყოფილა². თვით ეს ნახევარმრგვალი ნიში—ექსედრა უნდა ყოფილიყო ის ადგილი, სადაც აბაზანებს ღებულობდნენ³.

¹ სანამ ეს კედლები მიწაში იყო, მათ თავიანთ ზედაპირზე შემონახეს მიზაკისფერი ვლფერი, რომელიც მზეზე მალე გახუნდა.

² იხ. О. III y a з и, История архитектуры, т. I, Москва, 1937 წ. გვ. 545. შტრ. С. О. Чыбульский, Римский доз, С.-Петербург, 1902 წ. გვ. 31.

³ ამ სადგომთან (№ 4) დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს ერთი გარემოება. სადგომის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში, ოთხ სვეტს შუა, იქ, სადაც ასო ხ—არის დასმული (იხ. ქვემო იარუსის გეგმა, ნახ. 5) ნახული იქნა ბავშვების (ორი თუ სამი) თავის ქალის ფრაგმენტები; მაგრამ მალე ცხადი შეიქნა, რომ ეს მეორადი მოვლენა იყო; ე. ი. მას შემდეგ, რაც ნაგებობა თავის პირდაპირ დაწინაურებას აღარ ასრულებდა, ადგილი ნაგებობითურთ, რომელიც ნაწილობრივ მიწით იყო დაფარული, შემდეგ თაობას სასაფლაოდ გადაუქცევია; ხოლო დროთა განმავლობაში იატაკის ჩაქვევამ თან ჩაიტანა ზედა პირზე დასაფლავებულთა ჩონჩხებიც, ჩაქვეული სახურავის, იატაკის ნაწილებსა და კვრამიკის სხვადასხვა ნაშთებთან ერთად არეული.

აქ დავამთავრებთ № 4 სადგომის აღწერილობას და გადავალთ № 5-ზე, რომელშიაც № 4-დან მივეყვართ 3 სხედასხვა ზომის, მთლიანად პირველ იარუსში მოთავსებულ ხერეტილს, რომლებიდანაც ერთი პირველი „კამერის“ ქვეშ არის მოწყობილი (სურ. 5, მარცხნივ; აგრეთვე ნახ. 5, 8, i, 1 განივი ჭრილი AB-ზე). შუალა ხერეტილს ზემოდან ახურავს დიდი ფილაქვა, რომელიც ამავე დროს მასზე ზევით მოთავსებული გასაელის იატაკს წარმოადგენდა; ეს გასაელი, როგორც ჩანს, აკავშირებდა №№ 4 და 5 სადგომებს ერთი შეორესთან და მთლიანად ეკუთვნოდა შენობის ზემო იარუსს (სურ. 5; ნახ. 4—ზემო იარუსის გეგმა, ii; განივი ჭრილი AB-ზე, ნახ. 1, ii).

როგორც ზევით იყო ნათქვამი № 5 სადგომი მთლიანად არ არის გათხრილი; რაც გათხრილია, ისიც არაფერს არ იძლევა შენობის ზემო იარუსი-

სურ. 9.

№ 2 სექტებიანი სადგომის ნაწილი, „აფსილით“¹ N-კედელში.

დან, გარდა ერთი შესავლის ნაშთისა სადგომის სამხრეთ კედელში (ნახ. 4, ზემო იარუსის გეგმა, ii მარჯვნივ). რომ ეს სადგომიც № 4-ის მაგვარად უნდა ყოფილიყო მოწყობილი, ამას შენობის საერთო დაგეგმარება გვიჩვენებს (ნახ. 5, 4, 2). აქაც ისეთივე ექსედრა უნდა ყოფილიყო ამოშენებული, როგორც № 4-ში გვაქვს; ამას ამტკიცებს ნახევარმრგვალი ნიში ჩრდილოეთის კედელში (ნახ. 4 და 2, c; სურათი 9).

როგორც გამოიჩვენა, შენობის ეს ნაწილი ნამეტნავადაა დანგრეული შედარებით სხვა ნაწილებთან, რის გამოც ზემო იარუსიდან არაფერი არ შემონა-

¹ ვინაიდან აფსილა წმინდა საეკლესიო აჩქიტექტურული ტერმინია, ამიტომ მას ჩვენს შავალთში პირობით ეხმარობთ.

ხულა; რაც შეეხება ქვემო იარუსს, აქ კი გვაქვს კალორიფერის სვეტები, ისეთივე როგორც № 4 სადგომში, იმ განსხვავებით, რომ 30 სვეტის საერთო რაოდენობიდან მხოლოდ 14-ია ამოყვანილი მრგვალი აგურებით, დანარჩენი 16-კი კვადრატული, უფრო ხშირად მოგრძო ფორმის აგურებიდანაა (ზომები იხ. ზეით) გაკეთებული. ამასთანავე სვეტები თავისი სიმაღლის ნახევარზე მეტი ზომით გადანგრეულია (სურ. 5 და 9; ნახაზ. 8, კრილი DC-ზე, u). მანძილები სვეტებს (u) შორის აქაც იგივეა და უკანასკნელები იმავე ზომის თიხის ფილებით იქნებოდნენ გადახურულნი როგორც № 4—სადგომში.

ცხადია, რომ № 5 სადგომიც კალორიფერის ერთ-ერთ განყოფილებას წარმოადგენს.

საკითხი თუ როგორ მიეწოდებოდა წყალი აბანოს, რამდენიმედ წყდება შენობის სამხრეთ კედლის გარეთა ზედაპირის გასწვრივ ჰორიზონტალურად გაყვანილი მილების აღმოჩენით (ნახ. № 4 და 2, 0; № 3—გათხრების გენერალური გეგმა); სამწუხაროდ მილები ისეთ ფრაგმენტალურ მდგომარეობაშია, რომ დამატებითი ფართობების გათხრების გარეშე შეუძლებელია იმის გამორკვევა, თუ საიდან იღებდა მილები სათავეს, ან რანაირად უერთდებოდა აბანოს სათანადო ადგილებს. მილებს თითქოს ეტყობა, რომ ისინი მიემართებოდნენ საცეცხლის მიმართულებით, მაგრამ შემდეგი მათი მიმართულება ჯერჯერობით გაურკვეველია; მათ, უეჭველია, უნდა ჰქონოდათ შეერთების მუხლი, მაგრამ, ვიმეორებთ, მილების ცუდი შემონახულობის გამო, ვერც მას მოვუსწართ ადგილზე.

ამით შეიძლება დამთავრდეს ნაგებობის ადგილზე ფაქტიურად არსებული დანაშთის აღწერილობა; თუ როგორ გამოიყურებოდა ის თავის ზემო იარუსში, ან რა დამატებითი დეტალები გააჩნდა მას, საიდან იყო მთავარი შესავალი შენობაში, მისი ფასადი და სხვა ამასთან დაკავშირებული საკითხები, ჯერჯერობით უპასუხოდ რჩებიან; არ ვიცი აგრეთვე როგორი გადახურვა ჰქონდა ნაგებობას; არ არის დარჩენილი არც ჩაღანგრები და მათი ზამინები, არც კოჭები და სხვა რაიმე ხის სააღმშენებლო მასალა (თუ კი ასეთი იყო გამოყენებული). ცხადია მხოლოდ ერთი გარემოება, რომ სახურავ მასალად გამოყენებული ყოფილა კრამიტი, რომელთა შორის ორი სახეა გასარჩევი: 1. ბრტყელი, მასიური, ბოლო ფართო და კიდებგადაკეცილი, და 2. მრგვალი, ღარიანი, აგრეთვე მასიური, ცერისმაგვარი ქიმით ვიწრო ბოლოსთან (მეორე კრამიტის შესამაგრებლად), მათ უამრავ ნაშთებს ვპოულობთ ადგილზე ცალკეული ფრაგმენტების, ძლიერ იშვიათად, მთელი ეჭმულარების სახით¹.

მსგავსი ნაგებობანი სათანადო ლიტერატურაში ცნობილია ჯერ კიდევ ვიტრუვიუს დროიდან². თუმცა საიმპერატორო რომის საზოგადოებრივი მნიშვნელობის გრანდიოზული აბანოები (thermae) ხსენებული ავტორის დროს არ

¹ ღარიანი კრამიტების უმეტესობა ქიმის, წამონახარდის ბოლოსთან (იშვიათად კრამიტი ნაწარმის სხვა სახეებით) ატარებენ დაღს, ნიშანს, ჰდეს სხვადასხვა ტიპისა და მოყვანილობისა. მათდამი განსაკუთრებული ინტერესის გამო, ისინი სპეციალურ გამოკვლევას საჭიროებენ.

² იხ. В и т р у в и я, იქვე.

არსებობდნენ, მაგრამ ყოველ შემთხვევაში, მის მიერ მოცემული სქემა საფუძვლად დაედო რომის დიდ თერმებს¹.

ო. შუაზი, სამწუხაროდ არ იძლევა ჩვენთვის საინტერესო ნაგებობათა ისტორიული განვითარების სურათს; სამაგიეროდ ეყრდნობა რა ფაქტებს მეტწილად, ვიდრე ვიტრუვის, დაწვრილებით ასწერს გვიანი დროის რომის თერმებს, რომლებიც თავისი სიდიდით, სპეციალური განყოფილებებით (სავარჯიშო, სამკითხველო, ექსედრები და სხვა) და თავისი ძვირფასი მორთულ-მოკაზმულობით ძლიერ ნაკლებ მიაგაფან ჩვენს ნაგებობას; მიუხედავად ამისა, კალორიფერის სისტემა, სისტემა წყლით მომარაგებისა და საერთოდ აბანოს გათბობისა, ისევე როგორც იატაკის გამართვის ხერხები და სხვა, არმაზის ნაგებობაში თითქმის ისეთივეა, როგორც ამას ვიტრუვი აღწერს. მართალია, ჩვენი ნაგებობის სვეტების სიმაღლე (1,10 მეტრი) თითქმის ორჯერ მეტია ვიდრე ვიტრუვის მიერ აღწერილისა (სვეტის სიმაღლე = 2 რომაულ ფუტს = 0,592 მეტრს), მაგრამ თვით პრინციპი მათი განლაგებისა, ისევე როგორც ფორმა და შემადგენლობა მასალისა, ორივე შემთხვევაში ერთნაირია. კალორიფერის გამართვის ასეთ წესს არც იმპერიის დროს განუცდია მნიშვნელოვანი ცვლილება, რასაც აგრიპის, ტიტას, კარაკალას და სხვა აბანოების მაგალითები გვიჩვენებენ². სათანადო არქეოლოგიური საბუთების პუბლიკაციების ხელთუქონლობის გამო ჩვენ არ გვაქვს საშუალება გავითვალისწინოთ ასეთი რიგის ნაგებობათა შემდეგდროინდელი ისტორიული განვითარების გზა.

თუმცა ძველებური აბანოები, უკვე ფეოდალური დროისა, ცნობილია დამანისიდან, თელავიდან, ახალციხიდან, აგრეთვე ამბერდიდან და ანისიდან (სომხეთი), მაგრამ მათ შესახებ ლიტერატურაში ცნობები ჯერჯერობით, გარდა ანისისა, არ მოიპოვება³, რის გამოც ჩვენი ნაგებობის მათთან შედარება შეუძლებელი ხდება. რამდენადაც ზეპირი ცნობები გვაქვს შემოსხენებულ აბანოებსაც კალორიფერის გამართულობის ისეთივე წესი ახასიათებს, როგორც არმაზისას, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ პირველებში სვეტები და მასზე დაყრდნობილი (ზემო იარუსის) იატაკი თლილი ქვებისაგან შესდგება და არა მრგვალი აგურებისა და კერამიკული ფილებისაგან, როგორც ეს არმაზშია. უნდა სიმართლე ითქვას, რომ ეს გარემოება უეჭველად წინ აყენებს არმაზის აბანოს მოხსენებულბთან შედარებით, ვინაიდან სიტბოს კონდენსაციის უნარი აგურს და საერთოდ კერამიკულ მასალას უფრო მეტი ხარისხით გააჩნია, ვიდრე ქვას; ეს გარემოება კი ასეთი დანიშნულების ნაგებობისათვის არსებითი და მეტად მნიშვნელოვანია.

¹ იქვე, შენიშვნა მეხუთე თავისათვის 277 გვერდზე.

² О. Ш у а з и, იქვე, გვ. 547, ნახვ. 393. შდრ. С. О. Пыбульский, იქვე, ნახვ. 15.

³ Н. Я. Марр, Ани, книжная история города и раскопки на месте городища, ОГИЗ, Ленинград. — Москва, 1934 г., Известия ГАИМК, выпуск 105, стр. 68, 70—71; таб. XXXII рис. 114, 114а; таб. XXXIV, рис. 133. აბანო აღმოჩენილია ვიზგოროდის (მიჯნაბერდის) სასახლის გათხრის დროს 1907, 1908 წ.წ.; ის გაცილებით პატარა არმაზისაზე, — აქვს კალორიფერის მხოლოდ 6 სვეტი მთლიანი ქვისაგან გამოკვეთილი, რაც შეეხება აბანოს შენების წესს, მიღგაყვანილობას და ზოგიერთ სხვა დეტალებს, ის საკმაოდ მიაგავს ჩვენსას.

რაც შეეხება ძველის დათარიღების საკითხს, უნდა ითქვას, რომ სანამ სათანადო უცილობელი ფაქტები არ გაგვაჩნია, ამ საკითხზე გადაჭრილი პასუხის მოცემა არა თუ მარტო ძნელია, შეუძლებელიცაა¹.

ამ მხრივ თითქოს განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს გეოლოგიური დაკვირვებანი ადგილზე.

იმ ისტორიული პერზონისათვის, რომელიც მოიცავს დროის მონაკვეთს არმაზის ნაგებობიდან ჩვენს დღემდე, ძნელია დაშვებულ იქნას დენუდაციური-ქრონოლოგიული მოვლენათა განვითარების ისეთი ტემპი და დიაპაზონი, რომელიც მოქმედების ეფექტისათვის საუკუნეების ერთეულები ყოფილიყო საკმარისი. ეს გარემოება, დაშვებული ჩვენს მიერ, ძველს საკმაოდ ძველად ხდის; ყოველ შემთხვევაში ის არ უნდა გადმოსცილდეს ჩვენი წელთაღრიცხვის დამდგის ფარგლებს.

II

ზემოაღწერილ ძველ ნაგებობასა საზნაურის და დასავლეთის მხრიდან აკრავს მეორე ნაგებობის ნაშთები. ჯერ კიდევ საკითხია, იყო აქ რაიმე ნაგებობა თუ არა. ქვის ისეთ სუსტ წყობას, როგორც აქ არის, საეჭვოა, რომ შესძლებოდა მასზე დაშენებული შენობის გაძლება; მას არა აქვს, და არც თვით არის საფუძველი; ის ქვის ორს ან სამს, იშვიათ შემთხვევაში ოთხ, წყებას წარმოადგენს, ერთიმეორეზე შეუკავშირებლად დალაგებულს (ნახ. 1, გათხრების განივი კრილი AB-ზე; მარჯვნივ, კულტურული ფენის ზემოდან). ქვები დუღაბით შეკავშირების არავითარ კვალს არ ატარებს, გარდა ქვის წყობისა, რომელიც № 1 სადგომის დასავლეთი კედლის თითქოს გაგრძელებას წარმოადგენს სამხრეთის მიმართულებით (იხ. ძირითადი ნაგებობის გეგმა, ნახ. 2 და 3); მისი ზოგიერთი ნაწილი ერთი წყების სახით № 1 სადგომის სამხრეთ კედელზე არა სიმეტრიულადაა დაშენებული (იგივე გეგმა, ა). ქვის ნაშენის სისქე არ არის მუდმივი ოდენობა და ცვალებადობს 0,25—0,95 მეტრებში.

ამ უკანასკნელს ძირითად ნაგებობასთან არავითარი კავშირი არ უნდა ჰქონდეს; მაშინ, როდესაც ძირითადი ნაგებობა (აბანო) ორიენტირებულია QW (აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ), ეს მეორე რიგის ნაშთები ვერ ენარჩუნებს ერთხელ აღებულ ორიენტაციას. საკმარისია ერთი ზერელე შეხედვა (ნახ. 3, გათხრების გენერალური გეგმა) და დავრწმუნდებით, რომ ეს ნაგებობანი ერთიმეორესთან არავითარ უნისონში არ არიან.

თუ აბსოლუტური დათარიღება ამ ნაგებობისა ჯერჯერობით ძნელია, სამაგიეროდ მისი შედარებითი თარიღის გამოკვლევა შესაძლებელია ძირითადი ნაგებობის გენერალურ გეგმასთან დამოკიდებულებაში. 3 და 2 ნახაზებზე გამოხა-

¹ განსაკუთრებით ხაზი უნდა გაესვას იმ გარემოებას, რომ ნაპოვნთა ასორტიმენტი მეტად ღარიბია და შეიცავს კრამიტის (ორივე სახის) აგურებისა და თიხის ფილების უამრავ ფრაგმენტს; ეს გასაგებიცაა თვით ნაგებობის ხასიათისა და დანიშნულებისა გამო. რაც შეეხება თიხის ჭურჭლების, შუშის ნაწარმთა და ცხოველთა ძვლების ფრაგმენტებს, ისინი უთუოდ მეორად მოვლენას წარმოადგენენ და ამდენად (აგრეთვე თავიანთი ზედმიწევნითი ფრაგმენტულობის გამო) დამათარიღებელ მომენტად ვერ გამოდგება.

ტული ქვის წყობა, s-ით აღნიშნული, როგორც ნათქვამი იყო, ნაშენებია ძირითადი შენობის კედლებს ზემოდან; მასასადამე, მისი დონე უფრო მაღალია¹, ვიდრე აბანოს კედლების დონე; გარდა ამისა, ის ნაშენებია იმ კულტურული ფენის ზევით, რომელიც დროში წინ უსწრებდა ამ ნაშენს და რომლის ნორმალური დაფენების პირობები არ არის დარღვეული რაიმე გარეგანი მიზეზების ჩარევით (ნახ. 2 და 3, № 1 სადგომის სამხრეთ-აღმ. კუთხეში არსებული გასავალი). ქვის ამ ნაშენობის ნაშთებს ვერ დაათარილებს ის ბიზანტიური (იშპ. ირაკლის დროის, VII საუკ.) ვერცხლის მონეტაც, რომელიც ნაპოვნი იქნა აქ 0,25 მეტრის სიღრმეზე; ის ეულად იქნა ნახული და ნაშთებთან არავითარ დამოკიდებულებაში არ არის; ის შემთხვევით დაკარგულიც შეიძლება იყოს. იქნებ ამ სუსტ ნაგებობის ჰასაკის დასადგენად მეტი საბუთები შეგვიძინოს იმ სამარხების მონაცემების შესწავლამ, რომლებიც მხოლოდ და მხოლოდ ამ სუსტი ნაგებობის ფარგლებში იმყოფება.

III. ს ა მ ა რ ხ ე ბ ი

სამუშაო პუნქტზე A, ნაგებობაზე მუშაობის პარალელურად, ექსპედიციის მიერ გათხრილ იქნა 11 სამარხი ქვაყუთი, რომელთა შორის 7 ბავშვთა საფლავებს წარმოადგენს; დანარჩენი ოთხი კი მოზრდილებისაა.

ბავშვთა სამარხ № 1, წარმოადგენს ოთხ ფლაქისაგან (კირქვის) შეკრულ მინიატურულ სამარხს, რომელიც გადახურულია ზევიდან აგრეთვე ბრტყელი ფართო ფლაქით, ზომით $0,91 \times 0,57 \times 0,05$ მეტრზე. ქვაყუთის ორიენტაცია WO მიმართულებისაა NW-სკენ უმნიშვნელო გადახრივით. სამარხის შინაგანი განაპირები შემდეგ ციფრებს იძლევა: $0,37 \times 0,31 \times 0,27$ მეტრი. გარეგანი— $0,47 \times 0,31 \times 0,28$ მეტრი.

W კედელი არ ჩადის სხვა კედლების სიღრმეზე; ის ვერტიკალურად დაშვებულია ჰორიზონტალურად დადებულ ქვაზე, რომელიც თითქოს W კედლის საფუძველთან საფეხურს აკეთებს (ზომით $0,37 \times 0,16 \times 0,06$ მეტრი).

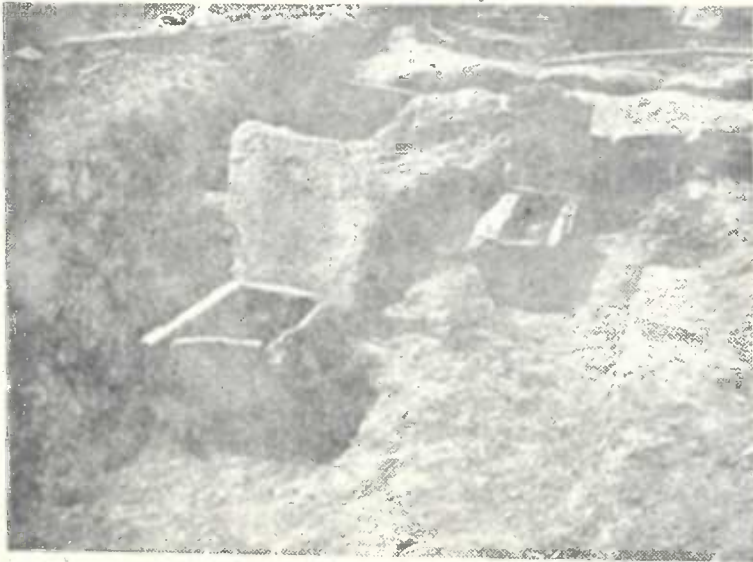
სამარხის სახურავი ნიადაგის ზედაპირიდან 0,40 მეტრის სიღრმეზე იქნა აღმოჩენილი. იმის გამო, რომ კედლების უსწორ-მასწორო ბოლოები მჭიდროდ ვერ ეკვროდნენ ერთმანეთს, სამარხე სავსე იყო წყლის მიერ შემოტანილი მიწით, რომლის ნაწილობრივ ამოწმენდის შემდეგ ნახული იქნა ბავშვის თავის ქალა, რამდენიმე ნეკნის ძვალი და მალეები (ნახ. 3—გათხრების გენერ. გვგმა, 1 სადგომის სამხრეთი მხრიდან; აგრეთვე სურათი 10). თავისი იშვიათობისა გამო, ეს სამარხე, ისევე, როგორც ბავშვთა სამარხე № 2, სათანადო ტექნიკურ საშუალებებით დაუშლელად იქნა ამოღებული დედამიწიდან და ჩამოტანილი იქნა სამუზეუმო ექსპოზიციისათვის ტფილისში. ამიტომ მისი ჩონჩხის საბოლოო პრეპარაცია ადგილზე არ მოგვიხდენია.

¹ მისი დონე თანამედროვე ნიადაგის ზედაპირიდან იმყოფება 0,20—0,25 მეტრის სიღრმეზე.

ბავშვთა სამარე № 2 აღმოჩენილ იქნა იმავე სიღრმეზე (0,40 მეტრი), № 1-დან NW მიმართულებით 0,66 მეტრის მანძილზე მისგან. გადამხურავი ფილაქვის ზომა— $0,67 \times 0,41 \times 0,07$ მეტრზე.

ქვაყუთი შესდგება 4 მოლიანი ფილაქვისაგან; მისი შინაგანი განაზომებია $0,52 \times 0,20$ მეტრზე, სიდიდით ჩამორჩება № 1-ს, მასზე ვიწროა, მაგრამ უფრო გრძელი. ესეც სავსე იყო მიწით, რომლის ნაწილობრივ გაწმენდის შემდეგ ორი ბავშვის თავის ქალა იყო ნახული. ქვაყუთი ჩამოტანილია მუზეუმში.

ბავშვთა სამარე № 3 შესდგება 3 ერთიანი ფილაქვისაგან, რომლებიც სამარის S, O და N კედლებს ჰქმნიან; მისი სახურავი და W კედელი არ ყოფილა შემონახული. აღმოჩენილია ის $0,30$ მეტრის სიღრმეზე; ორიენტაცია—WO. სამარხის გარეგანი ზომა— $0,67 \times 0,26 \times 0,25$ მეტრს; შინაგანი— $0,60 \times 0,25$ მეტრს. წინა სამარეებთან შედარებით, ეს უფრო ვიწრო და გრძელია. ესეც ამოვსილი იყო ნაღვარევი მიწით, რომლის ამოწმენდის შემდეგ,

სურ. 10.

ბავშვთა სამარხი—ქვაყუთები №№ 1 და 2 O—მხრიდან.

ცენტრში, $0,10$ მეტრის სიღრმეზე ნახულ იქნა პატარა ბრტყელი ქვა, ზომით $0,17 \times 0,20 \times 0,02$ მეტრ., რომელიც სახურავის ნაშთი უნდა იყოს, ხოლო $0,15$ მეტრის სიღრმეზე კი ზედმიწევნით ცუდი შენახულობის 2 ბავშვის ჩონჩხი; განსაკუთრებულ მსხერეველ მდგომარეობაშია თავის ქალები, რომლებიც ხელის ფრთხილად მიკარების გამოც კი იშლება. სამარეში ნახული იქნა ერთად-ერთი მძივი შუშისა, რომელიც ისეთი მყიფე გამოდგა, რომ ძაფზე წამოცმის დროს დაიფხვნა ნაწილებად.

ბავშვის სამარე № 4 მდებარეობს № 10 ფართობის დასავლეთ კრილთან N ბ მიმართულების ქვის წყობის ბოლოში (ნახ. 3, გათხრ. გენერ. გეგმა); აღმოჩენილია 0,29 მეტრის სიღრმეზე; შესდგება 4 ერთიანი ფილაქვისაგან, რომლებიც გადახურულია ფილაქვით ზომით 0,56×0,39×0,05 მეტრი. სამარე ორიენტირებულია—WO. სამარის გარეგანი გაზომვა 0,43×0,29×0,28 მეტრი; შინაგანი—0,40×0,25 მეტრი. W კედელი სიგრძივ გაპობილი იყო ორად; S-კი ფენებად იყო დახეთქილი, რომელიც სამარის წმენდის დროს თითქმის სავსებით დაიშალა.

სამარე სავსე იყო პირამდე წყლის მიერ შემოტანილი მიწით; 0,22 მეტრის სიღრმეზე აღმოჩნდა პატარა ბავშვის ჩონჩხი: ზედმიწევნით ჩაქცეულ-დაზიანებული თავის ქალა, მინიატურული თითების ფალანგები, ძალიან სუსტი ნეკნის ძვლები და სხვა. ჩონჩხის პატრონი ახლად დაბადებული ბავშვი უნდა ყოფილიყო, რასაც ამტკიცებს თუნდაც ბარძაყის ძვლის სიგრძე (8 სანტიმეტრი), შრის ძვლის სიგრძე (6,5 სანტიმეტრი) და სხვა (ებიფიზები, რა თქმა უნდა, შემონახული არ არის). თავის ქალა იდო ომხკუთხ ქვაზე (ზომით 0,28×0,16×0,11 მეტრი), რომლის W კიდეზე ეყრდნობოდა W კედელი და N და S კედლების W ბოლოები. ქვა „სასთუმლის“ მაგიერ უნდა ყოფილიყო გამოყენებული.

სამარეში არავითარი ინვენტარი არ ყოფილა აღმოჩენილი.

ბავშვთა ქვაყუთი № 5 აღმოჩენილი იყო 0,45 მეტრის სიღრმეზე № 10 ფართობის მეორე შუალედში (ნახაზი 3, 1—ქრილი AB-ზე; აგრეთ. სურ. 1—თაბაშირით დაგოზილი სამარე); ის შესდგებოდა 7 ფილაქვისაგან, რომელთაგან 4—სამარის 4 კედელს ჰქმნიდა, 3-კი სახურავად იყო გამოყენებული. სამარის შინაგანი განაზომი 0,69×0,46 მეტრია. სამარის სახურავ ქვეს ფარღიატი, ნაპრალეები ჰქონდა, რომლებიც სამარის სახურავზე გაზრდილი ეკლიანი ბუჩქის ძირების სამარეში შესვლის შედეგია. ამიტომ არ არის გასაკვირი, რომ სამარე სავსე იყო მიწით (ზოგჯერ კერამიკის უმნიშვნელო ფრაგმენტებითაც), რომელიც დროთა განმავლობაში თანდათან იტკეპნებოდა. სამარის წინასწარი პრეპარაციის დროს აღმოჩნდა 3 ბავშვის თავის ქალა: 1—სამარის NW კუთხეში, 2—W კედელთან, ხოლო 3—NO კუთხეში¹. გარდა აღნიშნულისა, შემდეგ პრეპარაციას აძნელებს ის გარემოება, რომ ჩონჩხები ერთსა და იმავე დონეზე არ იმყოფება; ასე მაგალითად, ჩონჩხები №№ 1 და 3 (სამარის N კედლის გასწვრივ) უფრო მაღალ დონეზე არის მოთავსებული, ვიდრე № 2, რის გამოც, წმენდის დროს, პირველთა ცალკეული ძვლები № 2-ის ძვლებში ირეოდა და ამგვარად ჩონჩხთა განლაგების სრული სურათის აღდგენას შეუძლებელს ხდიდა. მიუხედავად ამისა, შედარებით უკეთესად გამოირკვა № 2 ჩონჩხის (საფლავის S—კედლის გასწვრივ) ძვლების განწესობა: ის შე-

¹ სამარის პრეპარაცია ამ ფაზაში იყო, როდესაც გადაწყვეტილ იქნა მისი ტფილისში გადატანა; ის მართლაც ჩამოტანილ იქნა ტფილისში, მაგრამ, სამწუხაროდ, სახელოსნოში გადატანის დროს ძლიერ დაზიანდა: ყუთი, რომელშიაც ჩასმული იყო თაბაშირით შემოგოზილი ჩონჩხები, გასკდა, თაბაშირი მოშორდა და გამოჩნდა კიდევ ცალკეული ძვლები.

დარებით თავისუფლად ძვეს სამარეში მკაცრად გაჭიმულ მდგომარეობაში¹ და უჭირავს საფლავის საერთო შინაგანი ფართობის $0,69 \times 0,26$ მეტრი, მაშინ, როდესაც №№ 1 და 3 ჩონჩხები მჭიდროდ მიწეულ-მიტმასნილი არიან სამარის N კედელთან და ამავე ფართობის $0,69 \times 0,20$ მეტრს მოიცავენ. გარდა ამისა, № 2 ჩონჩხის დაშორება N და S კედლებიდან 5-6 სანტიმეტრს უდრის, ხოლო №№ 1 და 3-ის დაშორება W და N კედლებიდან 1,0 სანტიმეტრს. ეს გარემოება უეჭველად მიგვიბრუნებს იმაზე, რომ აქ ჩვენ გვაქვს დამარხვა არა ერთდროული, არამედ სხვადასხვა დროს. №№ 1 და 3 ჩონჩხი იმიტომ არის მჭიდროდ მიწეული ერთი მხრით, რომ ადგილი გაეთავისუფლებინათ გარკვეულ დროის შემდეგ დასამარხავ № 2 გვამისათვის. უფრო დაწვრილებითი პრეპარაციის შედეგად ნახულ იქნა 4 წყვილი მენჯის ძვალი, ამდენივე წინა მხრის და ბარძაყის ძვალი და სხვა, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ამ სამარეში 3-ზე მეტი ჩონჩხი უნდა ყოფილიყო მოთავსებული, თუმცა თავის ქალა მეტისა არ შემონახულა. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ აქ ჩვენ ვხედავთ მიცვალებულთა ტრადიციული ორიენტაციის დარღვევის შემთხვევას; ასე მაგ., მაშინ, როდესაც №№ 1 და 2 ჩონჩხები ჩვეულებრივად WO (დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ) არიან ორიენტირებულნი, № 3 ჩონჩხი პირუკუ ორიენტაციას (OW) გვიჩვენებს. ეს უკანასკნელი და № 1 ჩონჩხები თავბოლო შექცევით არიან სამარეში მოთავსებულნი.

სამარეში, № 2 ჩონჩხის კისრის მიდამოში ნახულ იქნა ცილინდრული ფორმის მძივი, ერთი ცალი, ხოლო გულის არეში ლამაზი ხელობის ბრინჯაოს ფიბულა რკინის ენით, რომელზედაც შერჩენილია რომელიღაც ქსოვილის (ტილოს?) ნაშთი.

ბავშვის² სამარე № 6 აღმოჩენილია $0,44$ მეტრის სიღრმეზე და მდებარეობს № 10 ფართობის მეორე შუალედში № 5 სამარის ჩრდილო-დასავლეთით, მისგან $0,95$ მეტრის მანძილზე (ნახაზი 3—გათხრების გენერალური გეგმა). სამარე ორიენტირებულია—WO; აქვს 4 მთლიანი ფილაქვიბისაგან მჭიდროდ შეკრული 4 კედელი; სახურავი არ შემონახულა. საფლავის გარეგანი ზომა— $0,87 \times 0,62 \times 0,42$ მეტრია; საფლავის შინაგანი ზომა— $0,69 \times 0,35 \times 0,39$ მეტრი.

$0,33$ მეტრის სიღრმეზე, ჩონჩხის მაგიერ, რიყის ქვა აღმოჩნდა ზომით $0,38 \times 0,10 \times 0,10$ მეტრი; სამარე ჩაღრმავებულ იქნა $0,40$ მეტრზე, მაგრამ ჩონჩხის კვალი მაინც არ ჩანდა; ალბათ, ის თავიდანვე ცარიელი თუ იყო, მომზადებული გვამის მისაღებად და შემდეგ გამოუყენებლად დარჩენილი.

ბავშვის სამარე № 7 იმყოფება ძირითადი ნაგებობის (აბანოს) N კედლის გარეთა მხარეს ანუ № 3 სადგომის N კედლის გარეთა მხარეს (ნახაზი 3—გათხრების გენერალური გეგმა; იქ, სადაც ასო E არის დასმული).

¹ № 2 ჩონჩხის მენჯის ძვალზე ჰორიზონტალურად დადებული იყო ბრტყელი, კიდემბგადაკეცილი კრამიტის ფრაგმენტი ზომით $0,17 \times 0,13$ მეტრი.

² მართალია, ამ სამარეში ჩონჩხი სრულებითაც არ აღმოჩენილა, მაგრამ მისი განაზომები გვიჩვენებს, რომ ის უსათუოდ ბავშვისთვის იყო განკუთვნილი.

О—კედელი სამარეს არა აქვს, W—კედლად გამოყენებულია № 2 სადგომის—О კედლის გარეთა მხარე; S კედელი ძირითადი ნაგებობის N კედელს ეკვრის და შესდგება ორი, ძირისკენ ვერტიკალურად დახრილი, ფილაქვისაგან; ასევე N კედელიც; ასე რომ სამარეს პირი უფრო ფართო აქვს, ვიდრე ძირი—საფუძველი, ამიტომ მანძილი N და S კედლების ზემო შიგნითა მხარეებს შორის 0,42 მეტრს უდრის; ჩვემო შიგნითა მხარეს შორის კი—0,22 მეტრს. სამარეს W —ბოლოს განი—0,42 მეტრია, О—ბოლოს კი—0,37 მეტრი. მისი შინაგანი ზომა = 0,80 × 0,42 × 0,26 მეტრს.

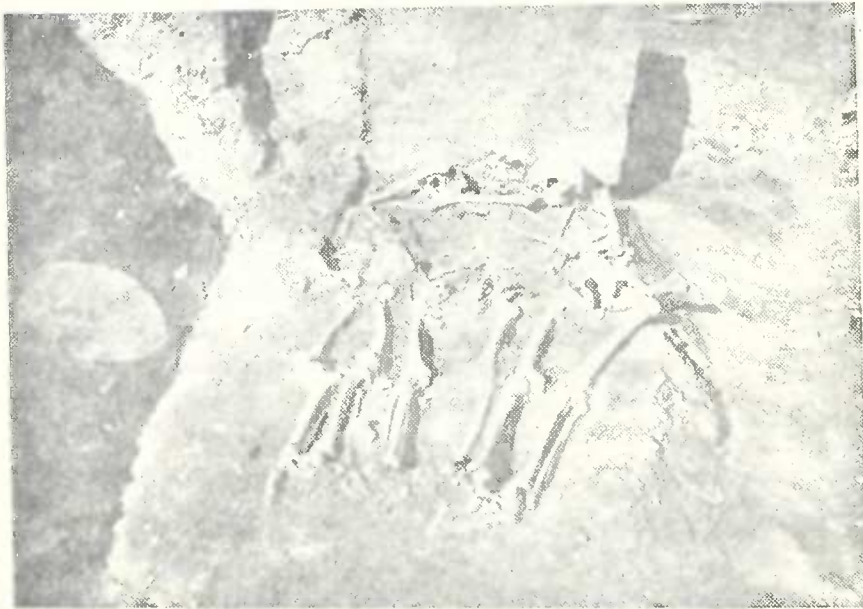
სამარე გადახურული იყო ბრტყელი, კიდებგადაკეცილი კრამიტით (ის 3 ფრაგმენტისაგან შესდგებოდა) და ერთი პატარა ფილაქვით, ამოვსებული იყო ფხვიერი მიწით და შეიცავდა ზურგზე გაქიმულ, WO ორიენტირებულ და ცუდად შემონახულ ჩონჩხს (ბავშვის). მიცვალებულთან არავითარი ნივთი არ იყო.

სამარე № 1, აღმოჩენილია 0,25 მეტრის სიღრმეზე № 9 ფართობის ცენტრალურ ნაწილში, ორიენტირებულია WO; სამარის გარეგანი განაზომი $1,91 \times 0,92 \times 0,70$ (სიმაღლე) მეტრს უდრის. სამარის შინაგანი განაზომი $1,77 \times 0,77 \times 0,70$ მეტრს.

საფლავს ესურა ორი დიდი ზომის ბრტყელი ფილაქვა; W და O კედლები თითო მთლიანი ფილაქვისაგან შესდგება, ხოლო N და S კედლები ამოშენებულია მოჭრილი ფილაქვების დაუდევარი წყობით უღულაბოდ და საერთოდ, რაიმე შემამტკიცებელი მასალის გარეშე (ნახაზი 3—გათხრების გენ. გეგმა, მარჯვნივ); სამარე ამოვსებული იყო მიწით, რომლის ამოწმენდის შემდეგ აღმოჩნდა 2 მოზარდის ჩონჩხი თითო N და S-კედლების გასწვრივ, ხოლო მათ ზემოდან ერთი მოწიფული ადამიანის ჩონჩხი. S-კედლის გასწვრივ მდებარე ჩონჩხის თავის ქალა ძლიერ თხელკედლიანი იყო, ამიტომაც მეტად ცუდად იყო შემონახული. ეპიფიზეში ყველა ლულოვან ძვალს ჩამოცილებული ჰქონდა, მაგრამ ადვილზე მაინც იყო შემონახული. N კედლის გასწვრივ მდებარე ჩონჩხს თავი რამდენიმედ დახრილი ჰქონდა მარცხენა მხრისაკენ. მოწიფული ადამიანის ჩონჩხი პირით რამდენიმედ მიბრუნებული იყო ჩრდილოეთისკენ და თავი მასაც დახრილი ჰქონდა მარცხენა მხრისაკენ. საერთოდ სამივე ჩონჩხი იწვა პირალმა, გაქიმულ მდგომარეობაში. მოწიფული ადამიანის ჩონჩხის თავთან, უმთავრესად შუბლთან, ნაპოვნი იქნა ბრინჯაოს 2 ქინძისთავი სფეროსებრი თავებით, მათი წვეტანების 2 ფრაგმენტი და ასეთივე ფორმის რკინის ქინძისთავების ხუთი ფრაგმენტი.

სამარე № 2, იწყობება სამხრეთ-აღმოსავლეთით № 1-დან; აღმოჩენილია 0,15 მეტრის სიღრმეზე; ორიენტაცია WO; გადახურულია ორი დიდი ზომის ფილაქვით; W და O კედლები შედგენილია თითო-თითო ფილაქვით; N და S კედლები, ისე როგორც № 1, ამოშენებულია შედუღაბებული ფილაქვების უხეში წყობით. სამარის შინაგანი განაზომი = $1,84 \times 1,08 \times 0,94$ მეტრს. ესეც ისევე, როგორც № 1, ამოვსებულია ნაღვარევი ჩამორეცხილი მიწით. 0,25 მეტრის სიღრმეზე საფლავში ნაპოვნი იქნა მოთეთრო შუშის „საცრემლეს“ ყე-

ლი. 0,50 მეტრის სიღრმეზე უკვე კარგად გამოინაკეთა მოწიფული ასაკოვანი ადამიანის 3 ჩონჩხი (სურ. 11). ჩონჩხები წვანან ზურგზე გაჭიმულ მდგომარეობაში, ერთი-მეორის გვერდით ერთ ჰორიზონტალურ სიბრტყეში. სამივე თავის ქალა ხელოვნურად წაგრძელებული, დეფორმირებულია. საფლავის N კედლის

სურ. 11.

№ 2 სამარხი—ქვა-ყუთი 3 ჩონჩხით O—მხრიდან, სახურავი და S, O და N კედლები მოხსნილია.

გასწვრივ და შუაში მდებარე ჩონჩხებს სხივისა და მაჯის ძვლები მოთავსებული აქვთ მენჯის არეში. საერთოდ ძვლები აქ კარგად არის შენახული.

საფლავის S კედლის გასწვრივ მდებარე ჩონჩხის მუცლის არეში ნახული იქნა ერთი მოციხფრო შუშის „საცრემლე“ და 19-მდე შუშისა და პასტის მძივი, აგრეთვე მათი ფრაგმენტები.

სამარხე № 12¹, მდებარეობდა გათხრების ფართობისა და რკინიგზის შტოს შორის; ორიენტირებული იყო WO; სამარხე 9 დიდი ფილაქვისაგან შესდგებოდა, რომელთა შორის 3 ვეებერთელა ზომის ფილაქვა სახურავად იყო გამოყენებული; W და O კედლები თითო ფილაქვისაგან შესდგებოდა, რომელთა ვერტიკალური კედლები იმნაირად იყრ ამოღარული, რომ მათში მჭიდროდ

¹ №№ 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 და 11 სამარხების გამოვლენა და პრეპარაცია 1938 წლისათვის იქნა გადადებული.

შედიოდა N და S კედლების ბოლოები; ეს უკანასკნელები თითოეული ორ-ორი არათანასწორი ფილაქვისაგან შესდგებოდა. სამარის გარეგანი განაზომი = $3,08 \times 1,73 \times 1,04$ მეტრს. სამარის შინაგანი განაზომი = $2,50 \times 0,98 \times 0,97$ მეტრს.

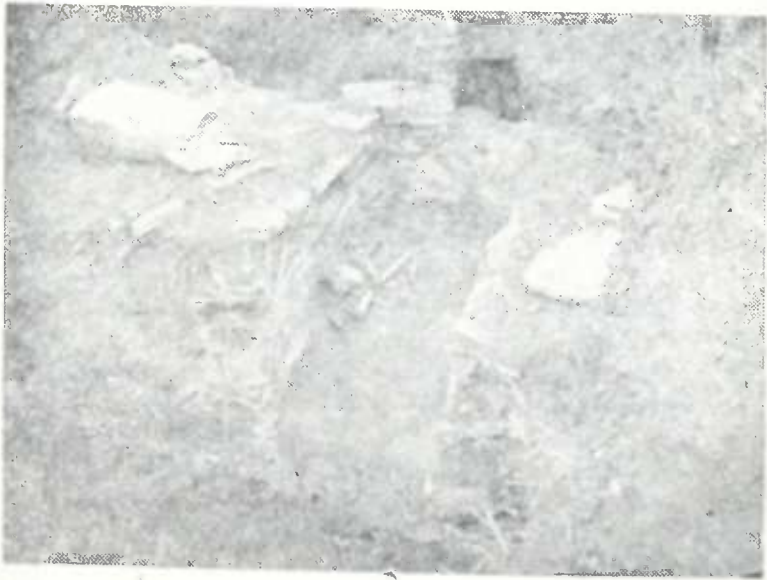
სამარის საგულდაგულო შენების შედეგია ის გარემოება, რომ ის თითქმის თავისუფალი იყო გარედან შემოტანილი მიწისაგან; ეს უკანასკნელი სამარის მხოლოდ ძირს ფარავდა. SO კუთხეში სამარეს ჰქონდა ღრუ, ხვრეტილი, რომლის საშუალებით შეუტანებიათ განძის მძიებელთ სამარეში და გაუძარცვათ ის. ამის დაბამტიკებული იყო სამარეში უწყესრიგოდ მიმობნეული ძელები, ნაშალი მიწა და სხვა. ძელები ეკუთვნოდა ერთ ინდივიდს, ფიზიკურად მალალს, მსხვილს ატლეტურ ადამიანს; მაგ., მაშინ, როდესაც საშუალო სიმაღლის ადამიანის ბარძაყის ძვლის სიგრძე 0,43—0,44 მეტრს უდრის, აქ ნაპოვნი ბარძაყის სიგრძე 0,49 მეტრამდე აღწევს. ნაპოვნი იქნა რკინის ნივთების ძნელად გამოსაცნობი ფრაგმენტები, — შეიძლება ჭინძისთავეებისა და სარტყლის აბზინდების ნაწილები იყოს.

სამარე №№ 1 და 2 სადგომების მოსაზღვრე კედელში, სამარე ამოშენებულია განივად № 1 სადგომის O, ანუ რაც იგივეა № 2 სადგომის W კედელში; ორიენტირებულია WO; სადგომის სამხრეთ კედელს დაშორებულია 1,70 მეტრით, ჩრდილო კედელს 3,00 მეტრით. მისი შინაგანი ფართობი უდრის $1,80 \times 0,83 \times 0,60$ მეტრს; იატაკის ფართობი კი — $1,12 \times 0,83$ მეტრს. სამარეს აღმოსავლეთი კედელი არა აქვს; W-კედელი კი ოდნავ რკალისებურადაა მოყვანილი (ქორდა = 0,73 მეტრს; რკალის სიმაღლე = 0,06 მეტრს). ეს კედელი, ისევე როგორც N და S კედლები, კირით შედგენილი ქვებითაა ამოშენებული, სწორედ იმგვარად როგორც თვით ძირითადი ნაგებობის კედელი (ნახაზი 1, 8; აგრეთვე სურ. 12). საფლავის N და S კედლების ბოლოები წაშვებულია № 2 სადგომის ფართობზე; ბოლოების ქვეშ, დასწვრივ მიწის სვეტები განზრახ არის დატოვებული ფენათა მორიგეობისა და განლაგების დასახასიათებლად, რომელზედაც ზევით გვქონდა ლაპარაკი (სურ. 2). ეს გარემოება უეჭველად სამარის კედელში მოწყობას მერმინდელ (ძირითადი ნაგებობის დაგების შემდეგდროინდელ) მოვლენად, მაშასადამე, სამარეს ამ ნაგებობაზე უფრო ახალგაზრდად ხდის.

სამარეში მოზრდილი ადამიანის ცალკეული ძელები იყო თავმოყრილი საფლავის S-კედლის გასწვრივ; თავის ქალა გადაჯვარდინებულად დადებულ წინამხრის ლულოვან ძვლებზე იყო მოთავსებული (სურ. 12). ქვედა ყბის ძვალი O-სკენ იყო დატურებული. ძვლების ასეთი განლაგება მიცვალებულის მჯდომარე პოზით დამარხვის შედეგად შეიძლებოდა წარმოშობილიყო, ერთი ფრიად საყურადღებო გარემოება რომ არ ყოფილიყო. საქმე იმაშია, რომ ადგილზე ჩონჩხის ნაწილების მცირე რაოდენობა იქნა ნახული, რასაც ნორმალურ პირობებში გვამის მჯდომარე (თუნდაც წოლითი) პოზით დამარხვა გამოირიცხავს. იქნებ ძვლების ეს ნაკლებობა მეორადი დამარხვის ჩვეულებით აიხსნებოდეს, როდესაც საკმაო ინტერვალის შემდეგ მეორედ ასაფლავებდნენ გახრწნილი გვა-

მის ძვლებნაკლულ ჩონჩხს. ამასთანავე არ იყო სავალდებულო (და არც შესაძლებელი) დატული ყოფილიყო ჩონჩხის აღნაგობის სისწორე— ძვლების ურთიერთ მიმართების მართებულობა. სამარის ძირის გაწმენდის დროს ნახულ იქნა მოგრძო, წინამხრის ძვლის მოყვანილობის, მოთეთრო ფერის „საცრემლე“.

ზემოაღწერილი სამარეები (უკანასკნელის გამოკლებით) გვაოცებს თავისი ერთფეროვნებით და საფლავის ღარიბი ინვენტარით. თუ თავისი შენების წესით, საფლავის განაზომებით, მიცვალებულთა ორიენტაციით, ჩონჩხების რაოდენობითა და მათი შემონახულობის ხარისხით არმაზის სამარეები თითქმის

სურ. 12.

სამარხი №№ 1 და 2 სადგომების საზღვრით კედელში NO-მხრიდან.

იმეორებს ამავე ადგილზე 1902 წელს. ე. თაყაიშვილის მიერ შესწავლილ სამარეებს, სამაგიეროდ პირველი ბევრად ჩამორჩება უკანასკნელთ თავისი მინიმალური მონაცემებით ინვენტარის მხრივ. ჩვენმა სამარეებმა ბრინჯაოს და რკინის უკიდურეს სიძუნწესთან ერთად, სრულებით არ იცის ოქრო, არც ვერცხლი და სპილენძი. მიუხედავად ამისა, ეს გარემოება არავითარ განსხვავებას არ ჰქმნის დროში გამოკვლეული სამარეებისათვის. არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ჩვენს მიერ გათხრილი სამარეების სუბიექტთა სულიერ ცხოვრებასა და საიქიოზე წარმოდგენასა და რწმენას ისეთი ვარიაცია განეცადოს, რომ მათ ასე ხელაღებით ყველაფერი ეკეთებინათ თავიანთი სააქაო კეთილდღეობისათვის და სრულებით არ ეზრუნათ მათ გარდაცვლილ მკვიდრთა მოჩვენებითი უზრუნველყოფისათვის, უფრო მოკლედ, ოქრო და, საერთოდ ძვირფასეულობა, თავიანთთვის მოეხმარათ და არა სამარეებში დაეფლათ. არა, აქ დროს

დისტანცია არაფერ შუაშია. და არსებობდა მას აქ არც აქვს ადგილი. გვგონია, საქმე აქ იმაში უნდა იყოს, რომ სხვადასხვა დროს გამოკვლეული სამარეების ეს ორივე რიგი ადგილობრივ მკვიდრთა ერთიდაიმავე დროის სხვადასხვა სოციალურ ფენას განეკუთვნება. ცხადია, ხსენებული ავტორის მიერ აღმოჩენილი სასაფლაო საზოგადოების მაღალი წრის სასაფლაოა, მაშინ როდესაც ჩვენს მიერ გათხრილი სამარეები მისი ლარები ნაწილის კუთვნილებას შეადგენს; მაშინ როდესაც მაღალი წრე საფლავში განქვლავობის ჩატანებით მატერიალურად ამტკიცებდა თავის რწმენას საიქიო ცხოვრებისადმი, დაბალ ფენას სამარეში ჩასატანებლად, საიქიოზე წარმოდგენის მეტი, არავითარი სახსარი არ გააჩნდა.

რაც შეეხება სამარხის დათარიღების საკითხს, უნდა ითქვას, რომ უცილობელი ფაქტების უქონლობის გამო, კატეგორიული პასუხის შესაძლებლობა ჯერჯერობით გამოირიცხება. ის გარემოება, რომ სამარეებში ვერ ვხვდებით

სურ. 13.
გათხრების საერთო ასახულება.

იარაღებს, კურკულეულობას, ფულს და სხვა რაიმე უცილობელ დამატარიღებელ მომენტს, მათ არ სწევთ ისტორიის სიღრმეში, ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეების უფრო ადრე. პირიქით, დამარხვის ჩვეულება, მიცვალებულის ორიენტაცია, სამკაულის დამზადების ხერხები და სხვა, მათ აახლოებს კარსნისხევის სამარეებთან (იხ. პროფ. გ. ნიორაძე, იგივე შრომა), რომლებიც მიახლოებით ამავე (ჩვენი წელთაღრიცხვის 3-5 საუკ.) დროისაა. ამ მხრივ რამდენადმე მნიშვნელობას იძენს რომაული ტიპის შუშის „საცრემლეები“, რომელთა მაქსიმალური გავრცელება ქრისტიანული ერის წინა და შემდგომ პირველ და მეორე საუკუნეებზე მოდის.

IV

დაბოლოს, ექსპედიციამ მოაწყო ექსკურსიები შიო მღვიმის, ზედაზნისა და ჯვარის მონასტრებზე. სხვათა შორის ამ უკანასკნელის კედლებიდან გადმოხატულ იქნა ქვებზე ამოკვეთილი ოსტატთა 40-მდე დაღნიშნები. მოვილი იქნა არმაზის ხეობა, სადაც დათვალიერებულ იქნა წმ. ნინოს ეკლესია და არმაზის უძველესი ციხე, ჯერ კიდევ მძლედ ამართული უდრეკი მასიური კედლებით. დათვალიერებულ იქნა აგრეთვე არმაზის ციხის პირდაპირ დასავლეთისკენ კლდეში გამოკვეთილი გამოქვაბული, რომელშიც კულტურული ფენის არავითარი კვალი არ აღმოჩნდა.

დაზვერილ იქნა არქეოლოგიურად კარსნისხევისა და მუხათგვერდის მიდამოები. თვალსაჩინო შედეგი მოგვცა ამ უკანასკნელის დათვალიერებამ. მუხათგვერდის (ხელმუხების) ძველი ნასოფლარის ადგილზე, მთის ფერდობზე აშკარად ჩანს ძველ ნაგებობათა ნაშთები. წინასწარი აღრიცხვით მათი რიცხვი 11-მდე აღწევს. ნანგრევები იმდენადაა მიწასთან გასწორებული, რომ დაკვირვებული ადამიანის თვალი თუ გააჩქვს საფუძვლების მხოლოდ ნაშთებს. მათ გარშემო კი, აწ გადახნულს დაქანებულ მინდვრებზე, შეკრებილ იქნა სხვადასხვა დროის მზრუნველობით ორნამენტირებული კერამიკის ნიმუშები, ამფორებისა და შუშის ნაწარმის ფრაგმენტები; საშუალო საუკუნეების დროინდელი, ოსტატურად მოჭიქული და იშვიათი ხელოვნებით ორნამენტირებული კერამიკის ნიმუშები და სხვა.

ყველა განაზომი და ნახაზი შესრულებულია ხუროთმოძღვარ ვლ. წილოსანის მიერ. ფოტოსურათები გადაღებულია ენიმკი-ს ფოტოგრაფის ივ. სოლომონიანის მიერ.